

ՅՈՒՍԿ
ԽԱՆՁԱԴՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. М. АБЕГЯНА

ЦОЛАК ХАНЗАДЯН

СБОРНИК СТАТЕЙ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН

1963

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

891,99.09

he.

ՅՈՂԱԿ ԽԱՆՁԱԴՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

A^{II}
22209

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1 9 6 3

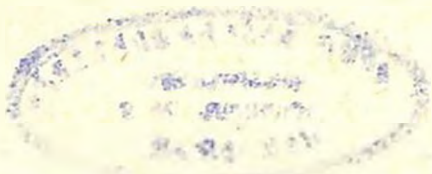
Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

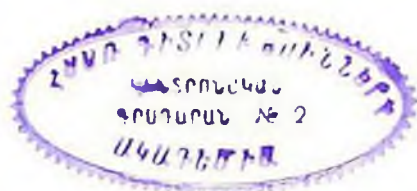
Ներկա ժողովածուի մեջ ամփոփված են ահանազող գրականա-
դեմո-քննադատ Յ. Խանդավյանի լավագույն հոդվածները նվիրված
հայ կլասիկ գրականության ներկայացուցիչներին՝ Նալբանդյան,
Բաֆֆի, Սունդուկյան, Շիրվանզադե, Հովհաննիսյան, Բումանյան
և ուրիշներ, ինչպես նաև գրականության և արվեստի կարևորագույն
խնդիրներին:

Ժողովածուում տեղ է գտել նաև Յ. Խանդավյանի գրական-
սպառնական նշանակություն ունեցող համակերպի մի մասը, ուղղ-
ված Հովհ. Բումանյանին, Նար-Գոսին, Ալ. Մատուրյանին և իր
կնոջը՝ Վ. Խանդավյանին է. Տպագրվում է մահվան առթիվ:

Խմբագրության մը. Ա. Համբարձումյանի

Տեքստը պատրաստեց և ծանոթագրեց Ս. Ա. Շտիկյան

ՅՈՒԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ

(Երկու խոսք)

Ներկա ժողովածուն ներկայացնում է ականավոր գրականագետ-քննադատ Յուլիկ Խանզադյանի գրականագիտական ժառանգության հատընտիրը¹:

Յուլիկ Խանզադյանը գրական ասպարեզ է իջել 1910-ական թվականների սկզբներին: Ավարտելով Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը և ապա Մոսկվայի համալսարանը, նա և իր դասընկերներ Վահան Տերյանը, Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, Պողոս Մակինցյանը և Լազարյան ճեմարանի իրենց նախկին ուսուցիչ Կարապետ Կուսիկյանը սկսում են հրատարակել նշանավոր «Գարուն» ամսանախը, որ թարմ հոսանք էր բերում հայ գրականության մեջ: Այդ ամսանախի երրորդ գրքում է, որ հանդես եկավ Յուլիկ Խանզադյանը իր անդրանիկ գրականագիտական ուսումնասիրությամբ՝ զրսևորելով մեծ էրուդիցիա, էսթետիկական նուրբ ճաշակ, և պոլեմիստի սուր միտք:

Ահա այս հատկությունները հետագայում ավելի զարգացան ու դարձան Յուլիկ Խանզադյան-գրականագետի դիմանկարը բնորոշ հիմնական զծերը:

Տակավին Մոսկվայում, ուսանողական տարիներին, Յուլիկ Խանզադյանը մեծ հեղինակություն էր վայելում իր զրչկոբայրների շրջանում, որոնք ամեն անգամ վկայակոչում էին նրան իբրև գրական հարցերի անկաշառ դատավորի: «Քեզ կաթծիքը ինձ համար բացարձակ հեղինակություն է»,— քանիցս ասել է Տերյանը Խանզադյանին՝ գրական այս կամ այն հարցի կառավարչությամբ, իր

¹ Հոգվածներից մի քանիսը ապագրվում են որոշ կրճատումներով:

մշուտ ընկերների հետ վիճելիս: Մեծ է եղել Յուլակ Խանդավազյանի համայրը Վահան Տերյանի համար և՛ իրրե անկաշառ ընկերոջ, և՛ իրրե նորաճաշակ ու շիտակ գրական դատավորի: Նա առաջինը եղավ, որ Տերյանին խորհուրդ տվեց դուրս գալ «մենության խափար զնգանից» զեպի նոր գրական լայն պողոտա: Հիշենք Տերյանի «Յուլակին» բանաստեղծությունը («Գու Կամենում ես նոր երգեր լսել...»):

Խանդավազյանը Տերյանի և Մակինյանի հետ ամենաեռանդուն մասնակցություն է ունեցել Գորկու և Բրյուսովի կազմած հայ գրականության անխողովաներին: Մոսկվայից անցնելով Բաքու, Խանդավազյանը բեղմնավոր աշխատանք է ծավալել, այնտեղ լույս տեսնող «Բազմի Ձայն» թերթում և «Գործ» ամսագրում՝ ղեկավարելով իր բազմաթիվ ոչ մեծ, բայց գրական և հրապարակախոսական վառվռու հոգիվածները, որոնք բազմական երկար ժամանակ շարժել են գրատեր հասարակության միտքն ու ջերմացրել ընդարձացած սրտերը: Բաքվից անցնելով Նրեան, Խանդավազյանը տարիներ շարունակ ղրխավորել է Պետական համալսարանի ուսուցչականության ամբիոնը և, որպես անխոնջ սերմնացան, սեր ու պիտելիքներ է սերմանել մտավոր կյանքի գրական անդաստանում, աճեցնելով մի ամբողջ սերունդ գրողների ու գրականագետների, որոնք այժմ աշխատում են սովետահայ գրականության ու արվեստի բնագավառներում:

Յ. Խանդավազյանը պատկանում է այն քննադատների թվին, որոնք ներկա դարի տատական թվականներին հայ էսթետիկական-գրականագիտական միտքը բարձրացրին մի նոր առաքմանի:

Դրանք համեստ ստորագրությունը կրող նրա հոգիվածները գրեթե բոլորն են հեղինակի հայ, ռուս և եվրոպական գրականությունների հմուտ իմացությունը, տեսական-էսթետիկական լայն պատրաստականությունը: Նալբանդյանին, Սունդուկյանին, Բաֆոուն, Շիրվանզադեին, Հովհաննիսյանին, Թումանյանին նվիրված նրա հոգիվածները այդ գրողների մասին եղած լավագույն բնավորականներն են:

Նալբանդյանի «Դիվանի» քննարկմանը նվիրված ուսումնասիրությունում, նա անհերքելի փաստերով մերժեց այն տեսակետը, թե իբր, հայ մեծ ուղղույթի-դեմոկրատը գործունեության երկրորդ շրջանում զիմաստարժ է եղել իր «Բախլամի օրդան» «Հյուսիսափայլից»: Նա ցույց տվեց, որ Նալբանդյանի համար մինչև վերջ «Հյուսիսափայլ»-ը մնացել է ամենաառաջավոր հայ պարբերականը, որի էջերում նա, անկախ խմբագրի հետ ունեցած տարաձայնու-

Յյուններից, պաշարի ընդհանուր ճակատ է հարգարել իր գաղա-
փարական հակառակորդների դեմ:

Յ. Խանդաղյանը իրավացիորեն Նալբանդյանին համարում է
«Հայ պրոլետարիատի ու աշխատավոր գյուղացիության մեծագույն
երախտավորը հայոց պատմության մեջ»:

Օգտագործելով Հայնի սրամիտ համեմատությունը Ռուբենսի
մասին, Խանդաղյանը նկատում է. «Հայկական տիտան Նալբանդ-
յանը, ոտքերից կախված ունենալով հայ ծխական հետամնաց մի-
ջավայրի ազդեցությունների կապարյա ծանրությունը, կարողա-
ցավ—իր դարաշրջանի համար—անօրինակ թոխք գործել, վեր-
բարձրանալ լիբերալ մտքի ճահճային մակարդակից, երեսը դնել
սոցիալիզմի արևը, օրին, սակայն, նա չհասավ...»:

Տարբեր առիթներով գրած իր հոդվածներում Յ. Խանդաղ-
յանը տվել է նաև Հովհ. Թումանյանի ճիշտ, գիտական արժեքավո-
րումը, որպես հայ գրականության ազդալի լուսնամեծ բանաս-
տեղծի:

Նշանակալից է, որ Յ. Խանդաղյանը տասական թվականներին
ազնիվ դաշույնով լի իր ձայնը բարձրացրեց ընդդեմ ժամանակի
այն «վայ» հրադարակախոս-քննադատների, այն «հերոսորատե-
սների», որոնք իրենց խճրճանքներով փորձում էին ստվեր դրել հայ
գրականության մեծագույն դեմքի՝ Թումանյանի վրա, «Նրանք չդի-
տեն,— գրում է Խանդաղյանը,— որ Թումանյանը հայ ժողովրդի
հոգեւոր կարողության ամենահզոր արտահայտություններից է... Նվ-
շեն տեսնում մեր գրականության այն գաղաթը, որ պատիվ կարող
էր բերել մեծ ազդերի գրականություններին անգամ: Իսկ հայ
«քննադատները» չեն զգում, որ այն զվարճախոս, պարզ ու պար-
զամիտ մարդը այնպիսի մեծություն է, որ կարող էր մի ժողովուրդ
պարզերես անել պատմության առաջ»:

Խանդաղյանն առաջիններից էր, որ յուր գրականագիտական
«ապոլոնյան հայելու» միջոցով ճիշտ կերպով է արտացոլել Տեր-
յանի հարազատ կերպարը: Մեծ է Յուսկի Խանդաղյանի երախ-
տիքը նաև իր մոտիկ ընկերոջ և ուսուցչի, պետական ու դրա-
կան գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի կենդանի գիմնականը զնե-
լու գործում: Յուսկի Խանդաղյանը իրեն հատուկ մեծ ձիրքով և հու-
յիլ տողերով բացահայտել է Մյասնիկյանի հմայքի գաղտնիքը
որպես մարդու, գրականագետի ու լենինյան տիպի պետական մեծ
գործչի, որը «Հայաստանի Ժողկոմիտորճի նախագահի և ոստմական
կոմիտարի երկար շինելը կրում էր նույն հասարակ ձևով, ինչպես
Արբանյի իր ուսանողական վտիտ վերարկուն»:

Հանգես գալով «Նորը», «Նոր ուղի», «Խորհրդային Հայաստան» պարբերականների էջերում, Խանդավազանը անհաշտ պայքար է մղել տաղանդագուրկի գրողների, գրական մոլախոտի և խոտանի դեմ: Որպես ակտիվ գրական գործիչ՝ նա հանգես է եկել հայ հասարակական մտքի պատմությունը սխալ մեկնաբանողների դեմ:

1928 թվականին լինելով Մովսեսիան Հայաստանում, Գորկին հայ գրողների հետ հանդիպման երեկոյին լսեց իր գրական գործունեության մասին Խանդավազանի փայլուն ճառը. Հայաստանից մեկնելիս մեծ գրողը իրեն ուղեկցող Պողոս Մակինյանին խոսել է, որ իր հետ տանում է Հայաստանի հիասթանշ բնության, հայկական ժողովրդական հուշիչ պարերի, երգերի և Յուդաի Խորենիչի՝ իր մասին կարգացած հոյակապ ղեկուցման տաղավորությունները: Այդպես բարձր է գնահատել Յուդաի Խանդավազանին Գորկին, որպես մեծատաղանդ գրականագետի: Հայտնի է նաև ելույթը Չարենցի կարծիքը նրա մասին: Յուդաի Խանդավազանը մեր նոր սերնդի գրականագետների համար ուսանելի օրինակ է հանդիսանում մի ալլոհատությունը՝ ես՝ իր մեծագույն բարեխղճությամբ:

Իր կյանքի վերջին տարիները Յուդաի Խանդավազանը նշանավորեց նրանով, որ ձեռնամուխ եղավ անմահ Լենինի հանճարեղ երկերի թարգմանության գործին, և ինչպես մի ժամանակ Վահան Տերյանը, Խանդավազանը ևս իր բարձրարժեք թարգմանություններով հնարավորություն տվեց հայ ընթերցող լայն մասսաներին ծանոթանալու մեծ Լենինի կապիտալ աշխատությունների հետ: Մեր խոսքը Լենինի «Մատերիալիզմ և էմպիրիոկրիտիցիզմ» հոյակապ աշխատության և ուրիշ երկերի թարգմանության մասին է:

Ահա գրական այն ճանապարհը, որով անցել է Յուդաի Խանդավազանը և կնքել իր մահկանացուն իր տաղանդի ծաղկման շրջանում: Խանդավազանը վախճանվեց մի այնպիսի ժամանակ, երբ նա ձեռնարկել էր գրելու «Հայոց նոր գրականությունը» խորագրով մեծածավալ աշխատությունը, որի ներածությունը միայն կարողացավ իրականացնել:

Ց. Խանդավազանի ժառանգությունը սովետահայ գրականության պարզացման որոշ շրջանի արտահայտություն է: Եթե տաղանդավոր գրականագետը ապրեր մեր օրերում, հավանորեն, կվերանայեր իր որոշ մտքերը, որոնք կրում են նրա ապրած ժամանակի գրական ըմբռնումների կնիքը:

Հայ գործիչների պանթեոնում Խանդավազանի անշուք հուշին հանձնելիս իր հակիրճ ճառի եզրափակիչ խոսքերում Դեմիրճյանը

«պայծառ մարդ և տաղանդավոր գրականագետ» բառերով որակեց
Խանզադյանին: Այդպիսի պայծառ հիշողություն է թողել նա իր
մասին ժամանակակիցների սրտում:

Հոգիածների ներկա ժողովածուն հնարավորություն է ընձե-
ռում մեր նոր սերնդի գրականագետներին, ինչպես և գրական
հասարակայնությանը ծանոթանալու Խանզադյանի, թեև փոքր-ս-
ծավալ, բայց մեծարժեք գործերի հետ, որոնք գրված են խորը սի-
րով դեպի մայրենի մեծասրանչ գրականությունը և նրա ականավոր
հեղեղացուցիչները:

Հ. ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ, Ա. ԻՆՃԻՆՅԱՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

ԲԱՖՖԻԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

«Ի՞նչ քան բանաստեղծներեն էք, որոնց մեջ մշտավառ կա հին մարդարենների աստվածաշունչ ողին, որ մինչև այնքան կըխլրդի ձեր մեջ, մինչև ազդին ցույց կըտա իր դրոշը և երթալու ուղիղ ճանապարհը... Ի՞նչ խոսքս երկարացնեմ, դուք այն մեծօրիա թանա-ստեղծներեն էք, որին մենք ցարդ պարտւմ էինք և չէինք գտնում»¹...

Այսպէս է դրում իր նամակներից մեկում Գամառ-Քաթիպան:

Առանձնապէս հետաքրքրական է Բաֆֆիի այս ցուցումն բնորոշումը, որովհետեւ նրա հեղինակը մեր վերածնութեան խոշորագույն գործիչներից մեկն է:

Եւ այսօր Բաֆֆիի մահվան քսանհինգամյակին, վերջին հուզումնալից տասնամյակների դուռ փորձով բեռնավորված, պայքարի և արշան անմոռանալի օրերից հետո, երբ պատմական պերտուկեղծի մահը հնարավորութուն է տալիս դիտելու մեր մեծ հեղինակին տարիների հեռավորութունից, — մենք զգում և դիտակցում ենք, որ Գամառ-Քաթիպայի տված բնորոշման մեջ չափազանցութուն չկա:

Ծիշտ է, Բաֆֆիից հետո շատ բան է փոխվել մեր կյանքում, հասարակական զարգացումը անցել է նոր փուլի մեջ, դասակարգային վտված հակամարտութունն ու անդուլ կռիւլը նոր գաղափարներ են առաջադրել, պայքարի նոր նշանաբաններ ցուցահանել, էվոլյուցիայի օրենքի հարաշարժ անիւլը անցյալի ծոցն է նետել Բաֆֆիի գաղափարներից շատերը — անկարելի է ժխտել այս ամենը: Ամենամեծ հանճարն անգամ, իր դարաշրջանի ուրույն դրոշմը կրելով իր վրա, երբեք ազատ չէ միանգամայն ժամանակի սխալներից և մոլութուններից:

Այսօրվա մանկամիտ զարուցականը այնպիսի բաներ դիտե, որ անցյալ դարերի ամենախորիմաստ հանճարը չգիտեր: Դա բնական

է: Երևույթներին, մանավանդ անցյալի երևույթներին, պետք է մոտենալ պատմականօրէն:

Այդ տեսակետից Բաֆֆին, որքան էլ նա քննադատելի կողմեր ունենա թե իբրեւ գեղարվեստագետ և թե իբրեւ մտածող-հրատարակախոս, իրոք որ պետք է նկատվի «այն բանաստեղծներեն, որոնց մեջ մշտապէս կա հին մարդարեւների աստվածաշունչ ուրիշ»:

Մեզ ճիշտ է թվում Գամառ-Քաթիպայի և այն պնդումը, թե Բաֆֆին մեզ համար տենչալի մետափա-բանաստեղծ է եղել: Իսկապէս մեր նորագույն պատմութեան մեջ զժպար է գտնել մի գրող, մի հասարակական գործիչ, որը Բաֆֆիի չափ շարժած լինելու հակառակման մարի ճահիճը, նրա չափ փոթորկած լինելու մեր հասարակական կյանքը:

Այդ խոշոր մարդու գրական վաստակների մի մասը գեուս չէ գարձել հասարակութեան մատչելի, մնալով անտիպ, — հրատարակած երկերը գեուս սպասում են իրենց մեկնաբանողներին՝ Բաֆֆին գեուս ուսումնասիրված չէ ըստ արժանութեան: Այնինչ տաղանդավոր վիպասանի հեղինակութեանը խիստ հետաքրքրական են և հաճախ նույնիսկ ոչ գուրկ աշխատականութեանը, թե՛ իրանց ստեղծագործական պարունակութեամբ և թե՛ գաղափարային բովանդակութեամբ: Մեծ մարդկանց գործերը միշտ ուսանելի են: Եթե մենք ունեցել ենք մեծ մարդիկ, նրանց շարքում Բաֆֆին, անշուշտ պատկանում է առաջին տեղերից մեկը: Ուստի նրա երկերի մանրակրկիտ քննութեանը և՛ ցանկալի է և՛ կարեւոր:

Այսօր մենք կամենում ենք ծանոթացնել մեր ընթերցողներին Բաֆֆիի գեղարվեստական հայացքներին, նրա, այսպէս ասած, գիտակցված էսթետիկային: Դժբախտաբար, մենք չունենք նրա բոլոր հոգվածները, որոնք լույս են տեսել «Մշակում», սակայն մատչելի նշութերն էլ բավական են պարզ գաղափար տալու համար Բաֆֆիի մտածելակերպի մասին, մանավանդ, որ նրա գրական գործունեութեան սկզբնական շրջանի և վերջին շրջանի մտքերը մեզ հայտնի են («Սալբի»-ի և «Սամիլ»-ի հառաջարկները):

Իր անդրանիկ վեպը — «Սալբին», Բաֆֆին սկսում է մի մեկնաբանական հառաջաբանով, որի մեջ վեպի գործառնալի պատմական-կենցաղական ծանոթութեան հետ միասին տրտահայտում է և իր էսթետիկական համոզումները:

«Թոմասներն (ուզում է ասել ուոման-վեյ) ազգերի գրական-նություն մեջ կատարում են ամենակարևոր պաշտոն,—գրում է Բաֆֆին.— Թոմասները, որպես ազգերի բարոյական և իմացական կյանքի պատմագրությունը, ավանդում են նույն բարք ու վարքի, նույն սովորությունների կենդանի պատկերքը գալոց սերնդին: Թոմասներն են այն կախարդական հայելիքը, որոնց մեջ ազգերը տեսանելով յուրյանց կյանքի տղեղ և ավերված պատկերքը, յուրյանց մոլորությունների ամոթալի նկարագիրքը, ուսանում են շինել և բարեկարգել յուրյանց դրությունը»²: Ինչպես տեսնում եք, առաջին խի քաջերից Բաֆֆին գրականապես դավանում է գրական ոնալիզմ: (Նկատենք, որ այս հոգվածը Բաֆֆին գրել է «Սալրիից» 10 տարի հետո, ուրեմն մոտավորապես 67—78 թվականներին, այնուամենայնիվ, սխալ չէ վերևի պնդումը, որովհետև «Սալրին» անթիտելի ապացույց է ոնալիստական ձգաումների,—այլ խնդիր է, թե այդ ձգումներից որպիսի՝ գեղարվեստական արգասիք է երևան եկել): Բաֆֆին դանդաղում է, որ մեր եկեղեցական մատենագրությունը հետև է եղել ժողովրդի իրական կյանքից և հայ ընթերցողը զուրկ է մնացել մի զրքից, «որո մեջ հայ մարդը նշմարեր յուր անձը և յուր կյանքը իսկությունը»:

Ասական ինչպե՞ս պետք է գեղարվեստը իսկուրյամբ պատկերացնի հայ մարդու անձը և կյանքը: Արդյոք նատուրալիստական պրոտոկոլիզմ չէ՞ քարոզում Բաֆֆին: Առանց ներշնչման սրբազան կրակի և երևակայության սերձերանդ ծաղիկների չկա գեղարվեստ,— և Բաֆֆին արտահայտում է այդ իր լեզվով այսպես՝ «Բայց ֆանտազիան բնական է մարդուն, և մարդկային միտքը միշտ վսեմությունը երևակայում է գերբնական և աներևույթ իրողությանց վրա: Այդ պատճառով անտիապաշտությունը մինչև լուսավորության և մարդկային խելքի կատարելագործության ամենավերին աստիճանները՝ կենսակից է մեզ հետ: Դորա համար մենք միշտ սիրում եմք լսել առասպելներ կամ հեքիաթներ»³:

Այսպիսով ստացվում է Բաֆֆիի հիմնական սկզբունքը՝ իրական կյանք և ներշնչում: Վերջին քաղվածքը, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս, որ Բաֆֆին լավ էր ըմբռնում, թե գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ կան իրաքիոնալ տարրեր—«անոտիապաշտություն» կամ «անահավատություն»...: Առասպելների և հեքիաթների նշանակությունը շեշտելով, Բաֆֆին ավելացնում է՝ «եվ այդ հեքիաթները կամ վիպասանությունքը առավել քաղցր էին մեզ, երբ առնված էին մեր կյանքից»³: Դրանով պետք է բացատրել «Վերք Հայաստանի»-ի ահագին ազդեցությունը,— «ազդի հոգին

խոսում է այդ գրքի խորքից և ընթերցողը ճանաչում է նրա
խույզ, կիսամեռ ձայնը»...³ Վեպ գրելու համար պետք է լավ ծա-
նոթ լինել ժողովրդի կյանքին, — իսկ «հայուժյունը կարելի է ճանա-
չել Հայաստանի սրտում, աղբատիկ խրճիթների մեջ, ուր նա
մնացել է յուր մտքուր նահապետական բարք ու վարքով, ուր նա
կրում է յուր վերա գծրախառության սև կնիքը»³։ Մարդկանց
գծրախառությունը պարզ և նրանց իր վեպերով ուսուցանել ցան-
կացող Բաֆֆին հայտնում է, թե վեպը չպետք է տեղեկեցիոզ լինի.
«Այլև մեր ընթերցողը պիտի հասկանա, որ վիպասանութուն կոչ-
ված բանը՝ որևիցե վարդապետություն չէ, այլ մի տեսարան, ուր
հանդես են բերված զանազան անձինք, զանազան դեմքերով և զա-
նազան մտքերով։ Նոցա գաղափարներին կամակից չէ հեղինակը և
ոչ նոցա գործքերին ընկեր։ Վիպասանության մեջ հեղինակի պաշ-
տոնը՝ նկարչի պաշտոնն է, ուր պատկերացնում է նա մի ազդի մի
բանի անգամները՝ յուրյանց բարոյական, իմաստական և նյութա-
կան կերպարանքներով։ Նոցա նպատակների, նոցա դիտալորու-
թյանց մասին հեղինակը պատասխանատու չէ»⁴։ Այստեղ ամբողջ
թևոթիա է տված, որ իր պարզությամբ կարող չէ ամենևին որևէ
մեկնաբանություն։

Իհարկե մեր հեղինակը ինքը չէ այս թևոթիայի ստեղծողը։
Ռուսական մեծ քննադատների ազդեցությունը ակներև է։ Պետական
գաղտնի աշակերտ լինելով Բաֆֆին հավանորեն, դեռ գաղտնիական
նստարանից ծանոթ էր Բելինսկուն, հետադաշում նա, անշուշտ,
կարդացել է Չերնիշևսկու և Դորրսլյուբովի հոդվածները, որոնցից
և քաղած կլինի նա իր թևոթիան, սեպիստական գեղարվեստի
թևոթիան։

Կարևորն այն է, որ իր գրական գործունեության առաջին շըր-
ջանում հենց Բաֆֆին ունեցել է հետևողական-գիտակցական
վերաբերմունք գեպի արվեստի խնդիրները։ Ռեալիզմից մեկնելով,
կենցաղի և իրական կյանքի պահանջներ առաջադրելով, Բաֆֆին,
բնականաբար, անշուշտ, չպետք է թողներ և հերոսների արտահայ-
տություն ձևը։

«Վիպասանության լեզուն և զանազան դեմքերի զրույցները
ժողովրդի կենդանի խոսքն է. հեղինակի գրիչը լսի թարգման է
կենդանի բարբառին»⁴։ Այս միտքն էլ օրիգինալ չէ, թեև մեզանում
դեռևս հարկ կար շեշտելու նրա վրա։ Մեզ համար կարևորը վի-
պասան-Բաֆֆիի ձգտումներն են, նրա ստեղծագործական հիմնա-
կան սկզբունքները, որոնք ամբողջովին արտահայտված են «Սալ-
բի»-ի հառաջաբանում։

Բաֆֆին մինչև վերջը հավատարիմ մնաց իր ռեալիստական մտածողությանը: «Փունջ» ժողովածուի հառաջարանում համարյա բառացի կրկնվում են վերոհիշյալ մտքերը:

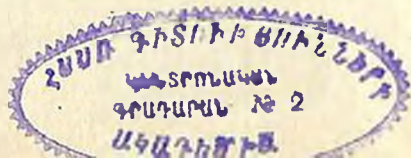
Համոզված, որ «Հանճարներն ու տաղանդները ավելի պարզացած հասարակական կյանքի արտահայտություններ են», Բաֆֆին կարծում է, թե հայոց տաղապա Գյոթենները, Շիլլերներն ու Շեքսպիրները իրենց գեղեցիկ հսկայական շինվածքը պիտի բարձրացնեն իր (Բաֆֆին) նման. անձնավստահների ավերակների վրա: Այսուամենայնիվ հրատարակում է վիպակները, որովհետև նրանց մեջ «մեր հասարակական կյանքի տիպերն են» դուրս բերված: Նույն մտքերը մի այլ հոդվածում՝ «Վիպագրությունը ուսաահայերի մեջ»: Հետաքրքրականն այն է, որ Բաֆֆին չափազանց նեղ է համարում Արովյանի վիպագրության գեղջկական շրջանակները և համոզված է, որ վեպը պետք է քափանցի զանազան դասակարգերի քուր ծավերն ու խավերը և երևան հանի նոր տիպարներ, նոր երեվոյթներ:

Անցնելով Բաֆֆինի դործունեության վերջին տարիներին, նույնիսկ վերջին ամիսներին. — մենք դանում ենք բոլորովին նույն ռեալիստական պահանջը: «Սամվել»-ի հառաջարանում այսպես է հատկորշվում պատմական վեպը. «Պատմական վեպը մի ժողովրդի պատմական կյանքի նկարագիրն է: Նա պատկերացնում է յուր մեջ՝ թե որպես ապրիկ և որպես գործիկ է մի ժողովուրդ, պատկերացնում է նրա բարբր, վարբր, սովորությունները, պատկերացնում է նրա մտավոր ու բարոյական հատկությունները. մի խոսքով, ներկայացնում է հնադարյան մարդուն իր բուն, նախնական կերտարանքով, որը ժամանակների ընթացքում փոխվել և ներկա սերնդի համար մոռացվել է»:

Հետաքրքրական է, որ «Սամվել»-ի Բաֆֆին նույնն է ասում, ինչ որ մենք կարդացինք «Սալրի»-ում՝ նա նույն խիստ ռեալիստն է և ժողովրդասերը:

Թող չշփոթեցնեն հեղինակի այն խոսքերը, թե նրան քաջալերել է նախնիքների օրինակելի առաքինությունների նկարագրի բարերար ազդեցությունը մեր վրա: Բաֆֆին այստեղ էլ, ինչպես «Սալրի»-ում միայն շեշտում է գեղարվեստի կրթական-բարոյական նշանակությունը: Դեղարվեստը ծառայեցնելով ժողովրդի բարօրության գործին, հեղինակը չի մոռանում նրա յուրօրինակ պահանջները, որոնք քանիցս շեշտված են նրա հոդվածներում:

Նա ամենալուրջ ուսումնասիրության է ենթարկում այն պատմաշրջանը, որի մեջ գործում են վեպի հերոսները, իհարկե, որչափ

որ հնարավոր է եղած ազդեցություններով ուսումնասիրել մեր հին պատմությունը:

Թե հառաջարանի իմաստալից դիտումները և թե այն հարյուրավոր պատմական ծանոթությունները (որոնք դեռ չեն տպված), որ Բաֆֆին կցել է իր վեպին, ցույց են տալիս, թե «Սամվելը» պատմական ի՞նչ ահագին աշխատանքի արդյունք է: Այլ կերպ չէ՞լիարող վարվել իրական կյանք պահանջող Բաֆֆին:

Եզրափակենք:

Ռոմանտիկի համբավ վայելող Բաֆֆին իր գրական գործունեության առաջին իսկ քայլերից եղել է հետևողական ուսուցիչ իր մտածողությամբ, իր գեղարվեստական պահանջներով: Եվ այդ պահանջները մինչև վերջը չեն կորցրել իրենց հրամայողական նշանակությունը. ավելին՝ Բաֆֆին իր ամբողջ գրական գործունեության ընթացքում համարյա նույն բառերով է արտահայտում իրական կյանքի արվեստի գաղափարը:

Այսքան ուժեղ է եղել Բաֆֆիի մեջ ուսուցիչական արվեստի գաղափարը:

Իհարկե, տեսականն ու գործնականը կարող են հակասել. իրար, բայց անհավանական է, որ իր ամբողջ կյանքը բացահայտ ուսուցիչմ դավանող հեղինակը լինի անաղարտ ռոմանտիզմի տիպիքական ներկայացուցիչը: Եվ մենք մի այլ հոգվածում կտեսնենք⁶, որ Բաֆֆիի ռոմանտիզմը կարոտ է այնպիսի խոշոր վերապահումների, որոնք նրան, ավելի գեղարվեստական ուսուցիչմ են մոտեցնում, քան թե ռոմանտիկական ուղղությանը: Համենայն դեպս, Բաֆֆին չի դավանանք իր ուսուցիչական աշխատանքային, որչափ դա կախված է հեղինակի ցանկությունից, ձգտումներից: Այլ խնդիր է թե որպիսի արդյունքների են հասցրել նրան այդ ձգտումները: Ոչ մի ուղղություն չի կարող գեղարվեստականության գրավական համարվել և միայն ուսուցիչական չի նշանակում գեղարվեստական, ինչպես որ ռոմանտիկականը անգեղարվեստականության համանիշ չէ:

Բաֆֆիի վերաբերմամբ խնդիրը կը պարզվի, երբ մենք կանցնենք մեր հեղինակի տեսականից նաև գործնականին, նրա ստեղծագործության վերլուծությանը և կադրվենք այդ ստեղծագործության թե ռոմանտիստիքական և թե ուսուցիչական տարրերը, միաժամանակ առաջադրելով մեր կարծիքը Բաֆֆիի երկասիրությունների գեղարվեստական արժանիքների մասին:

Մտտալիւր աղաղակին թողնելով այդ սլատասխանատու և զրծ-
վարին զործը, մենք այստեղ կրավականանանք միայն մի նկատու-
ղությամբ:

Ռուս հայտնի քննադատներից մեկը նկատում է, թե ժամանա-
կակից ռուսական գրականութեան մեջ տաղանդներ շատ կան, բայց
խելով տաղանդներ չկան, կամ համարյա չկան:

Որքան էլ թույլ լինի հաճախ Րաֆֆու մեր վրա թողած տաղ-
ալիւրութիւնը, որքան որ սակասալիւր լինեն նրա գրվածքները, ըն-
թեքողը շարունակ զգում է, որ գործ ունի վերին աստիճանի լուրջ
մարդու հետ, խելով տաղանդի հետ:

Նա երբեք խաղալիք չի դարձնում իր տաղանդը, նա նման է
Պուշկինի մարդարեւին, որին բարձրից ավանդված է հրաշունչ խոս-
քերով այրել մարդկանց սրտերը: Այդպիսի մարդկանց գնահատելը
հառաջադիմութեան ամենամեծ գրավականն է հետագա սերունդ-
ների համար:

ՄԵՐ ՆՈՐ ԻԱՆԱՍՏԵՂՇՈՒԹՅԱՆ ՀՈՐԵԼՅԱՆԸ

Մեզանում խիստ պարտավելի վերաբերմունք կա գեղի գրական մշակը և նրա երկարամյա գործունեության արդասիրները:

Գրողը նկատվում է մի թշվառ արարած, մի Սիրնի աղքատ, որի վերաբերմամբ հասարակության կողմից այնպիսի նվաստացուցիչ «հոգացողություն» է երևան հանվում, որ հայկական հորելյանները հաճախ ոչ թե կուլտուրական մեծ տոներ են հանգիստնում, այլ հայ հասարակության հոգեկան սնանկության նշանացույցներ...

Մարդիկ մոտենում են վաստակավոր գրողին մարդասիրական բարեգործական տեսանկյունով:

Կամենում են բարեբաբել հեղինակին, ամենևին չըմբռնելով, որ ամեն մի բանաստեղծի, վիպասանի ամբողջ գործունեությունը մի մեծ բարեբարություն է մեզ համար:

Այն հասարակությունը, որի մեջ գիտակցություն չէ դարձել այս ճշմարտությունը, թող չհամարե իրան կուլտուրական հասարակություն:

Այսօր հայ հասարակության առաջ դրված է Հովհաննես Հովհաննիսյանի հորելյանի խնդիրը: Եվ մենք, հոգով աղքատներս, բարեբարվածներս պետք է ցույց տանք, թե որ աստիճանի գիտակից ենք մենք, և հայկական կուլտուրայի նախանձախնդիր: Հովհաննես Հովհաննիսյանը մեր այն հեղինակներից է, որոնց առաջ բաց են եղել անձնական հաջողության լայն աստղարեղն ու վարդադուլն հեռանկարները:

Լեզվաբանական փաշտուն ընդունակությունների տեր մարդ լինելով (ինչպես վկայում են նրա ընկերները), Հովհաննիսյանը հնարավորություն ուներ Մոսկվայում մնալու և ամենայն հարմարությամբ նվիրվելու իր սիրած գիտությանը: Բայց նա այդ չարավ,

Հայկական կյանքի ճաճիճը գերազանցելով Մոսկովայի կուլտուրական կյանքից: Նա խորապես տալոված էր իր հետամնաց հայրենակիցներին բարերարելու փափագով: Նվ երբ որ բանաստեղծը գրում է երկու ճանապարհի մասին՝ անձնական վայելքի և հասարակական փշոտ աստարելի, դա նրա երևակայության ստեղծած մտապատկերները չեն, այլ իրական փաստի արտացոլումը:

Հովհաննիսյանը միանգամայն զիսակցաբար է ընտրել ժողովրդին ծառայելու ծանր ճանապարհը¹:

Գիտակցե՛նք այդ, և ըստ արժանվույն դնահատենք մեր տաղանդավոր բանաստեղծին: Սակայն հատուկ պատճառներ էլ կան, որ Հովհաննիսյանի հորելլանին առանձին կարևորություն են տալիս: Այդ հորելլանը միաժամանակ մեր նոր բանաստեղծության հորելլանն է՝ Թումանյանի, Իսահակյանի, Մատուրյանի, Տերյանի բանաստեղծության: Նրանք բոլորն էլ, այսպես թե այնպես կապ ունեն Հովհաննիսյանի հետ, որքան էլ տարբեր լինեն նրանց մոտիվներն ու արտահայտության ձևերը:

Հովհաննիսյանը ոչ միայն տաղանդավոր բանաստեղծ է, այլև որոշ պատմաշրջանի արտահայտիչ մեր գրականության մեջ:

Նվ Բաբլի հայ հասարակությունը պետք է ուրախ լինի, որ իրերի բերմամբ վառատկավոր բանաստեղծի գրական գործունեության հորելլանի կազմակերպման ձեռներեցությունը անցել է իրան²:

Հորելլանը մի կուլտուրալափ է մեզ համար: Չղանանք մեր վսեմ պարտքը կատարելու քանքարավոր գործչի վերաբերմամբ: Յո՛ւզ տանք, որ չգում ենք բանաստեղծի մեզ արած բարերարությունը:

Դեռ միջնադարյան արարներն էին ասում. «Գրողի թանաքը նույնքան սրբազան է, որքան մարտիրոսի արյունը», որովհետև իսկական տաղանդը գրում է իր սրտի արյունով, իր ջղերի հյութով իր պաղափարների տենչանքով...

Դնահատելով գրողին, մենք ցույց կտանք մեր կուլտուրական հասունությունը:

ԱՎԱՄԱ ՀԵՐՈՍՏՐԱՏՆԵՐԸ

Եփեսոսի հրաշափառ տաճարի ոչնչացումով կամեցավ անմահանալ փառամով Հերոստրատեսը:

Եվ անաչառ պատմությունը անմահ պահեց նրա անունը ասպագա սերունդների համար, որպես ուսանելի օրինակ:

Այսօր պատմությունը կրկնվում է:

Մեր դրականության հրաշալի տաճարը ենթարկվում է իրօրինակ Հերոստրատեսների հարձակմանը:

Հովհաննես Թումանյանը բանագող է հայտարարված¹:

Ես չեմ հիշում ինչ ոճով է բանաձևել իր մեղադրականը ու. Դրամբյանը:

Այդ կարևոր էլ չէ:

Թումանյանի երկրորդ դատախազի «մերկացումները» ուղղակի չար բանասարկության տալափորություն են թողնում:

«Հովիտ» շաբաթաթերթում բուն է գրել «Ֆառուսի» Զոհլա-Թերսիտեսը² և իր չարաշունչ հողվածներում անվերջ թույն է ցանում հայ հեղինակների գլխին, հաճախ չղարշելով ամենաանպատվաբեր ոճաբանությունից: (Ժամանակակից Զոհլա-Թերսիտեսը թաքնված չէ Ս. Հ. ստորագրության տակ)³:

Թումանյանի ծանծաղամիտ դատախազների տհաս վճիռը և վրդովեցուցիչ է և ծիծաղելի:

Ավելի ծիծաղելի նույն իսկ, քան թե վրդովեցուցիչ:

Սակայն մի բարդացնող հանգամանք կա, որ խնդրին տալիս է հասարակական նշանակություն:

Հայկական հնագույն օրաթերթը («Մշակը») քաղվածք է տնում Ս. Հ.-ի հողվածից և որպես սենսացիոն լուր, հրամցնում տարօրինակ գյուտը իր հազարավոր ընթերցողներին: Լրագիրը ոչ միայն սրեւ

վերադասություն շունի հօգուտ «բանագողի», այլ և ակնհայտ չարախնդարություն է արտահայտում:

Զարմանալի բան: Ս. Հ.-ի նկատողությունը բավական է, որ հայ լրագիրը առանց տատանման հավատա, իրրև թե մեր գրականության զարդը, մեր խոշորագույն բանաստեղծը բանագող է⁴:

Եվ ես համոզված եմ, որ ամենից ուժեղ ա՛յդ հանգամանքն է, ջրավ պատճառել Թումանյանին և ստիպել նրան (ամո՛թ մեզ) գրիչ վերցնել մեղադրիչներին տարրական խրատներ կարդալու և իր հեղինակական պատիվը պաշտպանելու համար:

Բայց հայ քննադատությունը Զոիլներով չի բնորոշվում և ոչ էլ հայ ընթերցողը Թերախոեսով:

Անգամ մեզանում ամեն բան թույլատրելի չէ:

Մանավանդ երբ հարցը Թումանյանին է վերաբերում:

Պ.պ. դատախազները, ըստ երևույթին, չեն հասկանում, թե ինչ պատասխանատու գործ են բռնել:

Նրանք չգիտեն, որ Թումանյանը հայ ժողովրդի հոգևոր կարողության ամենահզոր արտահայտություններից մեկն է: Հուսարեկման գառը բոլորին, երբ հոռետեսության ալիքը լցնում է հոգիդ, և ակնկալությունները հայ ժողովրդի նկատմամբ խամրում, թուլանում են, — Թումանյանի կատարյալ տողերով վանում ես հուսահատությունդ և նրա բանաստեղծության զովարար աղբյուրից նոր հալստ, նոր ներշնչում ստանում: Դեռ կենսունակ է այն ազգը, որ այսօր Թումանյան ունի:

Մուրացկանության նվաստացնող կնիքը դեռևս դրոշմված է հայի հոգում: Օտարախրությունը ավտավոր բնույթ ունի մեղանում:

Ինտելիգենտ մարդիկ հաճախ տրանջում են, թե մեր գրականությունը նյութ չի տալիս, մեր գրողները անհետաքրքական են և այլն: Համեմատությունն անգամ ծիծաղելի է համարվում հիբոպական մեծ գրականությունների և գրողների հետ:

Աշխարհի օրենք է՝ տանու տերտերին «օրհնյա տեր» չկա:

Եվ չեն տեսնում մեր գրականության այն գագաթը, որ պատիվ կարող էր բերել մեծ ազգերի գրականություններին անգամ: Իսկ հայ «քննադատները» չեն զգում, որ այն զվարճախոս, պարզ ու պարզամիտ մարդը աչնպիսի մեծություն է, որ կարող էր մի ժողովուրդ պարզերես անել պատմության առաջ:

Եթե մեր «քննադատները» գիտակցեին այս իրողությունը և հարգանք տաժեին դեպի հայ գիրն ու գրականությունը, նրանք այլ

կերպ կվարվիին, անշուշտ: Չեմ ասում թե հեղինակությունը արդարացում է Թումանյանի համար, երբե՛ք: Միայն կարծում եմ, որ բանաստեղծը այլ վերաբերմունքի էր արժանի: Պետք էր հրապարակի վրա գնել կատկածը (իհարկե, մի փոքր կորրեկտ ձևով, պ. Ս. Հ.) և սպասել Թումանյանի բացատրությանը:

Այդպես չեղավ սակայն:

Թումանյանը հակառակ հանվանն բանագող հռչակվեց և Հերոս-արատեսի անմահ պատկերը կենդանացավ մեր տուռը:

Բանաստեղծի երկար բացատրությունից դիտեն արդեն բնթեր-ցողները, որ նա ոչինչ չի թաքցրել, ոչ ոքի չի կամեցել մոլորության մեջ գցել: Այն էլ պետք է պարզված լինի ընթերցողների համար, որ պ. Ս. Հ.-ի տեսակետով Թումանյանի գրվածքների մեծ մասը «խնդրուրույն չէ»: Բայց կուպիտ անըմբռնողության զուգ է պ. Ս. Հ., որովհետև նույն իսկ այնտեղ, որտեղ բանաստեղծը, ըստ երևույթին, սոսկ շարադրողի դերումն է, — նա նոր խոսք է ասում, նոր արժեք ուտեղծում, և որ գլխավորն է, իր խոսքն է ասում: «Շունն ու կատուն» էլ, «Փարվանան» էլ, «Թմկարերգի առումն» էլ, «Սասունցի Դավիթն էլ» նախ քան ժողովրդական լինելը Թումանյանի տաղանդի ինքնուրույն ստեղծագործութուններն են, որովհետև Թումանյանը իսկապես բանաստեղծ է, բառիս ամենախոր իմաստով:

Թերևս ոչ ոք այնքան օգտված չլինի մեզանում ժողովրդական մոտիվներից, «պատրաստի» նյութերից, որքան Թումանյանը: Սակայն հրաշագործ քանքարի գաղանիքը նրանումն է, որ միևնույն ժամանակ Թումանյանը մեր ամենախնդրատիպ, ամենախնդրուրույն բանաստեղծն է: Նվ ծիծաղելի է այն մարդկանց վրդովմունքը, որոնք անտեսելով Թումանյանի ստեղծագործության մարդարիտները, մանրմունք ձևականութունների հետևից են ընկած:

Կարծես թե գեղարվեստական տեսակետից որևէ նշանակութուն կարող է ունենալ բանաստեղծի ցուցմունքը, թե նա օգտվել է այս ինչ գավառի ավանդություններից կամ այն ինչ բանահավաքի ժողովածուից:

Նույնքան անէական պարագա պետք է համարել և այն դեպքերը բանաստեղծը «օգտվում է» որևէ դրական երկից: Թումանյանը այդ չի արել այն ձևով, ինչպես պնդում է պ. Ս. Հ.: Բայց ենթադրենք մի բոլոր:

Պ. Ս. Հ.-ն հնարավորութուն ունի հռչակվելու ամբողջ Ռուսաստանում: Նրա հախուռն ամպլումբին նաչած, կարելի է ենթադրել, թե հայտնի պետք է լինեն նրան «խոշորագույն» բանագողության

գեպքերը ուստայ գրականութեան մեջ: Խոշորագույն եմ ասում, որովհետեւ անողը համաշխարհային հանձար է և ոչ Հով. Թումանյան. իսկ «բանագողութունը»՝ հաճախ որեւէ օտարազգի բանաստեղծի ոտանավորի համարյա բառացի քարզման արդյունք:

Օգտուեցե՛ք ժողովից ալ. Հերոստրատես, մերկացրեք ուս հանձարին, որ թարգմանութեան տակ չի հիշատակում բնագրի հեղինակի անունը: Եթէ տարրական տեղեկութուն ունիք ուս գրականութեան, գուցէ կիմանաք, անշուշտ, նման գեպքեր:

Թունաւոր բժախնդրութունը ամենեւին տեղ չպետք է ունենար գեղարվեստական քննադատութեան մեջ:

Էականն ու ձեռականը պետք է տարբերել իմանալ և զգուշաբար դատաւճիռներ կարդալ գրական մշակի վերաբերմամբ:

Քննադատութունը միշտ ողջունելի է, և Թումանյանը չէ, որ պետք է վախենա քննադատական թեկուզ ամենախիստ խոսքից:

Բայց քննադատութունը պետք է էթիքական-էսթետիկական որոշ շրջաններ ճանաչէ, այլապէս նա կարող է դառնալ տգետ մարդու բամբասանք:

Քննադատը քաջ պետք է հիշէ ամենախմաստուն հանձարներից մեկի խոսքը:

«Ինչ որ ես եմ գրել, այն իմն է. իսկ զրքից եմ վերցրել այն, թե կյանքից,— դա միևնույն է, իմ բանն այն է, որ օգտուեմ դրանից ինչպէս հարկն է»:

Եթե ինձ չի հաւատում ալ. Ս. Հ., գուցէ Գյոթեին հաւատա: Եւ չստիպեմ մեր փալլուն բանաստեղծին վերցնել իրեն այնքան անհարկաւ քննադատական գրիչը:

Հարգա՛նք դեպի գրականութեանն ու նրա մշակը:

ՇԵՔՍՊԻՐԻ ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԳՍՂՏՆԻՔԸ

Գեղարվեստական ստեղծագործության այն սքանչելի կոթողները, որոնք ոչ միայն փոքրիկ Անգլիայի, այլ և համայն մարդկության պարծանքն են կազմում, այնպիսի զարմանալի մեծություններ են մարդկային հոգու նվաճողական ուղիի վրա, որ բնականաբար, կասկածելի պիտի թվար նրանց պատկանելիությունը մի գավառական համեստ դերասանի, ինչպիսին է իր կենսագրությամբ Շեքսպիրը:

Շեքսպիրի հեղինակությամբ հայտնի գրվածքները ցուցահանում են մի վերին աստիճանի զարդացած, դիտությունն ու կյանքին լավատեղյակ այնպիսի մի հեղինակ, որը իր ժամանակին պետք է առաջնակարգ մարդ լիներ ոչ միայն իր հզոր հանճարի թափով, այլ և իր բազմակողմանի ուսումով: Շեքսպիրը մոտիկից ծանոթ է եղել անգլիական պատմությանը, կյանքի պատմությանն ու գրականությանը, Իտալիայի այն ժամանակվա կյանքին, և այլն և այլն:

Դրան անժխտելի ասրացույցներ են անգլիական մեծ դրամատուրգի գրվածքները, որոնք հաջողությամբ ներկայացնում են թե հռոմեական պատմության գրվածքները, թե իտալական կյանքը, թե անգլիական անցյալը...

Պուշկինի համայնապարփակ հանճարը բնորոշելու համար, Բալմոնթը համեմատում է նրան լիահնչյուն օրկեստրի հետ: Այդ գեղեցիկ համեմատությունը մի փոքր այլ առումով միանգամայն ճիշտ է և Շեքսպիրի վերաբերմամբ, որը թերևս ամենամեծ, ամենաբովանդակալի և ամենաուժեղ օրկեստրն է համաշխարհային գրականության մեջ:

Եվ վերջին երեք հարյուր տարվա պատմությունը ցույց է տալիս, որ չափազանցություն չի Գյոթեի կարծիքը Շեքսպիրի մասին՝ «Շեքսպիրը անվերջ է», այն իմաստով, որ Շեքսպիրի բազմերանգ

հանճարը մարդկության համար անսպառ նյութ է լուսարանության, գեղարվեստական բարձր փայլելքի ու հետախույզ մտքի պրպտումներին:

Նրկրադնդի ո՞ր ծայրում չեն ձանաչում ազլիական հսկային և նրա մեծ երկերը:

Շուտով կլրանա 300 տարին Շեքսպիրի մահվան՝ և սակայն այսօր էլ քննադատությունը նույնքան ուշադիր է դեպի այդ հեղինակին ու նրա ստեղծագործությունը, ինչպես և մի հարյուր տարի առաջ. և գուցե ավելի, քան առաջ:

Գրականության պատմությունը առանձին ճյուղ է ստեղծել— Շեքսպիրոլոգիա:

Շեքսպիրի մասին յահպին գրականություն կա Նվրոպայում:

Վերջին դարի ընթացքում ավելի քան չորս հազար հատոր է լույս տեսել Շեքսպիրին նվիրված²:

Բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի մեջ քննադատությունն ունի իր հատուկ Շեքսպիրոլոգները, որոնք մանրադնին ուսումնասիրության են ենթարկում մեծ հեղինակի ամեն մի տողը:

Բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի մեջ ընթերցող հասարակության անհրաժեշտ կուռքերից մեկն է Շեքսպիրը: Նա ամեն տեղ է, ամենքիս պաշտամունքի առարկան, այդ անվերջ և անհատակ հանճարը, որի համար դարերը ժամերի նման անդոր են:

Սակայն տարօրինակ բան:

Ամբողջ դարեր լուսավոր մարդկության ուշադրության մեծագույն կենտրոններից մեկը լինելով հանդերձ Շեքսպիրը, մինչև օրս էլ մի անլուծելի հանելուկ է մեզ համար:

«Համբար», «Արքա Լիրը», «Մակբեաը», «Օթելլոն» և մյուս զմայլելի դրամաները դժվարությամբ են կառվում Ստրադֆորդ փոքրիկ քաղաքի զավառական դերասան Շեքսպիրի հետ:

Խիստ անհավանական է թվում այդ և այլ պատճառներով, որոնք հակաշեքսպիրյան ուղղություններ են ստեղծել ին անդլիացիների և ին օտարազգիների մեջ:

Պնդողներ կան, ին Շեքսպիրը չէ «Շեքսպիրի» հուշակավոր երկերի իսկական հեղինակը:

Տրվում են Շեքսպիրի հուշակավոր ժամանակակիցների անունները, որոնց մեջ ամենաուժեղ ինկնածուն հայտնի փիլիսոփա Բեկոնն է, որի անունով էլ այդ ուղղությունը կոչվում է բեկոնական: Բեկոնականությունը ծնունդ է առել XIX դարի կիսում և մինչև այժմ էլ ունի իր պաշտպանները: Ավելի քան 4000 հատոր գրվածք կա բեկոնական ուղղությամբ, նույնիսկ հատուկ թերթեր գոյություն

ունեն: Բեկոնականությունից հետո երեան եկան այլ ուղղություններ, որոնք Շեքսպիրի գրվածքները վերադրում են որևէ այլ անձնավորության:

Վերջերս նոր փորձ է արվել, նոր անձնավորության հետ կապել Շեքսպիրի երկերը: Այդ մասին է գրում Զին. Վենդերովան «Вестник Европы» ամսագրի 6-րդ համարում:

Ուսումնասիրության հեղինակն է Բելգիացի Սելեստեն Դամբլոնը, որ իր մեծածավալ գրքին ավել է աշտարակի վերնապիք՝ Լորդ Ռուալանդն է Շեքսպիրը:

Աշտարակով առաջվա «Շեքսպիրներ» կոչքին մեկն էլ է բուսում:

Մեծ ինքնավստահությամբ Դամբլոնը լուծված է համարում դարավոր խնդիրը և համարձակ կերպով «զահընկեց» անում Շեքսպիրին: Ինչպես երևում է Վենդերովայի հոգվածից, Դամբլոնի հիմնավորումները չեն վերացնում հին հիմնավորումները, չեն վերացնում հին հանելուկը: Շեքսպիրի գեմբը այս ուսումնասիրությունից հետո էլ մնում է ստեղծվածային միություն մեջ: Սակայն կան մասնավոր դիտողություններ (մասամբ առնչած բեկոնականներից), որոնք եթե չեն նպաստում խնդրի պարզվելուն, այնուամենայնիվ, խիստ ուշադրավ են և հարցեր հարուցանող:

Բայց մի փոքրիկ ծանոթություն:

Շեքսպիրի ծննդյան և մահվան տարեթիվերը հաստատ հայտնի են: Անգամ վավերաթղթեր կան նրա կյանքի մի քանի փաստերի վերաբերմամբ: Ոչ ոք չի տարակուսում, որ Շեքսպիրը պատմական անձնավորություն է, բայց ահա թե ինչ: Բանն այն է, որ Շեքսպիրի առաջին կենսագրությունը գրվել է նրա մահից կես դար հետո, ժամանակակից հավաստի վկայություններ չկան, բացի այն երկերից, որոնք կրում են իրանց վրա Շեքսպիրի տնունը: Եվ քննադատությունը բաղմամբիվ տարօրինակություններ է մատնանշում այդ թերի կենսագրության մեջ և դալիս այն եզրակացության, որ Շեքսպիրը չէր կարող հուշակավոր երկերի հեղինակը լինել:

Դամբլոնն էլ իր հիմունքներն ունի Լորդ Ռուալանդին համարելու Շեքսպիրի գրվածքների իսկական հեղինակը:

Ո՞րքան համոզիչ են Դամբլոնի առաջադրած ենթադրությունները: Ռուալանդների ամրոցում մի թուղթ է գտնվել, որից երևում է, որ Ռուալանդի մահից մի տարի հետո, 1613 թվականին, Ռուալանդի կրտսեր եղբայրը վճարել է Շեքսպիրին 44 շիլլինգ ոսկի «կիսապրոֆեսիոնալ ծառայության» համար: Կիսապրոֆեսիոնալ

ծառայութիւնը, Դամբլոնի կարծիքով այն էր, որ Շեքսպիրը թույլ էր տվել օգտվելու իր անունից:

Բայց ինչո՞ւ պետք է Ռուսլանգը թաքնվեր Շեքսպիրի անվան տակ,—չի հասկացվում, մանավանդ եթե աչքի առաջ ունենանք այն հանգամանքը, որ Նելլզամեստի օրով դրական մշակի անունը չէր կարող անպատվութիւն համարվել: Դամբլոնի երկրորդ ենթադրութիւնն է՝ ավելի անհամոզիչ է թվում: Շեքսպիրի ասուջին կատակերգութիւնները իրանց վրա կրում են երիտասարդութեան վատ կնիքը, այնինչ նրանք լույս են տեսել 1597 թվականից ոչ առաջ, երբ Շեքսպիրը 34 տարեկան էր: Այս կետը միշտ դժվարութիւն է ներկայացրել շեքսպիրոլոգների համար և նրանք ստիպված են եղել ենթադրելու, որ դրվածքները շատ առաջ են դրված եղել, միայն նրանց հրատարակութիւնը ինչ ինչ պատճառներով ուշացել է: Դամբլոնը կարծում է թե խնդիրը միտնդամայն պարզված կլինի, եթե Շեքսպիրի տեղ Ռուսլանգին ընդունենք այդ երկերի հեղինակ, որովհետեւ վերջինս 11 տարով փոքր է եղել Շեքսպիրից: Այս ենթադրութիւնից հետո մանրամասն պատմվում է Ռուսլանգի կյանքը Շեքսպիրի ստեղծագործութեան հետ կապակցված: Իմանում եք, որ Ռուսլանգը Իտալիա եղած ժամանակ, ամենից շատ տարել է Վենետիկ, Վերոնա և Պիզա, այնինքն այն քաղաքներում, որտեղ կատարվում է Շեքսպիրի մի քանի դրամաների գործողութիւնը: Իտալիայից վերադառնալով, Ռուսլանգը եղել է անտառների կառավարիչ Շերվուդում, որտեղ կատարվում է Շեքսպիրի դրվածքներից մեկի գործողութիւնը:

Բացի այս զուգադիպութիւններից, Դամբլոնը աշխատում է ապացուցել, որ Ռուսլանգը ունեցել է իրավարանական մասնագիտական կրթութիւն և հասարակական մեծ խնտերեսներ:

Այսքան թույլ է Ռուսլանգի «թեկնածութեան» պաշտպանութիւնը:

Ավելի հետաքրքրական է Դամբլոնի աշխատութեան բացառական-քննադատական մասը:

Բեկոնակաւնները ապացուցում են, որ Շեքսպիրը անդրադետ էր և իր անունն անգամ ստորագրել չգիտեր: Այս դրութիւնն ապացուցվում է Շեքսպիրի վեց ստորագրութիւնով, որոնք մնացել են գանազան վավերաթղթերի տակ և Շեքսպիրոլոգներից ոմանք ենթադրում են, թե Շեքսպիրը ամբողջ կյանքում մնաց գավառացի, որովհետեւ գրում էր ոչ թե իտալական շրիֆտով (որ այդ ժամանակ մոլոր էր դառնում), այլ հին անգլիական³: Բեկոնակաւնները այլ եզրակացութեան են գալիս: Նրանք պնդում են, որ ստորագրութիւնը

գրագրի ձեռքով է կատարված, որովհետև մի թղթի վրա նույն ձեռքով ստորագրած է և մի ուրիշ մարդու անուն: Միևնույն օրը կատարված երկու ստորագրությունը (զանազան հիմնարկությունների մեջ) արված են տարբեր ձեռքերով, հետևապես հիմնարկությունների գրագիրների ձեռքով: Շեքսպիրի կտակի ստորագրությունն էլ գրագիրն է արել, որովհետև կտակի տեքստն ու Շեքսպիրի ստորագրությունը գրված են նույն ձեռքով: Բացի այդ, կտակը կազմված է այն բոլոր ձևականություններով, որոնք անհրաժեշտ են ստորագրության բացակայության դեպքում: Այսպիսով բեկոնականները հաստատում են, որ Շեքսպիրը անգրագետ է եղել: Հետագա եզրակացությունները պարզ են:

Դամբլոնը գրան ալիլացնում է այն, որ Շեքսպիրը մտադրածի որդի է եղել, շարունակ զբաղված է եղել հոր խանութում և ժամանակ չէ ունեցել սովորելու պարտքում: Շեքսպիրի Լոնդոնյան կյանքի մասին խոսելով, Դամբլոնը բեկոնականների նման պնդում է, որ ժամանակակիցների բոլոր կարծիքները Շեքսպիրի մասին պետք է վերաբերել նրա երկերին և ոչ նրա անձնավորությանը:

Բոլոր ավյալները բացատրվում են հօգուտ Թուալանդի:

Խիստ քննության է ենթարկվում և Շեքսպիրի կյանքի վերջին, ստրագֆորդյան շրջանը. Դամբլոնը միանգամայն միանում է բեկոնականների կարծիքին:

Նվ իսկապես, չափազանց տարօրինակ է թվում, որ հայրենիք վերադառնալով, Շեքսպիրը մնացել է միանգամայն հեռու որևէ մտավոր շահից և զբաղված է եղել իր մանր-մունր հաշիվներով և դատաստանական պրոցեսներով: «Համլետի» և «Արքա Լիրի» հեղինակը փոքրիկ վաշխառուի դերում... Իսկապես որ չափազանց անհավատալի է:

Պակաս զարմանալի չէ և այն հանգամանքը, որ Շեքսպիրի մահը աննկատելի է անցել,— նրա հիշատակին ոչ մի ոտանավոր չի լույս տեսել, թեև այդ շրջանում գրողների հիշատակը միշտ հարգվում էր:

Մի ապշեցուցիչ հանգամանքն էլ այն է, որ Շեքսպիրի մահից հետո նրա տանը ոչ մի գիրք չէ գտնված:

Նրա կտակը վերին աստիճանի մեղշական է,— հիշատակվում են ամենաշնչին առարկաները, իսկ գրվածքների մասին— ոչ մի խոսք:

Ինչպես բացատրել այս տարօրինակությունը: Տարօրինակ է և այն, որ հանձարեղ բանաստեղծի գերեզմանաքարի վրա փորագրված է միայն այս՝ «Բարի բնիկեր, հանուն Հիսուսի, մի՛ փորիր

այստեղ ամփոփված խառնուրդ: Փառարանություն նրան, ով կիսնայի այս քարը, և անեծք նրա վրա, ով կվրդովե իմ ոսկորները»:

Եվ միայն:

Բարդ հանելուկի մեջ մի ավելորդ կնճիռ է ավելանում սրանով:

Կամ ինչ մեկնարանություն տալ այն փաստին, որ Շեքսպիրի երկերը լույս են տեսել նրա մահից 7 տարի հետո միայն, 1623 թվականին:

Դամբլոնը կարծում է, որ Ֆալստաֆի տիպը ներկայացնում է Շեքսպիրին, որը եղել է թեթև բարոյականության տեր, «քեֆչի» մարդ: Ի միջի այլոց Շեքսպիրին նրա ծանոթների շրջանում կոչում էին Ֆալստաֆ:

Միակ գրվածքը, որ նկարագրում է Շեքսպիրի հայրենիք՝ Վարվիկշայրը, Ստրադֆորդի շրջակայքով, — Դամբլոնի ենթադրության մեջ, երբ Ռուտլանդը կամեցել է Շեքսպիրին ներկայացնել Ֆալստաֆի կերպարանքով, նա գործողությունը տարել է Ֆալստաֆ — Շեքսպիրի հայրենիքը, դրանով էլ պետք է բացատրել այն հանդամանքը, որ միայն մեկ անգամ է երևան գալիս Շեքսպիրի հայրենիքը նրա դրամաներում: Այսպիսով հետևյալ պատկերն է ստացվում Դամբլոնի ուսումնասիրությունից հետո:

Շեքսպիրը Ստրադֆորդի անանկացած բնակչի որդին է: Նա շատ քիչ է հաճախել դպրոց, այնպես որ մնացել է անգրագետ, ինչպես անգրագետ էր և նրա կինը: Այնուհետև մսագործ է եղել իր հայրենի քաղաքում, պատանությունից հակում է ունեցել դեպի հարբեցողություն: Երեք տարի ամուսնությունից անց թողել է կնոջն ու երեխաներին առանց միջոցների և հեռացել Ստրադֆորդից: Ըստ երևույթին Շեքսպիրը մի քանի տարի շարունակ թափանցել է զբաղված եղել, հետո 1593 թ. հաստատվել է Լոնդոնում, թատրոնական տների մոտ հսկել է ձիաներին, բնակվել է այն թաղում, որտեղ ապրելիս են եղել վաշխառուները: Նա իր ժամանակը զբաղեցրել է անցկացնելիս է եղել պանդոկներում: Իր բնկերների մեջ հայտնի է եղել Ֆալստաֆ մականունով, երբեք է ունեցել մի պանդոկատիրուհուց, իր անունը ծախել է Ռուտլանդին նրա երկերի համար և ի վերջո հայրենիք գաղնալով, մեռել է 1616 թվականին անշափավոր ուտելուց և խմելուց:

Հակառակ այս անգրավիչ պատկերին, Դամբլոնը նկարում է Ռուտլանդի վերին աստիճանի համակրելի դեմքը, օժտելով նրան այն բոլոր ցայտուն բարեմասնություններով, որոնք արտացոլում են Շեքսպիրի դրամաների մեջ:

Ռուսականը եղել է ազնիվ անձնավորություն, փայլուն կրթություն ստացած, բազ խաղաղեաւ և աշխ և աշխ: Սարադֆորդի խրդ-
ճով բաղաբացու ողորմելի պատկերի առաջ ծառանու: է այն մար-
դու հոշակապ գեմբը, որ նկատելի է հոշակապ երկերի ամեն մի
տողից:

Ինչպես տեսնում ենք, Ռուսականի հեղինակությունը չի հաս-
տատվում և չափազանց թույլ են Գամբրլոնի բերած հիմունքները
հօգուտ իր սիրած լորդի: Ռուսականը շատ քիչ իրավունք ունի կրե-
լու Գամբրլոնի պարզեամ անունը:

Բայց մի բան տարակուսանքից վեր է, ով էլ որ լինի Շերստի-
րի երկերի խակական հեղինակը, նրա իրավունքը կարոտ է ապա-
ցուցների: Այն զարմանալի (և անթափելի) փաստերը, որ հիշա-
տակեցինք մենք, միանգամայն կասկածելի են դարձնում դերասան
Շերստիրի հեղինակական իրավունքները:

Հակաշերստիրականները այնպիսի համոզիչ առարկություններ
են բերում Շերստիրի դեմ, որ մենք, զգուշ լինելու համար, ամե-
նալով դեպքում պետք է խիստ վերապահ լինենք մեր կարծիքի մեջ:

Շերստիրը դեռևս պետք է նվաճի, ապացուցի իր իրավունք-
ները «Շերստիրի» ստեղծագործության նկատմամբ:

Մենք դեռևս բավականաչափ հիմքեր չունենք Շերստիրի տեղը
տալու Բեկոնին կամ Ռուսականին, Սուտոգեմպտոնի հերցոգին կամ
Պեմբրոկին, ինչպես անում են հակաշերստիրյան պանդան ուղղու-
թյունները գրականության մեջ:

Բայց Սարադֆորդի Շերստիրն էլ առեղծված է, որի պարզա-
բանությունը կարևոր հանգամանք պետք է նկատվի համաշխար-
հային գրականության համար: Ո՞րտեղ է զարմանալի գաղտնիքի
լուծումը:

Միայն 300 տարի է բաժանում մեզ Շերստիրից: Այդ ժամա-
նակ Անգլիան ապրում էր իր կուլտուրական վերածնության փայ-
լուն շրջաններից մեկը, — տաղանդավոր գրողների ահալին կաճառ
ունեցավ անգլիական ժողովուրդը, բայց բոլորն էլ նսեմացան Շե-
րստիրի վիթխարի հանճարի պիմաց: Շերստիրի ստեղծագործու-
թյունը տիրեց երկրագնդին, — նա դարձավ համայն մարդկության
պաշտամունքի առարկան: Եվ սակայն երկրորդական լուսատու-
ների կենսապրությունները քննվեցին, ուսումնասիրվեցին մանրա-
զնին, ինչպես և ամբողջ պատմաշրջանը, իսկ Շերստիրը, բոլորից
բարձրն ու անզուգականը, պատմաշրջանի պարզը, մնաց մթության
մեջ:

Դերասան Շեքսպիրի կենսագրության անհեթեթությունները միանգամայն անընդունելի են:

Կամ կենսագրությունն է թերի կամ իրոք որ Շեքսպիրը չէ «Շեքսպիրը»: Ստրագֆորդցի Շեքսպիրը թեև մի թալանչի, հարբեցող է եղել իսկապես: Այն հանճարը, որի գոյությունը երկասիրությունների մեջ ամենից անտարակուսելին է, ամենից իրականը, մարդկության համար մի առասպելական արարած է, խոշոր հանելուկ:

Կհաջողվի՞ արդյոք երբեիցե գտնել այդ հանելուկի լուծումը, գտնել իրական Շեքսպիրին:

Ո՞վ գիտե:

Եթե Շեքսպիրը չէ, ապա ո՞վ է «Համլետ»-ի և մյուս սքանչելիքների սքանչելի հեղինակը:

Համլետի խոսքերն են մտաբերվում:

— Այո՛, բարեկամ Հորացիո, դեռ շատ այնպիսի բաներ կան անշխարհում, որոնց մասին չեն էլ երազել քո իմաստունները...⁴

1913

ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ

Հայ դերասանական խումբը նորերս խաղաց Գյոթեի «Փառու-տը»¹։ Այդ արտասովոր ձևոնարկությունը բնականաբար մի շարք վիճելի խնդիրներ դրեց հասարակության առաջ. դրվածքը բեմի համար չէ՝ դրված, նրա ահագին ծավալը հնարավորություն չի տա-լիս անփոփոխ բեմ՝ զուրս բերել այն, ուստի կրճատման և բեմա-կանացման անհրաժեշտություն կա...

Պարզ է, որ մամուլը չէր կարող լռություն մնալ այդ երե-վույթի մոտով։ Եթե չենք սխալվում, հանդիսատեսների մեծ մասը հաջողված չհամարեց հայ աղքատ բեմի այդ պատասխանատու փորձը։

Իր կարծիքը հայտնեց և պ. Շիրվանյազեն, «Մշակ»-ի էջե-րում²։

Ո՞վ էր մեր հեղինակներից ավելի մոտ բեմին, քան պ. Շիր-վանյազեն, որի դրամաները հայկական խղճուկ ունեւորուարի մեջ պատվավոր տեղ են բռնում։ Թվում է, թե պ. Շիրվանյազեն իրա-վունք ուներ, ավելի քան ուրե՛կ մեկը մեկանից, իր կարծիքը հայտ-նելու «Փառաստի» ներկայացման մասին։

Բայց կա մի հանգամանք, որ առիթ է տվել «Հորիզոն»-ի պ. Հ. Ճերմակին կոպիտ հարձակում գործելու պ. Շիրվանյազեի վրա³։

Հարցն այն է, որ պ. Շիրվանյազեն համարձակվել է մի քանի ընդհանուր սկզբունքային դիտումներ անել «Փառաստի» մասին, և գտել է հուշակավոր դրվածքը ոչ արժանի այն համաշխարհային համբավին, որ նա ունի։ Մեր վիպասանի կարծիքով Գյոթեի դր-վածքը անաղղու ստեղծագործություն է, որից ուլիմպական սառ-նություն է փչում և որքան էլ խելք ու դիտություն լինի նրա մեջ, նա, այնուամենայնիվ, երբեք չի կարող հավասարվել համաշխարհային դրականության գոհարներին, օրինակ, Շեքսպիրի ողբերգույն-ներին։

Սա որոշ կարծիք է, որ կարող ենք շքնդունել, մի վերաբերմունք, որի դեմ շատ բան կարելի է առարկել հօգուտ Գյոթեի: Սակայն ինչպե՞ս է վարվում պ. Ճերմակը: Նա, ըստ էության, ոչ մի խոսք չի ասում այդ կարծիքի դեմ, երևի համոզված, որ Գյոթեի գրվածքը ամեն կասկածից դուրս է, միանգամայն անքննադատելի իր ուղիմտական բարձրության մեջ: Բայց հարցի աշխարհի ձևակերպումը մահ չի՝ նշանակում արդյոք քննադատական մտքի համար:

Ըստ էության չխոսելով, պ. Ճերմակն աշխատում է բացատրել, թե ինչու պ. Շիրվանզադեն չէ հասկանում Գյոթեին: Պարզ պատճառով. նախ՝ պ. Շիրվանզադեն տգետ է (պ. Ճերմակը ասում է — սխտեմատիկ կրթության պակասություն), երկրորդ՝ ֆրանսամոլ և գերմանատյաց է, և երրորդ, նա չի հանդուրժում, որ մեկին դովում են. և վերջ՝ Մենք պ. Շիրվանզադեի քննադատական և հրապարակախոսական գրությունների երկրպագուն չենք: Մենք հաճախ ծիծաղելի ենք համարել մեր հեղինակի ֆրանսամոլությունը, բայց այս ամենն ի՞նչ կապ ունի «Ֆաուստի» մասին արտահայտած բացասական կարծիքների հետ: Չէ՞ որ պ. Շիրվանզադեն ընդունում է ոչ ֆրանսիացի Շեքսպիրի մեծությունը:

Թե՞ սխտեմատիկ կրթությունն է բանը: Չգիտենք պ. Ճերմակի ստացած կրթության չափը: Խոստովանում ենք, պ. Շիրվանզադեի քննադատական և հրապարակախոսական գրվածքները ավելի հետաքրքրությամբ ենք կարդացել միշտ, քան պ. Ճերմակի հոդվածները: Մենք անպատվություն ենք համարում հայ գրականության համար, որ պ. Ճերմակը համարձակվում է մեր ամենավատակամոր վիպասանին դրկել գրական կարծիք հայտնելու իրավունքից այն պատճառով, որ նա «վկայալ» չէ շատերի նման, այն հիմունքով, որ նա համալնացած կարծիքին չի միանում: Պ. Ճերմակի բացատրության վերջին կետը չափազանց վիրավորական կլիներ պ. Շիրվանզադեի համար, եթե այնքան ծիծաղելի չլիներ. դուրս է գալիս, որ մեր հեղինակը նախանձում է (!!) Գյոթեի փառքին:

Սա բանակուլի ձև չէ, քննադատություն չէ մեր կարծիքով: Եթե «Ֆաուստը» պ. Ճերմակի կարծիքով շատ ավելի բարձր էր, քան թե թվում է պ. Շիրվանզադեին, դրա պատճառը, երևի, «հառարակական կարծիքը» չէ, այլ պ. Ճերմակի ստացած տալմորությունը, նրա գեղարվեստական ըմբռնումը: Մի՞թե տարրական չեն այս մեղքերը: Քննադատից ի՞նչ պետք է պահանջեք. անկեղծություն, անկեղծություն և անկեղծություն: Մի՞թե անկեղծ չէ պ. Շիրվանզադեն: Ի՞նչ կասեիք դուք, եթե «Ֆաուստը» ձեր վրա էլ նույն տալմորությունը թողնի, ինչ որ պ. Շիրվանզադեի վրա: Պետք է թաքցնե՞ք

ձեր կարծիքը, որովհետև «մարդկությունը» կամ այնինչ հռչակավոր քննադատը այլ տպավորություն են ստացել:

Քննադատությունը այդպիսի կապանքներ չի ճանաչում ու Շիրվանզադեի օրինակը միակը չէ: Պիտարեը «ոչնչացրեց» Պուշկինին, Նորդաուն՝ Իրսենին, Զուլային, սիմվոլիստներին. Տուրգենևիկի կարծիքով Նեկրասովի ոտանավորների մեջ սոսկի մեկն էլ դիշերել», Վոլտերը Շեքսպիրին բարբարոս էր համարում, և այլն, և այլն: Վերջապես ամենախոշոր օրինակը՝ Տոլստոյը վարմանակի կոպտությունը «տառապեց» Շեքսպիրին:

Պիտարեը ու Նորդաուն, Տուրգենևն ու Տոլստոյը իրապես ոչինչ չկարողացան տապալել: Նրանք խոտիվ քննադատեցին, հերքեցին, և այսօր այդ ժխտողները ոչ մի հետևող չունեն:

Հետեցնենք այստեղից, թե Տոլստոյն ու Նորդաուն պախարակելի բան են արել: Նրանք:

Քննադատության իրավունքը սահմանափակվում է նախ և առաջ որոշ էթիկական շրջանակներով: Մենք ու ձերմակի հոգաժից այն տպավորությունն ստացանք, որ նա անցել է այդ շրջանակները և փոխանակ ըստ էության խոսելու, նա ու Շիրվանզադեի անձնավորությունն է քրքրում: Ասացեք (և եթե ուզում եք՝ խիստ անացեք), որ ու Շիրվանզադեն չի հասկանում, չի զգում «Պատումը», եթե դուք այդպես եք համոզված և հիմնավորեցեք ձեր կարծիքը: Լավ իմացեք, որ կուռքեր չկան ինքնուրույնապես մտածող մարդու համար՝ ո՛չ Կանտ, ո՛չ Շեքսպիր, ո՛չ Գյոթե... ամենինչ և ամեն ոք քննադատելի են: Փաստական և դիտական-գրական որոշ պաշար ձեռք բերելուց հետո, մենք միայն մի բարձրագույն խնտանցիա պետք է ճանաչենք՝ մեր բանականությունը և մեր զգացողությունը: Եվ եթե անկեղծ լինենք, մենք ծառայած կլինենք մեր կոչմանը, ու Շիրվանզադեն չի դավաճանել այս պահանջին և նրա ինքնուրույն սխալանքը ընթերցողի համար ավելի ուսանելի է, քան թե ու ձերմակի անվիճելի ճշմարտությունը:

Պրպտող մտքի ձգտումները միշտ ողջունելի են, որքան էլ նրանք համապատասխան չլինեն մեր ճշմարտության, ու ձերմակ:

Քննադատեցե՛ք, բայց մի՛ մոռանաք քննադատության գերագույն իրավունքը:

ՌԵՍԼԻԶՄԸ ԹԱՏՐՈՆՈՒՄ

Շիրվանղաղեի «Չար ոգու» երկրորդ ներկայացումը բավականին «ցնցող» տալավորություն թողեց հասարակության վրա, շնայած որ (ինչպես պնդում են առաջին ներկայացումը տեսած հանդիսատեսները) ուժիստւրան մեղմացրել էր «ուժեղ» տեղերը՝ Հասարակությունը ցնցվեց, իհարկե, գլխավորապես վերջին պատկերից, երբ հրեշտակն ուարսկուհին ճիգեր է անում դուրս վանելու հիվանդ Սոնայի հոգուց շար ոգուն, ուշաթափության հասցնում նրան, ու խեղդում քուրսու տակ։ Որոշ նշանակություն ունի, յանշուշտ և Դանիելի երեւոյթը, որովհետեւ Սոնայի դիակի կողքին փռվում է պարսկուհու դիակը։

Ստացվում է ուժեղ տալավորություն։ Այդ տեսարանի ժամանակ լսվում էին կանանց հիստերիկ հառաչանքներ, թափվում էին արցունքներ։ Չգիտեմ ի՞նչ էին զգում արտասովորները, բայց մի բանի ուժեղ բողոքներ լսեցի հանդիսականների կողմից, և այժմ, ի նկատի առնելով խնդրի սկզբունքային ահագին նշանակությունը, ես կամենում եմ մի փորձ փորձել լուսաբանելու այս հակասական վերաբերմունքն ու տարբեր տալավորությունները։ Նորություն չի լինի, կարծում եմ, եթե ասեմ, որ Շիրվանղաղեն շատ խիստ գույներ է տալիս իր գրվածքին։ Սակայն կա մի արդումենտ, որը առաջին հայացքից դարձանալի ուժեղ կարող է թվալ ընթերցողին, և այդ արդումենտն է, որ ստիպում է ինձ այսօր մի քանի խոսք ասել մեր տաղանդավոր վիպասանի նոր գրվածքի մասին։ (Վիպական և դրամատիկական ձևը այնքան հեռու են իրարից, որ փոխադրել վեպը դրամայի, իրապես, նշանակում է նոր երկ ստեղծել)։ Այսպես են ասում։ «Չար Ոգին» իրական կյանք է պատկերացնում, ուստի նրա մեջ չափազանցություններ տեսնել, — կյանքի երեւոյթներն անտեսել է նշանակում։ Մի՞թե կյանքը չի տալիս Շիրվանղաղեի նկա-

հաճ տիպերից ավելի դաժան, ավելի ծայրահեղ տիպեր: Սրանով դրվում է գեղարվեստի և կյանքի փոխհարաբերությունների խընդիրը, իրականի և երևակայականի: Գեղարվեստագետին կամենում են արդարացնել կյանքի տվանդակությամբ: Սա մի այնպիսի սխալ ըմբռնում է, որ գեղարվեստը հիմնովին սղանված կլինի, եթե գեղարվեստագետներն ու գեղարվեստի քննադատները հետևեն սրան: Բանն այն է, որ Շիրվանդադերի նոր պիեսը նույնիսկ բողոքողների վրա է տպավորություն թողել: Բայց ինչպիսի՞, ի՞նչ որակի տպավորություն: Սակայն նախ՝ հիմնական խնդրի մասին մի քանի խոսք:

Կյանքի, այսպես ասած՝ փաստական կողմը կարող է արդարացում լինել գեղարվեստագետի համար, կամ այլ կերպ, արդյո՞ք գեղարվեստը իրոք կյանքի «հարազատ» արտացոլությունն է: Խընդիրը պիտավորապես պատկերող գեղարվեստի մասին է—նախ և առաջ, գրականության, քանդակագործության, և նկարչության. կարծել՝ թե գեղարվեստական երկը կարող է պատճենի ճշտությամբ ներկայացնել կյանքը,— նշանակում է ամենևին չըմբռնել ո՛չ կյանքը և ո՛չ էլ գեղարվեստը:

Նույնիսկ լուսանկարչությունը անգոր է տալու կյանքի պատկերը նույնությամբ: Գեղարվեստագետի համար կյանքը երբեք էլ չի կարող արգելք լինել երևակայության վերադարձման համար:

Կյանքը մշտապես մեռած մատերիալ է գեղարվեստի համար, պիտավորապես հում նյութ գեղարվեստական ստեղծագործության քնադավառում: Գեղարվեստական ամենագեղեցիկ, ամենակենդանի պատկերների մեջ անգամ դուք չեք գտնի կյանքի պատճենը:

Եթե Շիրվանի հրաշալի անասուը նկարել տաք մի քանի նկարիչների, (Շիրվանի տաղանդին համադր տաղանդների) դուք կըստանաք իրական անտառի այնքան պատկերացումներ,— իրարից տարբեր,— որքան որ նկարչության անհատականություններ կմասնակցեն ձեր երևակայալ փորձին:

Այսպիսով ընդհանուր, իրական, արտաքին առարկան, տարբեր բեկբեկումների ենթարկվելով՝ վանազան նկարիչների տարբեր երևակայությունների մեջ,— ստանում է այլաձև արտահայտություններ: Անտառը մեկ է, իսկ անտառանկարները տարբեր, և հենց նրանում է գեղարվեստագետի հոգեկան զորությունը, որ այդ բոլոր տարբեր անտառանկարները հարազատորեն պատկերացնում են միեւնույն անտառը:

Գեղարվեստը ո՛չ միայն չի կարող կյանքի պատճենը ներկայացնել, այլև չպետք է ձգտի այդ նպատակին: Անտառակույտ, կյան-

քրն է նյութ մատակարարում, իսկ ամեն մի նյութ ինքն ըստ ինք-
յան ներկեր ու մտապատկերներ է թելադրում գեղարվեստագետին
և միայն այդ. կյանքի կապարը գեղարվեստագետի երևակայության
քուրձի մեջ է ստկու փոխվում, և տաղանդավոր երկը—կյանքն է,
բայց կյանքը չէ,— տաղանդավոր է, որովհետև կարողանում է բա-
վարարել գեղարվեստի պահանջներին, և ոչ թե այն պատճառով,
որ նման է կյանքին: Ընդ որում այս պատճառը երկրորդական է,
կարելի է պարզ տեսնել հանձարեղ էդգար Պոի ստեղծագործության
մեջ, որի կատարյալ արտադրությունները հաճախ ամենևին նման
չեն մեր ապրած, մեր տեսած կյանքին:

Կյանքի և արվեստի հարաբերության խնդիրը շատ սուր կեր-
պով դրված է քանդակագործության առաջ: Այդ բանը դեռևս Պուշ-
կինն է նկատել: Մակայն խնդրի պարզ արտահայտությունը տվել է
Տենը, որի զարմանալի սրամիտ օրինակը, ըստ իս, ոչ միայն քան-
դակագործության համար է ուսանելի: Տենը մանրամասնորեն նկա-
րագրում է կաթոլիկ վանքերի այն բաժանմունքը, ուր գտնվում են
Պրերիի մոմխաձև պատկերացումները՝ մարդու մարմնի բնական
գույնով, բեխ ու միրուքով, աչքերի կենդանի երանգավորումով: Մի
խոսքով՝ խիստ նման նյութական մարդուն: Կարծում եմ, ավելորդ
է Տենի վկայությունը, որ նմանօրինակ «ռեալ» ստեղծագործու-
թյունը միայն դարձանք կարող է առաջացնել նայողի մեջ: Նվ
հետաքրքրականն այն է, որ ինչքան ավելի մոտ լինի այդ պատկե-
րացումը կյանքին, (բառիս պարզ իմաստով) նա ավելի դարձելի է³:

Այնինչ, իբրև մարդուց «շատ հեռու» գտնվող Միքել Անջե-
լոյի և Վինչիի ստեղծագործությունները բոլոր նայողների հիաց-
մունքն են շարժում: Այնտեղ ամեն ինչ իրական է, բնական, գույ-
նը, մաղերը, աչքերի արտահայտությունը,— այստեղ ընդհակա-
ռակն. մարմինը սովորական մարմար, անբեխ, անմորուս, աչքերն
անբեր...

Բանն ինչո՞ւմն է:

Գեղարվեստի մեջ իրականն ու կենսականը պայմանական ի-
մասոս ունեն, և ոչ բառացի: Նվ այդ պայմանականության տեսա-
կետից Միքել Անջելոյի մարմարյա Մովսեսը ավելի իրական է,
բնական, կյանքին մոտ (այո, այո!)—էլ չեմ խոսում գեղեցկության
մասին,— քան թե Տենի նկարագրած դարձելի մոմխանքը, որոնք
այնքան նման են ձեռ տեսած մարդկանց: Տենի բերած օրինակը
նշանակալից է, իմ կարծիքով, գեղարվեստի բոլոր ճյուղերի համար:

Նթև այսքան պայմանական է գեղարվեստի հեքիաթային աշ-
խարհը, նրա իրականն ու բնականը, ապա որքա՞ն պետք է զգույշ

լինեն բեմական դործիչները, (գրամատուրգ թե դերասան): Ձէ՞ որ բեմի պայմանականությունն այնքան ծայրահեղ է, որ առիթ է տալիս շատերին մինչև անգամ ժխտելու բեմական արվեստը:

Թատրոնն իր ամբողջ էությունը հարաբերական նեղ շրջանակների մեջ է, անվերջ պայմանականությունների մի ցանց: Հանդիսատեսի երևակայությունը ոչ մի արվեստ այնքան չի փորձում, որքան բեմը: Ռամպայով բեմից բաժանված՝ մենք պետք է երևակայենք, թե բեմը գեկորացիաներով սարքած միջավայր չէ, այլ իրական բնակարան, փողոց, պարտեզ, ծով և այլն,— մի խոսքով, պետք է մոռանանք թատրոնն ու մարդկանց, դերասաններին ու գեկորացիաները, և միայն հեղինակի տված մարդկանց երևակայենք: Ձեր կյանքում, ընթերցող, քանի՞ բույս եք հիշում, որ այդ սոսորձան մոռանայիք ձեր շրջապատն ու թատրոնի պայմանականությունը: Բե՞ այդպիսի բույսեր էլ չկան: Թատրոնը միանգամայն անիրադրծելի պահանջներ է դնում մեր առաջ. դուք պետք է տեսնենք Աբելյանի Դանիելն ու Վանահայրը¹, բայց Աբելյանին չպետք է տեսնենք: Հնարավո՞ր է: Մի քանի տասնյակ օրինակներ կարելի էր բերել ցույց տալու համար, թե ինչ պայմանականություններով է բեմը շարունակում, որպիսի «կեղծիքներով»: Գեղարվեստն ընդհանրապես զերծ չէ արվեստականությունից, բայց արվեստականությունների այն հազարն շարքը, որի վրա դործում է բեմը, գեղարվեստի ոչ մի ճյուղը չունի: Այնուամենայնիվ, տարօրինակ ձգտում կա դործողությունները տանել այնպես, ինչպես կյանքում: Բեմի առանձնահատուկ պայմանները, իմ կարծիքով, ընդհակառակն, պետք է գրամատուրգին և դերասանին ավելի հեռու պահեն վուդար ռեալիզմից, քան մյուս արվեստների քուրմերին: Այդ առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ մենք մեր առջև կենդանի մարդիկ ենք տեսնում, որոնք ոչ միայն որոշ խորհրդանշաններ են և կյանքի ակտիվացումներ, այլև տեսանելի, շարժվող, մեր զգայարանների, մեր ջղերի վրա ազդող դործոններ: Այս հանգամանքն է թատրոնի ուժի գաղտնիքը, բայց և նա է, որ հաճախ սպանում է, զրոյի է հավասարեցնում թատրոնի նշանակությունը: Եվ ահա թե ինչպես:

Գեղարվեստական չափի ու ներդաշնակության տակտի զգացումը ոչ ոքի այնքան անրաժեշտ չէ թերևս, որքան դերասանին (իհարկե և գրամատուրգին), որովհետև դերասանը շարունակ գրոնդում է այն նեղ գծի վրա, որը բաժանում է էսթետիկական ֆիլիտոգիականից: Դերասանի դործը չափազանց դժվար, պատասխանատու գործ է: Անդուլ աշխատանք է հարկավոր, մեծ ճաշակ,

որպեսզի էսթետիկականին չխառնվի ֆիզիկական ուժի ալիքը: Ես ամենևին չեմ կարծում, որ հնարավոր է անաղարտ կերպով բաժանել բեմի վրա այդ գործոնները: Բայց դերասանը պետք է շարունակ խուսափե «ֆիզիկական արտահայտություններից», որովհետև մի անհաջող ձիւ, մի գոեհիկ շեշտ և հանդիսատեսի ջղերն են ցընցըվում, բայց ոչ հոգին: Պետք է լավ հիշել, որ գործողությունները չպետք է լինեն անպատճառ այնպես, ինչպես կյանքում: Կյանքում շատ բան կա, որ գեղարվեստը չի կարող անփոփոխ հանդուրժել. թվելու կարիք կա՞ միթե, թե ինչպես է զարգանում սիրային պատմությունը կյանքում, ինչպես են մեծ մեծ ապրում, ինչ ուտում, ինչպես մահում...

Զգիտեմ, իր ո՞ր պիեսի սերտողության ժամանակ Գեղարվեստական թատրոնում, Չխտովը գորտի սուր կոկոց է լսում բեմից և ապշած բողբոլում այդ բանի դեմ: Դերասաններից մեկն առարկում է նրան ասելով, թե գորտը միանգամայն բնական է այս պատկերի մեջ: Չխտովը ցույց է տալիս պատից կախված նկարը, — առաջարկում է քիթը կտրել և տեղը իսկական, բնական քիթ դնել: Եվ օրինակն այնքան համոզիչ է թվում, որ հանդիսականներն աղատվում են գորտի կոկոցից:

Այն գոեհիկ ռեալիզմը, որ աշխատում են ներկայացնել պ. Շիրվանզադեն ու «Չար ոգու» հարգելի ռեժիսորները, ինձ Չխտովի իրական, բնական քիթն է հիշեցնում: Եվ ավելի վատ, քան այդ քիթը, որովհետև ո՞չ միայն մեկ, այլ և հարյուրավոր գորտերի կոկոցն անգամ անգործ է այնքան ջղադրդիւ տպավորություն թողնել հանդիսատեսի վրա, ինչպես «Չար ոգու» վերջին վայրենի տեսարանը:

Ասացի, որ բոլոր հանդիսատեսները տպավորվեցին: Բայց ի՞նչ. մի՞թե ջղեր քայքայելու մեջ է բեմի ուժը: Այդպիսի ռեալիզմը հաճախ եղել է քանքարավոր Շիրվանզադեի տաղանդի արատավոր կողմը, բայց «Չար ոգու» նման ուժեղ արտահայտություն չի գտել կարծեմ: («Նամուսը» չեմ տեսել):

Եթե նպատակը կյանքն է իր ամբողջ աշխարհայեցողությամբ, ինչո՞ւ չեք ավելի մոտենում կյանքին, — տարածություն կա դեռես: Վուլգար ռեալիզմի հետևողական կիրառումը եղել է տարիներ առաջ, օրինակի համար Շուլայերում, ուր «Ասլան-Բալասի» մեջ այնքան անկեղծ, այնքան բնական կերպով են ծեփել խեղճ Հասան խանին, որ ներկայացումից հետո թշվառ մի քանի շաբաթ չի կարողացել վեր կենալ մահճակալից: Реализм так реализм!

Վստահությամբ կարելի է ասել, որ հասարակության մեծ մասը
գրգռված, զայրացած հեռացավ թատրոնից, և ոչ թե հուզված, ինչ-
պես զուցե կարծում են հեղինակն ու ռեժիսորը:

Եվ ավստ՝ս, շատ ավստո:

«Ցավագարը» հազվագյուտ գոհար է մեր գրականության մեջ
և «Չար ոգին» իր պակասություններով հանդերձ, մի հուզիչ, մի
ողջունելի պիես կլիներ մեր բեմի համար, եթե միայն Շիրվանզա-
դեն իր տաղանդը զոհ չընէր արվեստի սխալ ըմբռնման: Այն ձևով,
ինչպես որ կա, «Չար ոգին», իմ կարծիքով մի տաղանդավոր աշ-
խատիկություն է, եթե կներվի ինձ այս արտահայտությունը:

Ես գիտեմ, որ մի սպանիչ արդումենտ կա իմ դեմ, — հասար-
կանճարեղ Շեքսպիրը: Կարծում եմ, որ «էն տանձն է...»: Մեզ շատ
հեռու կտաներ այդ խնդրի լուծումը, — մի բան պարզ է, որ Շեքս-
պիրը եթե Շեքսպիր է, ոչ թե այն պատճառով, որ սրի և արյան հետ
գործ ունի, այլ հաճախ, — չնայած այդ ամենին:

Դերասանն ու դրամատուրգը պետք է լավ հիշեն, որ ֆիզիկա-
պես ջղեր գրգռելը գեղարվեստի նպատակը չէ, որ պետք է տեսո-
ղության և լսողության միջոցով խոսել մարդկանց երևակայության,
մարդկանց հոգու հետ: Այն բոլորից, երբ էսթետիկական տպավո-
րությունները փոխարինվում են ֆիզիոլոգիականով, — գեղարվեստը
մեռնում է: Ֆիզիոլոգիան պետք է գործիք լինի, շատ նուրբ գործիք
հոգեբանական-էսթետիկական արժեքների կերտելու համար: Իսկ
դրա համար պետք է պահպանել գեղարվեստական շափն ու տակ-
տը, և կյանքը չհամարել գեղարվեստի իդեալական աստիճան:

Կյանքը ստեղծագործության նյութ է, — մի՛ թողեք այդ նյութը
սպանի ձեր էսթետիկական ճաշակն ու ստեղծագործական թափը:
Ստեղծագործեցեք գեղարվեստի պայմանական շրջանակներում,
բայց երբեք մի՛ վերցրեք ձեզ վրա կյանքի մոլոր՝ տալու անպտուղ,
հակագեղարվեստական պարտականությունը:

Եվ լավ հիշեցեք Չեխովի «քիթը»:

ԱՆՅՅԱԼԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

«Հովիտ»-ի 35-րդ համարում ուշագրավ հայտարարություն կա՝ հանդուցյալ Պետրոս Սիմոնյանցի՝ նամակների առաջին գրքի տպագրության համար հրատարակել է ստորևում:

Այս հայտարարությունը գալիս է հիշեցնելու մեզ այն կարևոր բացը, որ սուր կերպով զգում է մեր նորագույն անցյալի պատմության հետաքրքրիչ և զբաղվող ամեն ոք: Հերոսական ճիգեր են պետք, օրինակ, գտնելու համար տասնյակ տարիների «Մեղու Հայաստանի»-ի, «Մշակ»-ի կամ «Նոր Դար»-ի հսկայական կոմպլեկտները (մի բան, որ մատչելի չէ ամեն մի ցանկացողի), իսկ գտնելուց հետո էլ՝ ամիսների ձանձրալի և ծանր աշխատանք է հարկավոր այդ փոշոտ թղթասարերը քրքրելու համար:

Այնինչ, այդ դժվարությունները ամենաճիշտ վիճակներն են ժամանակի այլևայլ հոսանքների, հասարակական կյանքի անցուդարձերի: Մեր օրերում, երբ հայ կյանքը խորապես ցնցվել է, երբ ամեն ինչ քննադատելի է և քննադատվում է, վերագնահատության է ենթարկվում, — ավելի քան այժմեական է անցյալի լուստաանությունը, և մեր վաստակավոր գործիչների լրջամիտ, օբյեկտիվ գնահատությունը:

Մեր սերունդը, որպես նոր, իր վաղվա զորությանը դիտակ սերունդ, բնականաբար խիստ թերահավատ է դեպի այն արժեքները ու իդեալները, որոնցով անվել, ապրել են մեր հայրերը, մեր մտքի երեկվա առաջնորդները:

Անք ինքներս ենք ուզում «կառուցանել» մեր պատմությունը: Անցյալի և ներկայի կապակցությունն ու ներկայի ու ապագայի միջև գոյություն ունեցող արամաբանական հաջորդականությունը մենք այլ կերպ ենք պատկերացնում, այլ կերպ ըմբռնում: Եվ դիտակցելով այդ կապակցության ու հաջորդականության ահադին

կարևորությունը, մենք մեր հայացքը նախ և առաջ՝ սեկուլում ենք մեր պատմական հուշարձաններին, լինեն նրանք դրական վաստակներ թե այլ տեսակի առարկաներ: Բայց ուղղակի անհաղթելի խոչընդոտի առաջ ենք դրում մեզ: Նյութեր չկան հրատարակված, նրանք դեռևս իրանց, այսպես ասած նախնական դրության մեջ են, լրացիրները դանազան համարներում տալված:

Շատերի համար որևէ լուրջ ուսումնասիրություն միանգամայն անհնարին է: Եվ պետք է նշել, որ մտքի սովորական հարցասիրությունը չէ միայն, որ ուղղում է մեր ուշադրությունը դեպի անցյալը: Այդ անցյալը հաճախ ղենք է ծառայում ժամանակակից պայքարի մեջ, ներկայի խնդիրների լուծման համար:

Այդ անցյալը որոշ չափով այժմեական է, հուզող:

Սրանից տարիներ առաջ, «Մշակ»-ը սկսեց Արծրունու հոգվածների հրատարակությունը, բայց կանգ առավ առաջին հատորի վրա²: Մենք կարծում ենք, որ «Մշակ»-ի ներկա ղեկավարների վրա պարտք կա գոնե այժմ հոգալ թերթի հիմնադրի հիշատակը արժանապես հարգելու մասին, և հայ ընթերցողի ձեռքը տալ հոշակավոր հրապարակախոսի բոլոր հոգվածների, և եթե հնարավոր է, մասնավոր նամակների հրատարակությունը: Դա մեծ ծառայություն կլինի և՛ մեր դրականության, և՛ մեր պատմության հանդեպ: Ի՞նչ խոսք, որ նույնքան անհրաժեշտ է և պահպանողական մտքի ղեկավարների թողած վաստակների հրատարակությունը: Պետրոս Սիմոնյան, Արգար Հովհաննիսյան կամ Սպանդար Սպանդարյան, այսպես թե այնպես որոշ հոսանք են ներկայացրել մեր կյանքում և արժանի են ամենալուրջ ուսումնասիրության: Էլ չենք ասում Սո. Նազարյանցի և նրա ղինակիցների մասին: Մենք չենք կարող հասկանալ մեզ, առանց անցյալի ուսումնասիրության, որ կառուցվում է հում նյութերի մանրակրկիտ քննության վրա: Հրատարակչական ընկերություններն ու մասնավոր կարող անհատները լավ պետք է դիտակցեն խնդրի կարևորությունը և, բոտ հնարավորության, ջանք թափեն կենդանություն տալու դրադարաններում կամ մասնավոր մարդկանց մոտ ընկած այդ մեռած դանձրին:

Հարցը պետք է արժարժել մամուլի միջոցով:

Կարիքը շատ մեծ է:

ԿՅԱՆՔ ԵՎ ԱՆՈՒՐՁ

Անյրի: 1) Միլ ու ծաղիկ, 1913 թ. 2) Դերիկ կամ դեպի անմահություն, 1911 թ.

Գեղարվեստական նորադարձն ձեռն է արձակ բանաստեղծությունը, և, թերևս ամենադժվարը: Նեղ շրջանակով սահմանափակված, այդ ձևը շատ քչերին է հաջողում: Գուցե պատճառն այն է, որ արձակ բանաստեղծությունը զուրկ է հանդավորի երաժշտական հնչելությունից,— մի պայման, որ, անշուշտ, մեծ դեր է խաղում բանաստեղծությունների մեջ: Մյուս կողմից բանաստեղծների և վիպասանների մեջ այնքան էլ տարածված չէ այդ ձևը: Ըստ երևույթին, անսահմանափակ արձակն ու երաժշտական ձևը ավելի արտահայտիչ են և մատչելի, բան բանաստեղծության արձակ ձևը: Խնդիրը պարզ չէ միանգամայն: Համենայն դեպս, փաստն այն է, որ հաջողված արձակ բանաստեղծությունների քանակը չափազանց նվազ է համեմատած գեղարվեստական մյուս ձևերի արտադրությունների հետ: Բանաստեղծների ստեղծագործական ներշնչումը մեծ մասամբ այլ ձևերի մեջ է մարմնանում:

Արձակ բանաստեղծության ձևից մեծ հաջողությամբ օգտվել են Բողերն ու Տուրգենևը, Օսկար Ուայլդն ու Տեոմայերը, որոնց գրվածքները վերջին տարիներս (բացառությամբ Տուրգենևի, որի արձակ բանաստեղծությունների թարգմանությունը վաղուց էր արել Ալ. Ծառուբյանը) սկսելին թարգմանվել հայերեն: Այդ ձևը խիստ տարածված է այժմ մեղանոս: Մարդ չկա, որ իր ուժերը փարձած չլինի այդ տապարիկում: Տարօրինակ բան, կարծվում է թե ամեն արձակ գրվածք, որ իր ծավալով չի անցնում 1—2 հրեսից, պետք է համարվի արձակ բանաստեղծություն: Փաստը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ վերոհիշյալ հզոր վարպետների հրկերը հաճախ չեն թողնում ցանկալի տալամբություն, որովհետև շատ դժվար է մի երկու

էջի մեջ խտացնել կյանքի երևույթը այնպես, որ սլատկեր ստացվի, տրամադրությունն ստեղծվի: Եվ մեր մեջ երևան եկող արձակ բանաստեղծությունների մեծագույն մասը լոկ խոսքեր ու անզոր ճիգեր են: Բացառությունները հազվագյուտ են: Դրանցից մեկն է, անշուշտ, պ. Սեյրիի՝ «Ծիլ ու ծաղիկը», որ Ուսյլդից ու Տուրգենևից հետո անգամ կարգացվում է առանց ձանձրույթի: Դա արդեն մեծ բան է:

Առաջին էջերից իսկ զգացվում է գեղարվեստական նուրբ ճաշակ, և դիրքը կարգացվում է մեծ հետաքրքրությամբ: Այս հանդամանքը նշանակալից է, որովհետև մեղանում տաղանդն ավելի է արտահայտվում, քան գեղարվեստական ճաշակը, որի բացակայությունը խիստ նկատելի է մեր արձակագիրների գրվածքներում: Վերջերք Համսունի ամենաթույլ գրվածքները, որոնք անզոր են ալեկոծելու ձեր հոգին, հանելու ձեզ առօրյական խեղդով մթնոլորտից և տանելու հրաշալի հղացումի ոտիկ աշխարհը, — դուք կտեսնեք զարմանալի վարպետություն և ճաշակ առարկաները շոշափելու մեջ:

Սկսնակ գրողի համար, ինչպես պ. Սեյրին է, կիրթ ճաշակը մեծ պայման է հառաջադիմելու համար:

Տաղանդը նրանով է հատկորոշվում, որ չնչինը դարձնում է նշանավոր, աննկատելին՝ տեսանելի և սովորականը գեղեցիկ: Եվ պ. Սեյրին կարողանում է ապացուցանել այդ ճշմարտությունը: Սրանով, իհարկե չի ասվում, թե նրա բոլոր գրվածքները համարժեք են և հաջողված: Ո՛չ, կան և թույլերը, բայց ամբողջ ժողովածվի մասին չափազանցություն չի լինել հիշել Հայնեի խոսքերը՝ բանաստեղծը կարող է թույլ բան ասել, բայց ավելորդ բան՝ երբեք: Պ. Սեյրիի ամենաթույլ գրվածքն անգամ կրում է իր վրա օժտվածություն կնիքը և ավելորդ չի թվում ձեզ:

Դեռևս մանուկ էր բանաստեղծը, երբ առաջին անգամ հնչեց նրա ականջին գեղեցիկ, իդեալականի գլուխական երգը. բանաստեղծի ցնսրքի երգն էր, որ կանչում էր նրան: Կառնները ողողված էին լուսնի արծաթ-շողերով, անդորր նիրհում էին բոլոր անկողիններն ու օրորոցները և հեռուն ծառերն էին մութ, անշարժ և այս քնի լուսնյան մեջ, բոլոր նիրհող գլուխների վրայով նա ավտի անցներ, սլանար կանչող երգի հետևից, գլուխական երգի, որ դալիս էր հավերժության խորքերից: Սակայն մայրը կանգնեցրեց

երազող զավակին՝ այդ երգին հասնելու միջոց չկա, նա շատ է հեռու: Մանկանը թվում է, թե երգը մոտեցավ, ահա այն ծառի հետեից է հնչում, այնքան մոտ, այնքան մատչելի: Մայրը չի ըմբռնում, չի լսում, — նրա համար չկան երգող աղբյուրներն ու անմահական ծաղիկները, այդ ամենը դադարդուն զավակի ցնորքն է լոկ. մոլթ, դարհուրելի դիշեր է, հարամիները, ահն ու մահը...

Անցնում են տարիներ:

Բանաստեղծը այժմ հասունացած մարդ է դարձել, բայց կրկին լսում է դուլթական երգը, սակայն, ամեն անգամ, երբ նա փորձ է անում հասնել այդ երգին, շուրջն ամեն ինչ, ամեն բան աղաղակում է, որ ցնորք է այդ երգը, իսկ նրա ճանապարհին չտվիչներն են միայն, հարամի աչքերը, ահն ու մահը... Եվ թափվում են արցունքները առատ ու սրտաբուլխ, խամրում են հուլսերը և բանաստեղծը մնում է կանդնած՝ առաջը մի հանգած խարույկ, որ նրա հոգին է՝

Բանաստեղծին կանչող դուլթական երգի արձագանքներն են մեր առջև:

Մի ներքին վիշտ է պարուրել այդ արձագանքները, մի թախծոտ քրքշուխություն: Զարմանալի զգայուն, սիրալեզ սիրտ է բաբախում ալ. Սեյրիի երկերում:

«Ով ինչ կուզենա աշխարհում, թող լինի նրան, իսկ ինձ տվե՛ք. զգալ ուրիշների տխրությունը, սրբել մի կաթ արցունք աշխարհի վրա, արբենալ նրանով ու սուղվել նրա տխրունակ անձկության մեջ»¹:

Որպիսի՞ աղնիվ պարզություն և անխարդախ զգացմունք: Եվ այս սուփորական խոսքերը վարակիչ են, համակիչ, նշանավոր:

Ողբերգություն է նկատում մի քանի խոսքով.

«Ու հեռու կուրներից հասնում է ինձ անտեր մի կատվի ցավագին մլափոցը: Ցուրտը շոշափում է նրա ոսկորները, և նա կոխելով թաթերը թաց ու պաղ գետնին, հուսահատորեն անցնում է մի կտուրից մյուսը. անցնում է ցավագին մլափոցով և ապաստան չունի ոչ մի տեղ, և չեն բացի զոններից ոչ մեկը նրա համար, ներս չեն կանչի, տաքուկ մի անկյուն չեն ընծայի նրան»²:

Այսպես է վերջանում այս գեղեցիկ բանաստեղծությունը:

— Ա՛խ, ոչ թոշնող ծաղիկները և ոչ ցրտի մեջ հառաչող անտեր կառուն կարող են պատմել իրենց տխրությունը և աղաղակել մահվան տաղնապի մեջ: Եվ փնտռում է հոգիս նրանց խեղճությունն ու անտերությունը, նրանց կարոտն է փափագում կողերիս ջերմու-

թյունը, և ով ինչ կուզենա աշխարհում, թող լինի նրան, իսկ ինչ տվեք ծաղիկներին, որբերին, արևի ու զգվանքի կարոտներին գուր-գուրելու հանգուցիչ սփռփանքը»³:

Եվ բառեր, սոսկ բառեր չեն սրանք, որովհետև միանգամայն անբռնազրոտիկ է կատարվում քայլը, կատվի ու ծաղկի վշտից դեպի բոլոր զրկվածներին, տանջվածների վիշտը: Գուր սաղարում եք բանաստեղծի արամադրությունը, զգում նրա հոգու խռովությունը:

Անտարբեք չի թողնում և «Մենտոյ ջահելությունը»: Քույր ու եղբայր էին իրար համար, և հանկարծ, ընկան միմյանց գիրկը, դարձան ամուսիններ: Ծաղիկները թռչնեցին, հոգու թռիչքները բեկվեցին, ջահելությունը թևովեց դեպի արևմուտք: Տիրելու վայելքը գերեզման դարձավ հոգու խոշանքների համար: Եվ բանաստեղծը շեշտը դնում է հարցի այդ կողմի վրա՝ ընդգծում է սովերներն ու թռիչքների խափանումը...

Նրա զգայուն սիրտը անբաբախ չի մնում կյանքի հրեշտվոր ալյանդակությունների առաջ: Մի ուրիշ տեղ նա պահանջ է զգում բնկած կանանց անարդանքի ու ամոթի հետ անցնել հրապարակներով, ցույց տալ ամենքին իր մտերմությունը նրանց և աշխարհի առաջ ծառայել ու սիրել նրանց⁴: Վիշտ, անվերջ վիշտ: Ամառանոցում սիրո ակնթարթն է ապրում, բայց դարձյալ վշտաբեկ փախուստ է տալիս դեպի անտառների մենությունն ու խոհերի աշխարհը: Պ. Սեյրիի մուսան իր երեսից երեք համարյա չի վերցնում թախծի ու ցավի սև քողը: Նրան կարծես ոչ մի տաքուկ հարկ չի սպասում այս աշխարհում, ոչ մի դիրկ չկա, որ ջերմացնի նրան, ձեռք չկա, որ շոյի: Կյանքի ալյանդակությունները հալածում են նրան:

Գեղածիծաղ դարուն է, աշխարհը լի սիրով ու զգվանքով: Արևը քնքշությամբ իր ջերմությունն է հեղում նոր բացվող բողբոջների մեջ, դայակը զմայլանքով առաջնորդում է փոքրիկ աղջկան, և սպիտակ հագուստը պայծառ ժպիտով դրվում է նրա նուրբ ու դալար մարմինը: Եվ ոչ որ չի ժխտում շուկայում վաճառքի հանած դառների սրտերի լացը, չարտահայտված կսկիծը, անմատչելի կարոտը: Գառնուկին տուն են բերում: Սրտացավ մարդիկ նկատում են, որ գառը չի կարողանում շարժվել, հարձակվում են ծառայի վրա, որ անգթաբար սեղմել է գառան ոտը, նրան բերելիս գուրգուրում են գառնուկին, ցավում նրա համար:

Իսկ զատկի օրը հայասրվում լայն սեղանի շուրջը, որի վրա սկուտեղի մեջ դրված է խեղճ գառնուկը: «Խեղճ գառնուկ, անմեղ, անուշիկ գառնուկ, սիրելի ու քնքուշ գառնուկ»⁵:

Ընդհանուր կապակցության մեջ այս խոսքերը չեն թվում սնամեջ, սենսիմենտալ: Դուք մասնակից եք հեղինակի վշտին, կարեկից դառնուկին:

Այսպիսով, ու. Սեյրին գերազանցորեն քնարերգու է և թախծի մթնշաղի մեջ ապրող քնարերգու, որը լույսերից ավելի ստվերներն է տեսնում:

Սակայն, թվում է, թե մեր հեղինակը այլ տարրեր էլ է ներկայացնում իր գրքույկում՝ նա ընդունակություն է ցույց տալիս իրական կյանքի պատկերացումներ տալու: Այսպիսի հույս ներշնչում է «Մութ ալիքների վրա» պատմվածքը, որի մեջ մի բանի ընդհանուր գծերով հաջողությամբ գրվում է սենյակ առաջարկող հրեուհու կենդանի պատկերը:

«Միլ ու ծաղիկը» անտարակուսելի հիմք է տալիս կարծելու, որ ներկայի ծիրը ժամանակի ընթացքում կարող է աճել, մեծանալ և մեր գրականության հաստարմատ ծառերից մեկը դառնալ, կարող է աճել... Հեղինակը ուղիղ ճանապարհի վրա է կանգնած, բայց հնարավորություն ունի՝ հայ գրողը նորմալ կերպով զարգացնել իր բնատուր ընդունակությունները:

Այն, ինչ որ չկարողացար՝ կներվի, իսկ ինչ որ չցանկացար՝ երբեք, — ասում է Իրսենի Բրանդը:

Ցանկանք մեր երիտասարդ հեղինակին արտաքին պայմանների հարմարություն և հոգեկան տոկունություն: Պետք է անդադար հետևել համաշխարհային գրականությանը և ունենդիր լինել կյանքի հողմաշունչ շարժումներին, անընդհատ ալեկսոսություններին...

Անվհատ, աննահանջ թող գնա ու. Սեյրին իր գծած ճանապարհով և չթողնի, որ մատաղ «ծիրը» ցրտոտար լինի մեր դաժան կյանքի ցրտերում...

* * *

«Դերիկը» մանկական գրվածք է, բայց իր գեղարվեստական արժանիքներով նա հաճույք կպատճառի և հասունացած ընթերցողին: Գեղեցիկ, պարզ ձևը և համալիրելի տենդենցիան, որ ամենեին չի խանգարում երկի գեղարվեստական կառուցվածքին, — դարձնում են «Դերիկը» մեր մանկական գրականության հաջող գրվածքներից մեկը:

Մեր ժամանակակից գրականությունը այնքան աղքատ է, որ չի կարելի ուրախությամբ չհանձնարարել ընթերցողներին ու. Սեյրի այս փոքրիկ գրքույկները:

Կարդացեք: Չեք փոշմանի:

1913

ՍՈՒՍԱԿ ՀԱՅՍՍՏԱՆԻ

Ազգային լիակատար երգարան: Հրատարակեց Գրիգոր Գրիգորյանց: Տասներորդ տպագրություն, 1912 թ.

Ծուռն փետն չի գրբըստի ռանգան,
դուրգար Սայաթ-Նովա («Սոխ. Հ.», էջ 34)

Հայր Գրիգորյանցի նպատակն է եղել հայ ժողովրդի, հայ հասարակության ձեռքը տալ ոչ միայն երգերի մի ժողովածու, մի երգարան, այլ նաև, որ գլխավորն է, — ընթերցանության համար նյութեր, մատչելի նյութեր: Հասնել է արդյոք տեր հայրն իր նպատակին, — նա չգիտե: Սակայն մատնանշում է այն փաստը, որ «Սոխակը» մեծ ընդունելություն է գտել հայ հասարակության կողմից, համեստ պահանջ է դարձել մեր կյանքում: «Սոխակի» երկարամյա պատմությունը այդ պետք է թելադրեր նրա կազմողին: Եթե պահանջ չլիներ այդ երգարանի, մենք չէինք ունենալ նրա տասներորդ տպագրությունը:

Այդ պարզ է միանգամայն: Բայց պարզ պետք է լինի և այն, որ գրական երկերի գտած ընդունելությունը, ինքն ըստ ինքյան, ոչ մի նշանակություն չունի երկերի ներքին գեղարվեստական կամ գաղափարային բովանդակությունը պարզելու համար: Մանավանդ հայ հասարակության ընդունելությունը: Եթե վերջները մեր ընթերցողների մասսան, կտեսնենք, որ նա եղան համբերությամբ խժռում է և Բագրատ Այվազյանի բողկն ու Ատրպետի՝ դանձիլը, և Հովհ. Թումանյանի ու Իսահակյանի բուրալից մեղրածաղիկները... Հովհ. Թումանյանի զմայլելի բանաստեղծություններն էլ են տարածվում, շովինիստական «Արյան Ձայներն» էլ:

Այնպես որ «Սոխակի» տասներորդ տպագրությունն էլ բնորոշ է, գլխավորապես, հայ ընթերցողի մտավոր մակարդակի աստի-

ճանի համար: Գրական երկերի ներքին արժեքները այլ կշռաչափերով են որոշվում: Արդյոք «Սոխակի Հայաստանի»-ն բավարարություն տալի՞ս է ժամանակակից պահանջներին, ուրիշ խոսքով, — հայր Գրիգորյանցը հասե՞լ է իր նպատակին, այսինքն, կարողացի՞լ է ընթերցողին լավ սրակի ընթերցանության նյութ տալ, երգարանը կոշվում է լիակատար: Ճիշտ՝ է:

Կարելի՞ է լիակատար համարել բանաստեղծական մի ժողովածու, որի մեջ ամենեին տեղ չեն գտել հայկական պոեզիայի այնպիսի արտահայտիչներ, ինչպես, օրինակ, Գուրյանը (եղ. եպիտաֆորներ կա, իսկ Պետրոսը՝ ոչ), Յարձանյանը, Սիպիլը, Մեծարենցը, Տերյանը, Դեմիրճյանը և այլն: Մի՞թե «Սոխակի» կազմողը չի լսել այս անունները: Թե՞ անհետաքրքրական է գտել դրանց զբովածքները հայ ընթերցողի համար:

Պետրոս Գուրյանի հանձարն ըմբռնելու անընդունակ մարդը պետք է որ ձեռնհաս չլինի հասարակությանը մտավոր ազնիվ պաշար մատակարարելու: Հայր Գրիգորյանցի երգարանը փայլուն կերպով հաստատում է այդ ենթադրությունը:

Ինչ է տալիս «Սոխակը»: Դժվար է որոշ պատասխան տալ: Ամեն ինչ կա այս լիակատար երգարանում:

Հայաստանի սոխակը սկսվում է մաղբաճով Ռուսիայի օգոստոսիսկիայից՝ «Боже, Царя храни» օրհներգի եղանակով. վերջացնում է հաճախեղ բանաստեղծ Դարեգին (Մելիքսեղեկ արքեպիսկոպոս) Մուրադյանցի² ոգեգմայլ և սրտաբուլխ ոտանավորով՝ «Խաչ, օգնեա ինձ»:

Արանով, բոս էսվյան, բնորոշվում է «Սոխակը»: Մանրամասնությունները պետք է լուսարանեն միայն ստացված տպավորություններ:

Կղերամիտ տեր հայրը իր ժողովածուն լցրել է ահադին քանակությամբ կրոնական (նույնիսկ եկեղեցական) տաղերով: Ո՞րպիսի քառու պետք է լինի մարդու մտածողությունը, որ Պատկանյանի, Թումանյանի և այլ բանաստեղծների կողքին տեղ արվի այսպիսի դրվածքների՝ «Ով հայր մեր և Աստված», «Ով Տեր Աստված», «Տեր կեցո վՀայաստան», «Խորհուրդ մեծ և սքանչելի» և այլն և այլն անվերջ:

Մի շարք նոր անուններ եք իմանում և զարմանում ձեր տգիտության վրա: Կարդում եք, և... զարմանում հայր Գրիգորյանցի անգրգռհեղեղյան հասկացությունների և ճաշակի վրա: Ահա անունները:

Հանճարեղ Մուրադյանցը, Բանճարավուր Հակոբ քահանա Մխիթարյան, Վ. ա. ք. Տեր-Հովհաննիսյանց, Իվան, Հ. Ղուկասյանց, Մ. Փ. Մ. Բուդաղյան, Գալստյան, Բաղդասարյան, Մեկերյան, Ս. Մալխասյանց, Գր. Խալաթյանց (բանաստեղծ!) և այլն և այլն:

Ժողովածուի մի խոշոր մասը հատկացված է զանազան տերտերներին, վարդապետներին և եպիսկոպոսներին տափակ բարբաջանքներին: Կարիք չկա օրինակ բերել այդ բանաստեղծներին գրվածքներից՝ ամենագուհիի կղերամոլութունն է գրանց տենդենցը և, չնչին բացառություններով, անշնորհք, անդեղարվեստական արտահայտությունների մեջ մարմնացած: Ի՞նչ կարող են տալ նմանօրինակ գրվածքները հայ ընթերցողին: Այլանդակ մտքերն աչքանդակ ձևի մեջ, սլարդ է, որ միայն աչքանդակել կտրող են միամիտ ընթերցողի հասկացողություններն ու ճաշակը:

Ասկա շովինիստական ջրալի ե՞րգերը: Ուղղակի սեղումների պետք է գիմեռ, որ այս երգարանի մեջ խկական բանաստեղծություններ գտնես: Կարծես բավական չեն ընթերցողի միտքը պրդտորելու համար քանքարավոր տերտերների և վարդապետների ոտանավորները, հայր Գրիգորյանցը իր ծանոթություններով ամեն կերպ աշխատում է աջակցել նրանց:

Ընդհանրապես զավեշտական են տեր հոր ծանոթությունները, բայց տեղ տեղ ծիծաղը տեղի է տալիս բուռն վայրույթի: Միայն ծիծաղել կարելի է, երբ տեր հայրը նախանձելի ճշտությամբ թվում է իր պատմական ծառայությունները, տալիս իր պատկերը, իր հորեկյանի նկարագրությունը, տպում իր միանգամայն անշնորհք ոտանավորներն ու մաղթանքները (ինքնասիրահար տեր Գրիգորը Ավ. Իսահակյանից տպել է միայն 2 բանաստեղծություն, Հովհ. Թումանյանից երկու, իսկ իր սեփական ստեղծագործության գոհարներից 8 հատ!):

Ի՞նչ արած, մարդը տառնյակ տարիներ ծառայել է աղգին և գնահատող չկա. գոնե ինքը պետք է հիշեցնի ինչ որ թերթերում իր մասին գրված հոգվածները:

Սակայն ծիծաղելի չեն հայր Գրիգորյանցի մյուս կարգի ծանոթությունները, որոնց մեջ նա ամեն կերպ ջանում է «հրապարակախոսել»: Մի օրինակ միայն:

Տպելով Ղաղարոս քահ. Հովսեփյանցի ոտանավոր-ողբը Մանթաշյանի մահվան առթիվ, երգարանի կազմողը մի մեծ ծանոթություն է տալիս հանդուցյալի մասին և այսպես գրվառում նրան. ազգի մեծ բարեբաւ բարեխիւտ հեռոս, պանծալի անուն, մեծ հայրենասեր, մեծ մարդ և այլն և այլն: Կարծում ենք, որ երգարանը

անհարմար տեղ է աչտօրինակ ստրկական նվաստացուցիչ զգաց-
մունքներ արտահայտելու համար: Եվ այսպես, ամբողջ ժողովա-
ծուն տողորված է կղերական հետադեմ ոգով:

Գեղարվեստական տեսակետից չափազանց անխոտադեմ,
անսկզբունք է ժողովածուն, իսկ դադափարային բովանդակությամբ
միանգամայն անհանդուրժելի:

Հայ ընթերցողը ոչինչ չի շահի ղոհելով 1 ու 20 կ. հայր Գրի-
գորյանցի «Սոխակ»-ի համար:

Հասարակություն կեղծելու հավանությունն ունեցող մարդը
պետք է ավելի լուրջ դործով առաջ գա: «Սոխակ Հայաստանի»-ն,
որպես ամբողջություն, մի կատարյալ դիակ է:

Եթե հայր Գրիգորյանցը հասկանար ժողովրդի, գրականության
և իր սեփական շահերը, նա երբեք չէր հրատարակի իր ժողովա-
ծուն: Թող գոնե ընթերցողը հասկանա և ցույց տա տեղի հորը, որ
աչժամ նրա պահանջները «Սոխակի»-ց շատ վեր են:

ՏԱՃԱՐ, ԹԵ՞ ԿՐԿԵՍ

Չարագուշակ խորհրդանշան է սթարունակում իր մեջ այն հանդամանքը, որ Բաքվում հայկական թատրոնը Նիկիտինների կրկեսումն է բուն դրել: Եվ իզուր է Կուլտուրական Միության թատրնական սեկցիան իր վերջին հայտարարությունների մեջ գրում— քատրոն էլը. Նիկիտինների:

Առաջվա ավանումը մեզ շատ ավելի ճիշտ և համապատասխան է թվում իրականությանը՝ ցիրկ-քատրոն էլը. Նիկիտինների:

Յիրկ-քատրոն! դա նույնքան տրամաբանաբեկ է հնչում, որքան Սև սպիտակուցը, կեղտոտ մամուրքունը...

Թատրոնը գեղարվեստի սրբազան տաճարն է,— ասում է Բեփինսկին,— թատրոն դնացույն պետք է երկյուղածության դողով մոտենա այն մաքրուղ արարողություններին, որոնք կատարվում են բեմի վրա:

Թատրոնը—տաճար, իսկ ցի՞րկը...

Սոփոկլես և Էյանդրերա՞զ.

Այնուամենայնիվ, էլը. Նիկիտինների ցիրկ-քատրոնը փաստ է, ցավալի իրականություն: Չենք խոսում հայ բեմական արվեստի թերությունների կամ հայկական ազգատ խաղացանիկի մասին: Ամենամեծ պակասությունն անդամ կներվի, եթե հայ հեղինակն ու հայ դերասանն ունենան այն պայծառ գիտակցությունը, թե թատրոնը գեղարվեստի տաճար է, որը խոստորոշ վերաբերմունք է պահանջում իր ծառայողներից:

Վերաբերմունքի խնդիրն է, որ կամենում ենք շոշափել այստեղ:

Այս տարի հայկական թատրոնը Բաքվում կարծես կրկեսի մթնոլորտ է աշխատում ստեղծել բեմական գործի շուրջը: Ինքնառեկլամելու այն անսանձ սիստեմը, որին դիմում է հայ դերասա-

նական խումբը, մի տղեղ նորություն է մեզ համար, որ ամենևին չի արդարացվում անգամ պատերազմական տրամադրություններով: Ըստ հին ճշմարտության՝ թատրոնը պետք է կյանքի հայելին լինի. և անհեթեթություն կլիներ պահանջել բեմից, որ նա խուլ մնա պատմական մոմենտի հուշերի հանդեպ: Բայց մի՞թե զրանից կարելի է մակարերել, որ Արուշանի անմահ «Վերք Հայաստանի»-ից կազմած աշխուղակ «Ասլան Բալասին» համապատասխանում է մեր ժամանակի ոգուն, մի «զրամա», որի հեղինակն անգամ (հանդուցյալ Սարգսյանը) հրապարակով կարդաց նրա մահվան դատավճիռը¹: Կան մեծ դադախարներ, մեծ զգացմունքներ—և կանրանց պրոֆանացիան:

Խ. Արուշան—Ա. Սարգսյան¹:

Հայ բեմի արվեստագետները կարծես չեն հասկանում, չեն զգում այլ: Հասարակությունը տաճար է հրավիրում ոչ այնքան «աղոթելու», որքան թամաշայի...

Արդարությունը պահանջում է շեշտել, որ ճշան ունկամը հաճախ բացակայում է Կուլտուրայի Միության ղերատանական խմբի հայտարարությունների մեջ, բայց ինչ էլ որ կա, բավական կարելի է համարել:

Նոյեմբերի 13-ին խոստացվում է «Էլզասը»—մեծ պատրաստությամբ², ևրկու օրից հետո՝ դարձյալ մեծ պատրաստությամբ՝ «անմահ Բաֆիթի» «Դավիթ Բեկը», պ. Զարիֆյանի փոխադրությամբ:

Ահա և պատրաստությունը—շեղ բեմադրություն, պատրաստվում են նոր ղեկորացիաներ, նոր կոստյումներ, նոր բուտաֆորիա և աֆեսուար, (քիչ է մնում ասի նոր քառոն է կառուցվում պ. Զարիֆյանի փոխադրության համար):

Շեղ բեմադրություն... Պ. Արմենյանը տեսել է ֆրանսիական բեմերը, իսկ պ. Զարիֆյանը եղել է Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնում:

Հայտարարությունը խոստանում է նաև ներկայացնել Դավիթ-Բեկի քեֆը. «զուռնայով Դավիթ Բեկը իր երկու ընկերներով դուրս կգա բեմ ճերմակ ձիու վրա նստած»: Զիտ զուլչին անգամ հնարավոր է շահագործել:

Որքա՞ն չեն ներդաշնակում արյունոտ ժամանակի հետ հայ ղերատանների խաղերը:

Նվ ղերջապես՝ առտակարգ ներկայացում: Գլխավոր դերերը բաժանված են խմբի առաջնակարգ անդամների մեջ: Հանդուցյալ հերոսների տեղ այս անգամ խոստացվում է կենդանի հերոսը. ղեր-

ջին պատկերում հերոս Անդրանիկի դերակատարը բեմ է դուրս գալու ձիով⁴:

Այո՛ մեծ գաղափարներ, և նրանց սրտֆանացիան, մեծ գործիչներ—և նրանց հակադեղարվեստական ծաղրանկարները:

Ասում են նման ռեկլամները մարդ շատ են գրավում: Չէինք կամենա այն վիրավորական ենթադրությունն անել, թե հայ դերասանական խմբի համար ներկայացման նյութական արդյունքը (ա՛խ, այդ նդուլված «սրորը») մի նպատակ է, որ արդարացնել կարող չէ բոլոր միջոցները:

Ապա ինչպե՞ս բացատրել:

Ա.Լ.ԲՍՍԱՆԴԻ ՆՍՏՈՒՐՅԱՆ

Ի՞նչն է ավելի բանական և բնական, քան մահը: Ո՞ր ճանապարհն է ավելի սովորական և օրինական, քան օրհասականը՝ դեպի այն աշխարհը, որտեղից ոչ մի ճանապարհորդ չի վերադարձել:

Եվ սակայն ամեն անգամ, որպես առաջին անգամը, մերձավոր մարդկանց ահապանդի դողանջյունը ցնցում է աննախընթաց ուժգնությամբ և հավիտենական սարսուռով համակում մարդու հոգին: Բանականության այն անհաղթելի առարկությունը, թե մահն իմաստալից է, ծնունդն՝ անիմաստ, անդոր է փարատելու ծանր տարակուսանքը անհայտի դիմաց: Եվ կենդանի կյանքը բողոքում է, ճշում սարսափից ու զայրույթից, ցավում կորուստների համար, ողբում անվերադարձը...

Մահվան անողոր փորձը թելադրում է միօրինակ վճռականություն:

...Промчатся годы

И сколько здесь ни видно нас

Мы все сойдём под вечны своды

И чей нибудь уж близок час.

Ո՞ւմ ժամն է մոտ...

Ալեքսանդր Մատուռյանը իր ստեղծագործական ամբողջ կյանքըն ապրեց հայ ժողովրդի համար, երգեց նրա վիշտը, հեռավոր հյուսիսում ջերմացավ նրա լուսավոր ապագայի հույսով:

Սակայն ծագող օրշառչսի առաջին ցնցուղները միայն նա տեսավ:

Ռուսական մեծ հեղափոխությունը իր բոցոտ խարույկից լույսի և սիրո կայծեր է նետում աշխարհի բոլոր կողմերը և, հավատում ենք, նմանապես այն երկիրը, որի ցավով ապրել է հայոց գրականությունը, որի ազատության խնդիրը տառնյակ տարիների ընթացքում ճնշել է հայ ժողովրդի խիղճը:

Կարոտը նետած լուսավոր հեռուն՝ Մատուրյանը միշտ երազել է իր ժողովրդի բարեբախտ ապագայի մասին:

Նախազգաց արդյոք նա այդ ապագան:

Զե՛ն որ արշունոտ փորձությունը դեռ ես չի անցել վերջնականապես:

1914 թվականի դեկտեմբերին նա կոչ էր անում շտապել Հայաստան, հասնել օգնության, որովհետև՝ այժմ կամ երբեք: Նրան թվում էր, թե վճռական ժամն է, հայ ժողովրդի տառապանքի վախճանի ժամը:

Իր նախավերջին ոտանավորի մեջ նա աշտպիսի տողեր ունի.

Հայի կյանքը—ծե՛վ է արյուն-արցունքի,

Հայ աշխարհը—հուր-դժոխք...

Դիակներով ծա՛ծկ ու ծափա՛լ հայ ուզին,

Հայ հոբիզոնն հրակե՛ղ...

Բայց Մատուրյանը ապագայի նկատմամբ միշտ լավատես է եղել: Նա պետք է զգար անշուշտ, որ համաշխարհային պատմության ներկա շրջանում ճնշված ազգությունները յովելի քան երբեկիցև հիմք ունեն հավատալու իրանց դատի նպաստավոր լուծման: Նվ բանաստեղծը պետք է մխիթարվեր դրանով, որովհետև նա իր բնարը նվիրել էր այդ դատին:

Վաղ որբացած՝ Մատուրյանն ընկավ Մոսկվա, ուր և ապրեց իր ամբողջ գիտակից կյանքը, հաճախ ծանր պայմաններում: Շատ անգամ է եղել Կովկասում, բայց կարճ ժամանակով. վերջին անգամ եկավ Կովկաս մոր դերեզմանի և մանկության ընկեր՝ թթենու կարոտով (այդ մասին պատմում է Հ. Թումանյանը), բայց հայրենի բաղաբը գնալ չկարողացավ. սիրտը դադարեց բաբախելուց:

Մատուրյանի կյանքը ծանր հանգամանքներ ունի: Ահավասիկ մի մարդ, որին բախտը չի շոյել, կյանքը չի խնայել. աչնուամենայնիվ հոգու կայծը, բարվա բնազդական մղումը թևավորել են նրան և առաջ քաշել դադարարի առադարեղ: Այն վճռական շրջանում, երբ կերպարանավորում են մարդուս գիմադժերը, կաղապարվում է հոգին՝ մանկական-պատանեկական շրջանում՝ Մատուրյանը չափազանց քիչ բան է ստացել կյանքից:

Նվ սխալ չէ մի ուս պրոդի համեմատությունը Մատուրյանի նկատմամբ արքայորդի և մուրացիկ:

Մատուրյանը գտաւ է եկել ոչնչութեանից. մարդկանցից ուսում,
հոգու լույս է խնդրել, բայց անտարբեր մարդիկ փշրանքներ են
տվել միայն. բիրտ հոգիները չեն կամեցել հագեցնել նրա քաղցը:
Պատահականութիւնն չէ երևի, որ մեր գրականութեան մեջ ուսումն
ու լույսն օրհներգող ամենալավ ոտանաժողովներից մեկը պատկա-
նում է Մատուրյանին.

Կարդա՛, այ իմ խելոք մանուկ,
Կարդա՛, գրի՛ր տարին բոլոր.
Գիր կարդողի խելքն է կտրուկ,
Միտքը՝ պայծառ ու լուսավոր:

Մատուրյանն ամբողջատկաւ և միմիայն իր անձնական ջանքե-
րով, իհարկէ մեծ տանջանքներով է կարողացել մուրացիկի քուր-
ծով մտնել հայ պոեզիայի տաճարը:

Եվ մուրացիկը դարձել է արքայտոգի: Երախտադարտ հար-
գանքի, խոր ակնածութեան են արժանի նման մարդիկ:

Մեր գրականութեան մեջ միայն Մատուրյանը չէ, որ անցել է
ալոյ քարոտ ճանապարհը: Կան ուրիշ անուններ ևս,— ոչ միայն
արքայտոգիներ, ալլէ արքաներ,— սիրելի, հարգելի գործիչներ...

Ինչ գնահատում էլ տալու լինենք Մատուրյանի պոեզիային,
նրա կյանքը ինքնին մի գործ է՝ ուսանելի և սրտազարար: Այսօրիսի
կյանքը մոռացութեան տալ չի կարելի:

Եվ Մատուրյանի մասին խոսելիս պետք է նախ աչքի առաջ
տնկնալ նրա կյանքի ուրվագիծը:

Աստվա՛ծ, չեմ խնդրում քեզնից դափնիներ,
Ճառեր, հորեկյան, ուղերձ, հեռագիր,
Փառավոր թաղում, մահից հետո սեր—
Այդ ողջն ինձ կտա հայրենի երկիր...
Մի բան է խնդիրքս, ո՛վ տեր երկնավոր,
(Այդ բանն ինձ ազգը երբեք չի տալու),
Տո՛ւր ինձ կտոր հաց, կամ այնպէս շնորհ,
Որ կարողանամ օգուլ ապրելու...

(«Գրչի հանաքներ», եր. 47).

Մատուրյանն ունեցավ հորեկյան՝ ճառ ու ուղերձներով, բայց
բավարարվեց հոգեպետ:

Ահա ինչ է նա գրում իր հորեկյանի առթիւ իշխ. Մ. Թուման-
յանին. «Թույլ եմ տալիս ինձ սրտաբաց լինել Ձեր առաջ, որով-

հետև միանգամայն վստահ եմ, որ դուք կհասկանաք սրտիս անկեղծ խոսքը:

Մեր աշխանդակ կյանքում, ուր ծաղրվում ու սպանվում է հայ ստեղծագործ միտքը, ուր անարգված է հայ լեզուն, արհամարհված է հայ գիրքը, գրական հոբելյանները հասարակական զգացմունքների կատակերգություն են միայն... և երբեք չեն կարող սրեւ մխիթարություն բերել զրչի աշխատավորին...

Ավելին կասեմ, հոբելյանը հայ գրական աշխատավորի կյանքի ողբերգությունն է...

Այն կյանքի, որը մինչև հոբելյան տեսնելը հալ ու մաշ է լինում քաղցի ու աղքատության ճանկերում և հալ ու մաշ պետք է լինի հոբելյանից հետո էլ... Այն կյանքի, որը հյուժվել, տառապել է հասարակական մեռելային անտարբերությունից... Նրանի չէ, հայր իսկի հոբելյաններ չկատարեր, միայն թև սիբեր, կարգար իր մայրենի գրականությունը, իր մայրենի հեղինակներին. դա կլիներ ամենամեծ, ամենափայլուն և հարատև տոնը գրական կյանքում. դա կլիներ ամենաշքեղ վարձն ու պսակը հայ գրական մշակի համար:» (Տես «Համբավարեր»-ի ներքևում հիշված համարը):

Ծառուրյանն ունեցավ փառավոր թաղում, մեծարվեց շատերի կողմից, արժանացավ «աղագային» բանաստեղծի բարձր տիպոդոսին, ցավակցական հեռագիր ստորագրելու տխրավ բռնվածները հեռագրեցին, կոկորդիլոսի արցունքներ թափեցին բանաստեղծի շիրիմի վրա, իրանց ձեացրին որբացած...

Իսկ օգուվ ապրելու շնորհքով չօժտված բանաստեղծի կյանքը ահա թե ինչ է ասում¹:

Ալեքսանդր Ծառուրյանը ծնվել է Զաքարյաթա 1865 թվականին: Հայրը աղքատ ձկնավաճառ է եղել:—3—4 տարեկան էր Ալեքսանդրը, երբ հայրը վախճանվեց, անճարության մեջ թողնելով իր ընտանիքը:

Բանաստեղծի մոր ասելով՝ հայրը որ մեռավ, բարձի տակ յոթը կողկեկ սև փող կար միայն...

«Մորս հետ ապրում էինք կիսախարխուլ անակում,— պատմում է բանաստեղծը,— շաբաթը մի անգամ հազիվ էր մեր բուխարին կրակի երես տեսնում... տաք կերակուր միայն կիրակի

¹ Կենսագրական տեղեկությունները բաղում ենք «Մշակ»-ից (Ալ. Ծառուրյանի ինքնակենսագրությունը, № 69, 1917 թ.), «Համբավարեր»-ից (պ. Ս. Քամալանի հոգվածը, № 14, 1917 թ.) և «Տարազ»-ից (№ 3, 1917 թ.):

օրերն էինք ուտում... Միակ լուսավոր շերտը իմ մանկության օրերում եղել է մորս բուռն, անօրինակ սերը դեպի ինձ»:

Մայրը մարդու է գնում, և Ալեքսանդրի համար սկսվում է տանջանքի օրեր:

«Աստված ողորմի, նա չիներ (խոտրք Արշակ Ազատյանի մասին է. Յ. Խ.), և Թիֆլիսի երես չէի տեսնիլ, պիտի քեռուս ու խորթ հորս ձեռին նահատակվի. մեկն անգութ էր, մյուսը հարբան: Ես խաղատեր, շարաձձի, թավառն աղա էի, մայրս ինձանով խիստ բախտավոր էր զգում իրան: Քեռիս ինձ ուղարկեց բաղարից մոմ առնելու, ճանապարհին խաղընկերներս զբաղեցրին, զես-զեն թռչկոտացի, անշնորհք մոմը ծոցումս կտարվեց: Գիտես՝ զրա համար քեռին ինչ բերեց իմ զլուխը. ծեծեց բավական չէր, բռնեց ոտներս ծառից կապեց, ինձ զլխիվայր կախեց. արշուներ աչքերս լցվել էր, երբ մայրս հասավ գազանի ձեռից թափեց:

Խորթ հայրս պարագլուխ էր «խմեղաբանութամբ», մորս անարգելով տանջում էր, ինձ էլ ձեռն քնկած ժամանակ ծեծում»:

Այրուրենը սովորել է մի մասնավոր «ուսուցչից», իհարկե «այրժէճէնայի» մեթոդով, հետո՝ մտել տեղական հայոց դպրոցը:

«Տեղական դպրոցում,— շարունակում է Ծատուրյանը,— աչքաբաց զբավարժ աշակերտներից էի, սիրում էր մայրս, որ ես եկեղեցում երգեմ, լավ ձայն ունեի. ևս դպրություն էի անում, Կարապետը, (վերջը եպիսկոպոս) սարկավազություն»:

Սեկեղեցական-ծխական դպրոցն ավարտելուց հետո Ալեքսանդրը մտնում է տեղական քաղաքային ուսումնարանը:

«Մայրս վշտի, տանջանքի ձեռից մեռավ. ևս մնացի խորթ հորս ճանկերում, ինչպես գորար օձի բերանում: Ես էլ մորս հացը կուտեի, եթե այդ միջոցին աստված Զաքարյային չիղձար և Ազատյանին ուսուցիչ չուղարկեր մեզ մոտ: Նրա հոգին լույս դառնա, նա էր, որ կարճ միջոցում կյանք, շարժում պեցեց հասարակության մեջ, հայկական մթնոլորտ տեղծեց: Նրա սուր աչքը նկատեց, որ մեջս շնորհք կա, տեղեկություն ժողովելով իմ մասին, մեծ եզրոր պես կարեկցեց ու, խորթ հորս ձեռից խլելով, վերցրեց 1881 թվին հետը բերեց Թիֆլիս: Մի քանի ամիս մոտը ապրելով սատարատվեցի Ներսիսյան դպրոց մտնելու: Դժբախտաբար նա էլ որը օրում մեծացած, անապահով մարդ էր, չկարողացավ Թիֆլիսում մնալ, հեռացավ գավառ, ևս մնացի շվարած. Ներսիսյան: Դպրոցում ինձ չընդունեցին, առարկաներից պատրաստ չէի, տարիքս էլ մեծ էր, 16-ից անց էի»:

Այս նույն շրջանի մասին իր ինքնակենսագրության մեջ Ծա-
տուրյանն ասում է.

«Պանդուխտ պատանի, անտեր, կես-քաղցած, կես-ծարավ
սկսում եմ քաշ գալ Թիֆլիսում՝ մի որեւէ գալոց մտնելու ջերմ հուշ-
սով ու փափաղով»:

Փորձում է մտնել Ուսուցչական ինստիտուտը. չեն ընդունում՝
ուսանքեն գրավորից կտրվում է:

Մարդասեր տեսուչը հեղհանքով հայանում է, որ ինստիտու-
տում աղջիկներ չեն ընդունում: Ծաւուրյանը շարագրության մեջ
իր վիճակը նկարագրելիս իբրան անվանել էր *крутая сырома*.

Այլևս ո՛ւր գնար, ո՛ւմ դիմեր:

«Ընկա գես ու գեն, որ գոյութունս պահպանեմ. այս օրվա
պես այն ժամանակ աշակերտներին, պատանիներին նպաստող
ընկերություններ չկային, ճաշի հոգսը հո ինձ ուղղակի սպանում էր:

Չկամենալով ոչ սքի ծանրություն լինել, գործ էի խզրում, որ
հացագին գոնե վաստակեմ: Լսեցի, որ Ղարաջաղի կողմը մշակու-
թյան համար լավ օրավարձ են տալիս (օրական 40 կոպեկ, — իմա-
նում ենք ինքնակենսագրությունից. Տ. Խ.), ոտ ու ձեռ պնդացնե-
լով մի գրչահատ գրական գրած գնացի խառնովեցի մշակներին և
բանեցի. ճանապարհ էին շինում: Իմ չոր բախտից աչքս բաց արի
ու խորթ հորս տեսա բանվորների մեջ. այդ վայրկյանից օրս խա-
վարեց, — նա հայտնելով, որ իրա որդին եմ, իրավունք համարեց
օրավարձերս իրա գրական ածել: Լափում, հարբում էր, ինձ թող-
նում բորիկ, ծունկս բաց: Ամիս ու կես սոված, ծարավ համբերեցի
նրա ճանկերում. լացիս, պաղատանքիս ուշ չէր դարձնում, որ իմ
վաստակից մի փշուր ինձ տա: Երբ մի օր էլ հարբած միջոցին իմ
աղաչանքին հայհոյանքով պատասխանեց ու վրա ընկավ, որ խփի,
հուսահատությունից էլ չկարողացա համբերել, սրածայր գրչա-
հատ խրեցի նրա ազդրը, ու գլուխս առնելով փախա գետի Թիֆ-
լիս: Այնուհետև ալկո աչք հրեշի երեսը չտեսա: Լավ չեմ հիշում,
թե դրանից ետ ո՛ւր թափառեցի, ում մոտ հացափոր աշակերտ
մտա, միայն այնքան հիշում եմ, որ Հավլարտրի թաղերում էի
պտտվում, ուր հոր հոգին հայհոյելը ջուր խմելու պես հասարակ
բան էր, ընտելացել էի կինտոս աղերանց, նրանց հետ հաճախ խա-
ղում էի: Մի օր էլ մի քանի աղերանց հետ Հավլարտրի մեյդանում
կոճի էի խաղում. Զաքաթալայից արդեն հմուտ էի այդ բանին:

Հանկարծ ականջս ընկավ Ագապչանի ձայնը:

— Ալեքսանդր. — ես մնացի սառած, վաղուց կարոտ էի, հենց
որ կանչեց, գնացի մոտը: Թթված գեմքով դարձավ ինձ.

— Այդ ի՞նչ բանի ես, Ալեքսանդր:

Ես գլուխս քաշ արած, լռեցի: Բայց խոսեցն զգացի. որ մի-
ամուր տպտակ տրաքեց ձախ թշխ:

— Ես քեզ Զաքարյալից բերի, որ միտքդ կարդալու մեջ պա-
հե՞ս, թե՞ կիրնտոնների հետ կոճի խաղաս,— խորխոր ձայնով գոռա-
յա:

Ես մնացի ձայնս փորս պցած. ոչ լաց, ոչ ծպտուն:

— Երկու օր է՝ քու հանից ման գալով բեղարեցի: Այս ի՞նչ
«լաքաթա»-ների հետ ես ընկերացել: Դե, դեմ ածա գրպանիդ կո-
ճիքը և արի հետս:

Նրա ձեռին մատաղ. նրա այդ տպտակն ինձ համար այն բա-
րերար ազդեցությունն ունեցավ, ինչ որ մի ժամանակ Հարություն
Պեղձյանի համար ունեցել էր մանուկ ժամանակ ծովափին ձրկ-
նորսից կերած ապտակը: Զգիտեմ՝ ում էր միջնորդել կամ խնդրել,
հետևանքն այն եղավ, որ այլ հասակավոր տղերանց շարքում իմ
ոտն էլ ընկավ Արհեստավորաց դպրոցը, ուր առ ոտս մյուս պաշ-
տելի վարժապետի սովորեցի ոտանավոր գրելը»:

1885 թվականին Ծառուրյանը մեծ նեղություններով պնում է
էջմիածին՝ Գևորգյան Ճեմարան մտնելու ցանկությամբ, բայց չի
ընդունվում:

Նա գրում է այդ մասին (տես «Տարազի» հիշյալ համարը):

«Շնորհազարդ հայր,

Ցավոք սրտի պետք է հայտնած, որ Ճեմարանի դռները փակ-
վեցան իմ առաջ: Շատ բախեցի, բայց իզուր, բացող չեղավ: Ազա-
լանքս մնաց «ձայն բարբառոյ յանապատի»: Զուր անցան իմ թա-
փած աղի արցունքները: Նոքա շշարժեցին սինոդի շահամուլ ան-
դամների քարացած սրտերը: Այո, շշարժեցին, սրովհետև այդ ար-
ցունքներում մամոնայի ջերմ երկրապուստ սինոդականները տես-
նում էին վիշտ, աղերս, մորմոք, տառապանք և ոչ շլացուցիչ ժան-
դոտ մետաղ...

Ա՛խ, անիծյալ մետաղ, սրբան մեծ և նշանավոր է քո խաղա-
ցած դերը երկու անհավասար ուժերի մեջ, սրբան զգալի է քո կա-
րևորությունը, երբ աղքատ, անզոր, բայց անաչառ և անշահամոլ
մարդը գործ ունի զորավոր ու շահասեր մարդու հետ»:

Խոսում է «քսու» սինոդականների հետ, խնդիր է տալիս սի-
նոդին: Ելք՝. կարգացեք նամակի վերջին հատվածը.

— Ամբողջ 8 օր՝ առավոտյան ժամը 9-ից մինչև 2-ը սինոդի
դռանը չորանում էի՝ անհամբեր սպասելով խնդրիս պատասխա-
նին. «վաղն արի, վաղն արի» միշտ հենց այս էի լսում յուրաքան-

շյուր եպիսկոպոսի բերանից: Եւ նոր հասկացաւ, որ ուսաներն իրանց քիրելի «ЗАВТРА, ЗАВТРА»-ն հայերենից են թարգմանել: Վերջապէս երկարատե լուսկոնից հետո 9-րդ օրը սինոդականները հետեյալ պատասխանը տվին. «Չենք կարող ընդունել»: Շատ աղաչեցի, շատ պաղատեցի, բայց խղար. իմ արցունքները չշարժեցին նրանց գութը. և ինչ գութ, ինչ կարեկցութիւն կարելի է պահանջել աշգպիսի մարդկանցից, որոնք հայր չեն եղել, զավակ չեն մեծացրել. չգիտեն՝ ինչ բան է սրբութիւն, սրբի վիճակ, սրբի օրեր, որոնք տկանատես չեն եղել կյանքի մեջ զժրատութիւն խեղդիչ ճանկերբում հեծեծող բյուրավոր թշնամիների գառն արցունքներին...

Այժմ նրեանում եմ, զրութիւնս աննախանձելի է. մնացել եմ բոլորովին մոլորված, չգիտեմ ի՞նչ անեմ: Ոչ մի ելք չեմ գտնում այս տարտամ վիճակից դուրս գալու: Մի ելք է մնում միայն, դարձյալ գալ Տփլիս և կամա տկամա շարունակել Արհեստավորաց ուսումնարանում, բայց տեսեք դուք իմ ճակատադրիս անողոր վճիռը. այստեղ էլ խոչընդոտ. ճանապարհածախս չունենալս ինձ ետ է ձգում: Այստեղի երիտասարդները խոստացել են իրար մեջ փող ժողովել և ճանապարհածախս հոգալ: Շատ հաւանական է 18-ին տեպ. դուրս գամ նրեանից:

Մնամ ձեզ ընդմիշտ երախտապարտ և ձեր կենաց ասոթնարար՝

Խ. Ժ. Ալեքսանդր Մատուրյան

Նրեան, 1885 թ. տեպտեմբերի 13-ին:

Բայց Արհեստավորաց դպրոցում ես Մատուրյանը երկար մնալ չկարողացալ: Ստանալով ամսական միայն 5 ուրլի (Հայոց Բարեգործական ընկերութիւնից), Մատուրյանը բնականաբար զուրկ էր բավարար սնունդից: Եվ կրծքի թուլութիւն և հաճախակի տկանալու պատճառով հարկադրվեց թողնել դպրոցը:

«Հացի խնդիրը մի կողմից, ուսման ատարդչուն փափաղը մյուս կողմից՝ ոչ մի բոսկի հանդիստ չեն տվել ինձ: Մանավանդ հացի խնդիրը, որը տեսցրել է օր ու արեւ»:

Մատուրյանի կյանքի առաջին շրջանի ամբողջական տատկերը ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է լրացնել նրա «Մատուրյանի ցուցակը».

Հեռադրական ցրիչ է եղել՝ 4 ուրլի ոսճիկով, մահուդ ծախողի և մթերավաճառի մոտ «դուրնի աշկերտութիւն» է արել և երկու տեղիցն էլ վճնդվել է ծածուկ լրադիր կարդալու համար, այնտեղ

խաղեյինները պահանջում էին, որ մուշտարի կանչի: Հավարարում հին շորեր վաճառելով է զբաղվել մի առժամանակ: Կես տարվա շափ Մանգլիսում գինի և օղի է վաճառել զորքին մթերքներ մատակարարող վաճառականի մոտ:

1887 թվականին Ալ. Մատուրյանը ընկնում է Նիժնի-Նովգորոդ, իսկ այնտեղից՝ Մոսկվա:

Եղել է հայերենի դասատու մասնավոր տներում: Չորս տարվա շափ ծառայել է Մոսկվայի հայ բանկիրի գրասենյակում, բայց արձակվել է պաշտոնից, որովհետև սահմանափակ խաղեյինը չի կարողացել հաշտվել Մատուրյանի հասարակական հայացքների հետ:

Դարձյալ մասնավոր դասերի տաժանելի ճամբան, դարձյալ հայ բուրժուազի գրասենյակը...

Հասկանալի են դառնում Մատուրյանի հպարտ ու ազնիվ խոսքերը.

«Ինչ որ արել եմ և ինչ որ կամ—ամբողջապես պարտական եմ ինքս ինձ և այն համառ կովին, որ մղել եմ և մղում եմ կյանքի շարժաստիկ պայմանների դեմ»...

Սակայն ընթերցողը չպետք է կարծես, թե Մատուրյանը մինչև իր կյանքի վերջը մնաց անտուն-անտեր որբի դրություն մեջ: Իհարկե, գոյություն դաժան կռիվը ընդմիջտ իր ակոսները թողեց նրա դեմքին: Բայց նա գտավ հանգիստ և իր տասնյակ տարիների տանջանքի հատուցումն ստացավ տիկին Վերա Ստեղանովնա Հախվերդյանից, որ Մատուրյանի պահապան հրեշտակը դարձավ մինչև նրա մահը: Այսօր Մատուրյանի մահը թվում է անժամանակ, բայց եթե նա ավելի վաղ չի մեռել, դրա պատճառը հարգելի տիկնոջ արթուն ու սրտազին հոգացողությունն է եղել. և հայ գրականությունը երախտապարտ զգացմունքով պետք է հիշես այդ:

Մատուրյանը վախճանվեց Թիֆլիսում մարտի 31-ին: Թաղվեց Խոջիվանքի գերեզմանատանը, հայոց գրականության ուխտատեղում՝ Աղայանի և Արծրունու մոտ¹:

Իր գրական գործունեությունը Մատուրյանն սկսել է 1886 թվականին: Այդ տարի «Աղբյուրում» տպագրվել են նրա առաջին գրական փորձերը՝ «Մանուկն օրորոցում» (Շիլլերից), «Որբի Զատիկը», «Աղբյուրն բանաստեղծ» (Ռ. Պատկանյանի 35-ամյա հոբելյանի առթիվ):

¹ Թիֆլիսի բաղրային դամբան միաձայն որոշել է Մատուրյանի հիշատակը հավերժացնելու համար՝ ա) փողոցներից մեկը անվանել հանգուցյալի անունով, բ) Արհեստավորաց դպրոցում հանգուցյալի անվան պահել մի թշակավոր, գ) բաղրային դպրոցներից մեկը կոչել Մատուրյանի անունով:

Ծառուրյանի բանաստեղծությունները լույս են տեսել 1891 թ. (1-ին հատ.), 1898 թ. (2-րդ հատ.), «Գրչի հանդեսներ» (1901 թ.), այնուհետև հրատարակված են երկու հատոր թարգմանություններ (ուս բանաստեղծներից)։ Ծառուրյանը աշխատակցել է գրեթե մեր բոլոր պարբերականներում և ժողովածուներում՝ «Մշակ», «Նոր-Դար», «Արմենիա», «Աղբյուր—Տարազ», «Մուճ», «Արարս», «Հանդես գրականական և պատմական», «Բառուռն», «Անահիտ», «Վտակ», «Գեղարվեստ», «Հորիզոն», «Գարուն» և այլն և այլն։ Բացի ուս բանաստեղծների երկերից Ծառուրյանը թարգմանել է իշխ. Սումբատովի «Դավաճանությունը», Տուրգենևի «Արձակ բանաստեղծությունները» և «Ասյան», Շչեգրինի, Տոլստոյի, Գարշինի փոքրիկ պատմվածքներից մի քանիսը։

Պ. Յուրի Վեսելովսկու հետ թարգմանել է ուսերեն Սունդուկյանի «Պեպոն»։ «Գարուն» ամսանախնիի ստեղծողներից մեկն է Ալ. Ծառուրյանը. եղել է նաև «Поэзия Армении»-ի խմբագրական հանձնաժողովի անդամ։

Կ. Կուսիկյանի հետ Ծառուրյանը քրեատոմատիա ունի կազմած հաջ գալրոցների համար։

Այս ամենին ավելացենք Ծառուրյանի հասարակական գործունեությունը և կտեսնենք, որ հանգուցյալն արել է, ինչ որ կարողացել է իրան վիճակված պայմաններում։ Ծառուրյանի ոտանավորներից շատերը թարգմանված են ուսերեն. թարգմանիչների մեջ կան առաջնակարգ անուններ՝ Բալմոնտ, Բրյուսով, Բունին...

Որպես Մոսկվայի գրական-գեղարվեստական ակումբի անդամ՝ Ծառուրյանը հնարավորություն ուներ ուս գրական լավագույն շրջաններում լինելու. քնականորաբ բաղմամբիվ ծանոթներ ուներ թե գրականագետների-գեղարվեստագետների և թե զրտնականների մեջ. մի հանգամանք, որի նշանակությունն ասկներե է։ Մտավոր բարենպաստ մթնոլորտն անտարակույս շատ լավ պիտի ազդեր Ծառուրյանի վրա, բայց անհնարին էր կորած տարիները հո գարձնել։ Միանգամայն ինտելեգենտ և ճաշակավոր մարդ լինելով, Ծառուրյանը հաճախ ցուցահանում էր սխտեմատիկ կրթության բացակայություն. պատահել են դեպքեր, երբ նա անդամ գեղարվեստի խնդիրներում կտրել է որևէ լրագրական հոդվածի։ Նրա զարգացումը, կարելի է տեսլ, բացառապես գրական էր, սակայն նույնիսկ այդ դավառում նա տեսականորեն խորանալու ընդունակություն չուներ. նրա թեորիակն պատրաստու-

թյունը շատ թույլ էր: Նրա մտքի և բնավորության մեջ խիստ աչքի էր ընկնում առնականության պակասությունը. վերին աստիճանի մեղմ էր իր հարաբերությունների մեջ, և այս մեղմությունը դժբախտաբար հասնում էր թուլության այն աստիճանին, երբ մաքիմ հաճախ հանդուրժում է անհանդուրժելին:

Հայ բուրժուաները, որոնց մոտ ծառայում էր Ծատուրյանը, հաճախ խնայել չգիտեին անվանի բանաստեղծին, և վերջինս համբերում էր:

Հացի խնդիրը դուցե... Ինչեր էր քաշել նրա համար Ծատուրյանը:

...Ծատուրյանի մեջ տարերքը պակասում էր: Նա տղավորվող էր, ենթարկվող, բայց միաժամանակ իր ամեն մի խոսքն ու քայլը չափող-ձևող: Նա թվում էր մարմնացումն մաքրասիրության, կարգավաշտության. հագուստը միշտ կարգին, գեղեցիկ մազերը կանոնավոր սանրված, շարժ ու ձևերը՝ նկարուն-թատրոնական, խոսքը ողորկ, նախադասություններն անթերի. մեկ մեկ այն տղավորությունն էր ստացվում, որ նա խաղում է իր կյանքը: Նրա մոտ հյուր լինելը խիստ դուրեկան էր, որովհետև Ծատուրյանը սիրալիր էր ծայր աստիճանի, միշտ հետաքրքրվում էր գրական երևույթներով, իր խոսքը համեմատ սրամիտ նկատողություններով: Նա իր բարի վերաբերմունքով խրախուսեց պատանի Վահան Տերչանին և վերջինս բանաստեղծությունների առաջին գրքուկի հրատարակության ծախսի մի մասը հոսաց:

Բարի էր, բայց ոչ պայքարող. և նրա համար չեն ասված նեկրասովի հայտնի խոսքերը.

«Պայքարը խանդարել է ինձ բանաստեղծ լինելը»:

Նա մի օր իր վրդավմունքը հայտնեց Բալմոնտի հասցեին՝ վերջինիս մի ոտանավորի առթիվ, որի մեջ ուստ բանաստեղծը երգում է քամին.— Ինչպե՞ս կարելի է գրվառել այդ բիրտ տարերքը, դա ի՞նչ պոեզիա է,— զարմանքով բացականչեց մեղմասեր Ծատուրյանը...

Ծատուրյանը միշտ ձգտել է գեղի գեղեցիկը, գեղի բարին: Նա նման չէ հաստարմատ կաղնուն, որ աննկուն վճռականությամբ բռնում է գեղի վեր, գեղի լույսն ու երկինքը: Նա ավելի շուտ համեստ արեածաղիկ է, որ միշտ երեսը դարձնում է գեղի կենսաբար արեգակը...

1912 թվականից չէի տեսել Ծատուրյանին, նամակագրություն էլ չկար մեր մեջ: Լսել էի, որ չափազանց ծանր է աղքեկ իր վրա Պ. Մակինցյանի գառախոսությունը: Ծատուրյանը անձնական վի-

բալոթրանք է զգացել իր բարեկամի քննադատությունից: Լուրեր կաշին նաեւ այն մասին, որ բանաստեղծի նյութական գործերը վատացել են: Այդ մասին զաղափար է տալիս Ծատուրյանի մի նամակը, որը պատասխան է «Գործի» հրավերին և իմ մասնավոր նամակին:

Ահա թե ինչ է գրում նա ինձ.

«Զեխոյն իր նամակներից մեկում ասել է. «Նամակին չպատասխանել—այդ միևնույն է թե՛ պարզած ձեռքը շտեղմել...»: Ես բնավ չեմ կասկածում, որ դուք վայրկյան անգամ ենթադրել ձեր նկատմամբ այդպիսի մի վիրավորական և անպատշաճ վարմունք իմ կողմից չէիք կարող: Երեւակայեցեք Ձեր նամակը՝ դրված համարյա մի ամիս սրանից առաջ՝ ձեռքս ընկալով միայն ծանր ու տագնապալից հիվանդությանս նախօրյակին՝ ասել է՝ մոտ քսան օր սրանից առաջ: Նամակն ստանալով, մտածեցի մյուս օրն առավոտյան պատասխան գրել, սակայն հենց նույն օրն երեկոյան ամպրոպի պես հայթից գլխիս այն մահաշունչ պատահարը, որ сеч-дечный припадок է կոչվում: Ամբողջ դիշերը գնալ գալու մեջ էի՝ էս աշխարհից էն աշխարհը... Այժմ ինձ մի քիչ լավ եմ զգում և շտապում եմ պարտքս կատարել՝ պատասխանել Ձեզ: Շտապել խոսքն ընդգծում եմ, որովհետեւ, ով գիտե, մեկ էլ տեսար՝ սիրտս էլի մի օշին խաղաց գլխիս: Եվ դա արդեն վերջին, կյանքի թելը խզող օշինը կլինի... Այգալես են ասում գոնե բժիշկները: Գիտության այդ խիկարներն ավելացնում են և այն, որ եթե ուզում եմ կյանքս գոնե քիչ ու միշտ երկարի, անհրաժեշտ է, որ ապրեմ միանգամայն անգործ, անվրդով, ապրեմ արեւոտ աշխարհում, շարունակ թարմ օդ շնչեմ, մոռանամ, որ կյանքում կան հոգսեր ու կարիքներ, կա «հացի խնդիր»... Է՛հ, միամիտներ... որքան անտեղյակ են սրանք հայ կյանքին, հայ իրականության... Կարծում են, որ եթե հայոց ազգը Մանթաշովներ, Ղուկասովներ ու Ժամհարյաններ ունի, ուրեմն այդ ազգի գրական մշակներն էլ պետք է ռանտիս լինեն... Մախլաս... Ներեցեք, պ. Յուսի, որ մտքերիս ճանապարհը ծուռ եմ, բուն նյութից շեղվում... մանավանդ որ առածներս իսկի կապ չունեն Ձեր նամակի հետ:

Դառնում եմ բուն խնդրին:

Դուք Ձեր նամակում հիշում եք, պ. Յուսի, որ ինձ բացիկ եք ուղարկել, իսկ «Գործ»-ի խմբագրական կազմն էլ առանձին դիմումն է արել: Ես ոչ դիմումն եմ ստացել, ոչ էլ, տարաբախտաբար, Ձեր բացիկը: Միակ պատճառը ես համարում եմ սխալ հասցեն: Օրինակ՝ Ձեր նամակը ձեռքս անցավ՝ ծրարը նախշված տե-

ղական զլիսավոր ПОЧТАМТ-ի և բաժանմունքների ղանաղան մական-
գրութուններով ու կնիքներով, որից պարզ երևում է, որ խեղճ նա-
մակը ենթակա է եղել անվերջ թափառումների: Նամակը հասցեա-
գրքված է՝ Тверская д. Гирммана, մինչդեռ ահա երկրորդ տարին
է արդեն, պ. Յուակ, որ ես քյատիրությանս պատճառով թողել եմ
իմ առաջվա ընդարձակ բնակարանը և կյանքիս միակ անկեղծ ու
անձնավեր ընկեր-տիկնոջս հետ միասին ապրում ենք երկու պրզ-
տիկ սենյակում՝ Угол Малой Бронной и Патрнарших прудов,
д. 14/27, кв. 18.

Իրավ է, պ. Յուակ, 1901 թ. Ռ. Պատկանյանի արձանի բաց-
ման առիթով Մոսկվայում տեղի ունեցավ բավականին բազմա-
մարդ մի ժողով, ուր նվաստս էլ պատիվ ունեցա պատգամավոր
ընտրվելու ոչ միայն հայ հասարակության, այլև հայ ուսուցչության
կողմից և արժաթյա ու մետաղյա պսակներ տանելու՝ բանաստեղ-
ծի մահարձանը պսակելու համար—արժաթը՝ հասարակության
կողմից, մետաղը հայ ուսանողության կողմից: Այդ ժողովում ես
առաջարկություն արի, իրր մրցանակ, մի որոշ գումար նշանակել
բանաստեղծի լիամիտի և լուրջ ուսումնասիրված կենսագրականի
համար: Առաջարկս հանուր հավանություն գտավ: Սակայն... այդ
հավանությունն հավանություն էլ մնաց՝ անշարժ ու անստույգ մին-
չև օրս... հայ հասարակության գիտակցությունը հավանություն
տալուց դենը չանցավ տարիների ընթացքում... Իսկ հայ ուսանող
մատաղ սերունդը, ինչպես Ձեզ հայտնի է, առանց հավերժացման
լթոդեց բանաստեղծի արձանի բացման հիշատակը: Այդ սերնդի
բննադատական միտքը «Մայր Արաքսի» հեղինակի հուշարձանի
վրա վերջ ի վերջո գրեց «Հայ գրականության ֆելդֆելե» ոսկի տո-
ղերը...¹:

Ինչ վերաբերում է նորածին «Գործի» խմբագրական կազմի
հրավերին և Ձեր կողմից արած այն առաջարկին, որ շտապեմ նյութ
ուղարկելու առաջին համարի համար, որպեսզի ես էլ մտնեմ «հայ
անվանի հեղինակների» շարքը²—այդ պատիվը պ. Յուակ, ինձ
թվում է փոքր ինչ տարօրինակ... Ավելին կասեմ՝ այդ մեծարանքը,

¹ Այս և հետագա ակնարկները բնագրատության մասին վերաբերվում են
Մակինցյանին, որի գաղափարության մեջ՝ Մատուրյանին նվիրված՝ մի բանի ընդ-
հանուր գաղափարություններ կային նաև Ռ. Պատկանյանի մասին:

² Ես ընկերարար խնդրել էի, որ շուտ նյութ ուղարկի, որպեսզի ընթերցողը
հենց առաջին համարում տեսնի մեր անվանի գրողների զբաղմունքը: Մատուր-
յանի այս պատասխանը միանգամայն հանկարծակիս բերեց ինձ. չկարողացա
իսկ պատասխանել:

իմ կարծիքով, մի թյուրիմացություն է... Ասածս, պ. Յուզի, մի՛ համարեք մի տեսակ ինքնանվաստացումն, մի տեսակ կոկետություն իմ կողմից. ո՛չ: Ես ասում եմ այն, ինչ որ վերջին ժամանակներս քանիցս անգամ ասվել է աշկարա, հայ մամուլի էջերում, հայ գրական շրջաններում: «Անվանիների» շարքում տեղ բռնելու համար, պ. Յուզի, պետք է ունենալ ե՛ր քննադատական պատվաբեր վիայական: Այդպիսի վիայական ես չունեմ:

Եվ կարծում եմ, որքան ինձ հայտնի է, ասածներս բնավ չպետք է հակասեն նաև «Գործի» գլուխ անցած խմբագրական կազմի քննադատական տեսակետներին՝ իմ նկատմամբ: Այս բոլորից հետո համաձայնեցեք, պ. Յուզի, որ իմ մասնակցել կամ շմասնակցելը նորածին «Գործին», որին ես ի սրտե հաջողություն եմ ցանկանում, ոչ մի էական նշանակություն չունի: Ո՛չ աշխատակցիս մազ կալիլացնի, ո՛չ էլ շաշխատակցիս մազ կոկակեցնի «Գործ»-ի գլխից:

Մի խոսքով՝ ինչպես Ջիվանին ասում է, — «Եղած-չեղած՝ մեկ հաշիվ է»: Կրկին իմ սրտանց ուրախությունն եմ հայտնում, որ հայ գրականներից բուռն քանքերով ծնվում է մի նոր, լուրջ ամսագիր, որի կարիքն այնքան զգալի է մեր մեջ: Տա ասոված՝ «Գործը» լինի մի պատկառելի գործ, մի եղակի երևույթ մեր գրական կյանքում:

Ամենայն հարգանքով՝ Ա. Մատուռյան
28/11, Մոսկվա, 1916 թ.:

Գիրքն ստացանք... էջ չորս հարյուր,
Գինն է աժան, տիպն է մաքուր,
Փլանի դրած, փստանի տղած,
Փլան քաղաքումն է լույս տեսած.
Խոստանում ենք այլ ժամանակ
Խոսել երկա՞ր և ընդարձա՞կ... (Հայկական կրիտիկոս,
«Գրչի հանաքներ», էջ 45):

Անցնում են շաբաթ, ամիս ու տարի, երկար տարիներ, բայց խոստացված քննադատությունը չկա ու չկա...

Այս ուսանալորի մեջ զգացվում է անձնական շեշտ: Հայկական ժլատ քննադատությունը առանձնապես անտարբեր է հղկ Ալեքսանդր Մատուռյանի վերաբերմամբ: Բանաստեղծը գրելի նույնքան ժողովրդականություն էր վայելում, որքան մեր ամենաանվանի գրողները: Հայ հասարակությունը հորելյանի արժանաց-

րեց Մատուրյանին, բայց հայ քննադատությունը չտվեց նրա պոե-
զիայի մանրակրկիտ վերլուծությունը:

Առաջին խոսքն այդ իմաստով ասվեց, միայն ասվեց 1914
թվականին, երբ Մատուրյանը 28 տարեկան պրական անցյալ ուներ
(խոսքս Պոլոս Մակինյանի դասախոսության մասին է, որ մինչև
օրս տպագրության չի տրվել):

Մատուրյանին հայտնի էր անշուշտ այն ընդունելությունը, որ
ցույց էր տվել հայ քննադատությունը մեր մյուս անվանի բանա-
ստեղծներն՝ նրանց երկերի առաջին իսկ դրքի հրատարակության
առթիվ:

Ի պատիվ մեր քննադատության պետք է ասել, որ նա ընդհա-
նուր առմամբ իսկույն ճիշտ գնահատում տվեց մեր նոր պոեզիայի
լավագույն ներկալուցուցիչների ստեղծագործությանը:

Զի կարելի ասել, թե Մատուրյանի մասին ոչինչ չկա բացար-
ձակապես. հանգամանորեն վերլուծված չէ բանաստեղծի պոե-
զիան, բայց նկատողություններ և կարծիքներ կան՝ գլխավո-
րապես գրականության սակավաթիվ պատմությունների մեջ:

Նվ մենք պետք է լսենք այդ կարծիքները, մանավանդ որ կար-
ծիքներից շատերը միանգամայն ընդունելի են թվում այսօր էլ:

Հարմար ենք դատում ժամանակագրական կտրվել:

Պ. Լեոն իր հայտնի աշխատության մեջ համակրական ուշա-
դրությամբ է կանգ առնում Մատուրյանի պոեզիայի վրա¹:

«Պ. Մատուրյանը մեր նոր բանաստեղծների մեջ ամենահա-
մակրելին է իր տաղանդով: Առաջիմ չենք կարող ասել, թե խոր ու
մեծ է այդ տաղանդը. նա մինչև այժմ տվել է միայն փոքրիկ, մեծ
մասամբ քնարերպական ոտանավորներ, որոնց մեջ կրկնվում են մի
քանի նվագներ: Բայց ով. Մատուրյանի ամենամեծ առավելությունն
այն է, որ երգում է առանց ինքն իրան բռնադատելու, հարթ ու
ողորկ և սլարդ, շատ սլարդ լեզվով: Նրա ոտանավորը կարելի է
նմանեցնել համեստ, բայց վճիռ աղբյուրի. նրա մուսան ամենից
առաջ դրավում է իր մանկական պարզությանը, մանավանդ սրտա-
բացությանը: Մեր օրերի հասկացողության, ժողովրդական գրա-
կանության պահանջների տեսակետից դա արդեն ինքն ըստ ինք-
յան մի զարդ է»:

Մատուրյանը «երբեք չի փորձել ընկնել արտաքին շլացուցիչ
շոթարի ետևից. ոչ վերամրարձ ոճ, ոչ եղանակի շինծու ուժգնու-

¹ Լեո, Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, 1904, եր.
75—78:

թյուն, ոչ ավելորդաբանություններով խճողված նկարագրություններ: Նա բարձրերից չէ բռնում, երգում է հանդարտ, երգում է մեղմ: Բայց այդ հանդարտությունը, այդ պարզությունը միանգամայն սրտառու է. նա կարողանում է որոտընդոստ դարձվածքներից և արհեստական պաթոսից ավելի արտահայտիչ, ազդու, հոգերուխ լինել: Մեր աշխարհաբար լեզուն՝ այդ ներդաշնակ ու քնքույշ տոգերի մեջ ցույց է տալիս, թե ինչ գեղեցկություն տեր է:

Եվ բովանդակությունը համապատասխանում է արտաքինին: Ձեն ու միտքը ձուլված են իրար հետ, չկան խոր ու սղորուն կնճիտներ, մանվածապատ դործողություններ նյութի մեջ, չկա և ծանր, խրթին, բռնաբարված լեզու: Բանաստեղծի առաջին երգերից կարելի է եզրակացնել, որ նա ճանաչում է սեր, վայելչություն, ճշմարտության զրոշակ: Այդ առաջին տարիներում նա պառնասականի հովեր շատ ունի և, հետևելով ռուս բանաստեղծ Պոլեկինին, արհամարհում է ամբոխը («Ամբոխին» ոտանավորի մեջ) և չէ հասկանում, թե ինչ գործ ունի նա ազատ բանաստեղծի հետ, որ նրանից բարձր է, որ չէ կարող լսհել իր խանդն ու զգացմունքը ամբոխի հաճույքին:

Սակայն այս շրջանում ևս Մատուրյանի ստեղծագործությունը ազատ չէ քաղաքական վշտի եղանակներից:

«Գնալով բանաստեղծն ավելի համակվում է հասարակական վշտով, հասկանում է, որ Պառնասի բնակիչ լինելը յոռնվազն տալտըկալի է այնքան ցավերով լի մեր աշխարհում: Եվ ահա նա, որ մի ժամանակ արհամարհում էր ամբոխը, այժմ դիմում է պոետին այսպիսի խոսքերով.

Ինչո՞ւ է, ասա, ամբոխն հանցավոր,
Որ խորթ են նորան քո հոգու ձայներ... և այլն:

«Մեղքը լավ լի հասկացված», ասում է պ. Լեոն: Բանաստեղծն իջնում է ամպերից և երգում իր եղբոր ցավը, ազդի վիշտը:

Խորը համակրանքով հիշատակելով Մատուրյանի մի քանի դադափարային ոտանավորները («Նրկու պատկեր», «Հերիք է, ազդ իմ», «Տո՛ւր ձեռքդ, ընկեր», «Երազ» և այլն), պ. Լեոն եզրափակում է.

«Իսկական բարձր ոգևորության ժամեր. կա որոշ նպատակ կյանքի մեջ, կան հերոսներ, գերեզմաններ: Արյան խեղդող գետերը, հայրենի դժբախտության սև գիշերը արտասուքներ է դրդում, բայց ոչ հուսահատության արտասուքները. բանաստեղծը ողբի

ու հեծեծանքի մեջ էլ հալաւորում է, որ կզա երջանկության օր, արշալույս պիտի ունենանք:

Եւ այդ հալաւորը որքան է սփռուում սգաւորին»:

Պ. Լեոն «ուրախալի» տալալորություն է ստանում «Գրչի հանաքներ»-ից: «Կան շատ հաջող կտերներ, որոնց մեջ նշմարում եք Գամառ-Քաթիպայի ծաղրող, հարվածող երգիծանքի թույնը»:

Մենք բարոյական պարտքը զգացինք մանրամասն մեջբերումներով հիշեցնելու ընթերցողին պ. Լեոնի կարծիքը, որովհետեւ հայ բննադատության մեջ մինչև օրս սա ամենազրաւական խոսքն է (զնահատության տեսակետից) Ալեքսանդր Մատուրյանի պոեզիայի մասին:

Պ. Վ. Փափաղյանը այլ վերաբերմունք է ցուցահանում¹: Նրա կարծիքով Մատուրյանի երգերը «տոգորված են թախիծով, սակայն ալիւլի հասարակական ազդրոյին վշտերից բխած, քան անձնական ապրումների արդունք: Մատուրյանը քնարերգու է, գաղափարական, երբեմն ժամանակավ հոսանքների և աղետների, այլև ընթացիկ միտումների արտահայտիչ»:

Մի փոքր հետո պ. Փափաղյանը լրացնում է իր միտքը. «մեզմ, պարզ, սովորական եղանակներով երգեր են Մատուրյանի գործերը: Երգեր, որոնք թեև անշուք են և չեն հնչում սրտառու կերպով, բայց ողողված են մաքուր գաղափարներով և մեկ-մեկ կարողանում են հմայել ընթերցողին»:

Լեզուն նույնպէս անշուք է, անարվեստ: Երգիծական կտորների մեջ միայն ճկունություն և սրամիտ գարծվածքներ ունի»:

Պ. Փափաղյանը Մատուրյանի թարգմանությունները ընտիր է համարում:

Մարքսիստ Ալ. Մարտունին Մատուրյանի (և Հովհաննիսյանի) ստեղծագործության հասարակական բովանդակությունը միայն նկատի ունի. նրա ասելով, գեղարվեստի հետ Մատուրյանը «ոչ մի գործ չունի»²:

Մարտունու կարծիքով Մատուրյանի քանաստեղծությունների ահագին մասը նվիրված է ազգային խնդրին: Ռազմաշունչ ոտանավորները բացառություն են կազմում: Չկա Գամառ-Քաթիպայի կովող գրիչը, չկա նրա ըմբոստ ոգին, բացառապէս է նրա հեղափոխական քարոզը: Անհանգիստ ուսուցչի աշակերտը մեզմ է. նա զրաւված է ուրիշների գութը շարժելով, զգացմունքների վրա ազ-

¹ Վ. Փափաղյան. «Պատմություն Հայոց Դրականության», 1910, էջ 564—565:

² «Գարուն» ամսանախ, դիրք երրորդ, 1912 թ., եր. 297—«2. Հովհաննիսյանի և Ալ. Մատուրյանի բանաստեղծությունների հասարակական արժեքը»:

դելու: Մարտնչող հայրենասիրության՝ հայ բանաստեղծության ծայրում հաջորդում է կրավորական աղգասիրությունը, մարտական խիզախ ոգին փոխարինվում է լավկանությամբ, որ այնուհետև դրականության մեջ բավականին մեծ տեղ է զբաղում: Գամառ-Փաթիսպայի համարձակ երգերից և Բաֆիու հեղափոխական ծրագրերն առաջադրող վեպերից հաջորդ դրական սերնդին անցավ նրանց սոսկ ընդհանուր, եթե կարելի է այսպես ասել, մեղմ կողմը, այն էլ կրավորականության շղարշով ծածկված: Ծառուրյանը հայ լիրերալների հետևողն է, Գամառ-Փաթիսպայի տիպի բանաստեղծ: Որոշ գրվածքներում Ծառուրյանը տիրացուականություն է ցույց տալիս: Այնուամենայնիվ նա դեմոկրատ է, թեև ոչ անխառն դեմոկրատ: Բանաստեղծի դեմոկրատիզմը աճել է շարունակ և իր գաղափրական տիրույթում հասել պրոլետարական երգի մեջ («Բանվորուհու օրորն»), որ թերևս հարավատ չէ բանաստեղծի ոգուն»:

Աննք Մարտունու հոգվածից միայն այսքանն ենք կարևոր համարում քաղել ներկա նյութի համար:

Ծառուրյանի ստեղծագործության մասին նոր խոսք էր Պողոս Մակինցյանի գասախոսությունը, որ ի միջիայլոց կարդացվեց Թիֆլիսում և Քարվում: Դասախոսության նյութն էր՝ «Գրական քննադատությունը և Ալեքսանդր Ծառուրյանը»¹:

Լեոն չափազանց մեծացրել է Ծառուրյանի նշանակությունը, իսկ Ալ. Մարտունին իր հոգվածն սկսում է այն հայտարարությամբ, թե նա գործ չունի Ծառուրյանի ստեղծագործության գեղարվեստական կողմի հետ:

Պ. Մակինցյանի կարծիքով, Ծառուրյանը ենթարկվող բանաստեղծ է: Նա մեր գրականության մշտական ուսանողն է: Լինելով Շահաղիլյանի և Գամառ-Փաթիսպայի աշակերտը, նա իր ժամանակին աշակերտել է և՛ Ալ. Իսահակյանին, և՛ Շ. Կուրդիյանին, և՛ Վ. Տերյանին:

Ծառուրյանի լեզուն ողորկ է, կոկիկ, բայց չունի ուժեղ ոճ, ինքնատիպ մտապատկերներ:

Նա ընդհանրապես վատ չէ գրել, հաճախ ավելի լավ, քան իր ուսուցիչները (օրինակ, Պատկանյանն ու Շ. Կուրդիյանը), սակայն իր նյութը, իր աշխարհը չի ստեղծել:

Նա եղել է լավ երգիչ, բառիս փակական իմաստով, որ հաջող էր արվել երգել է մեր բանաստեղծների ստեղծագործությունները:

¹ Քաղում ենք Բարվի «Գործ» լրագրի հաշվառությունից, 1914, մարտի 1, 1914, № 4:

եվ ոչ մի նշանակություն չսկսեց է տալ այն հանազամանքին, որ բանաստեղծը մեղանում լայն ժողովրդականություն ունի. դրանով չի կարելի շարիել գեղարվեստական երկի արժանիքը:

Իր երգիծարանական ստեղծագործության մեջ ևս Մատուրյանը մնում է աշակերտ: Սյուլլուկն է (Պատկանյանը) նրա ուսուցիչը, օրից աշակերտը ոչ միայն ոգին է փոխ առել, այլև նյութերը: Սակայն այնտեղ, ուր Սյուլլուկը թույն է ցանում, Մատուրյանը ջրի օգնության է դիմում:

Այսպես ուրեմն՝ Մատուրյանը թույլ տաղանդ լինելով, միշտ կենթակա է եղել անզուգականներին:

Մատուրյանի պոեզիային համակրական խոսքեր ունի նաև Կ. Կ. Վալերի Բրյուսովը իր տեսության մեջ «Поэзия Арменин»¹ դրոշմ: Հայկական պոեզիայի փայլուն «Եռաստեղծության» (Հովհաննիսյան, Թումանյան, Իսահակյան) ամեն մի անդամի բնորոշումը տալով, պ. Բրյուսովը հարկ է համարում հիշատակել Մատուրյանի անհատական-սիրային բանաստեղծությունները:

«Իր ճաշակը կրթելով գլխավորապես ռուսական պոեզիայի լավագույն ստեղծագործություններով, գրում է պ. Բրյուսովը, Մատուրյանը շատ է ռեզպուցիվ դարձրել լեզվի հղկման վրա, և այդ տեսակետից նրա ոտանավորները իր ժամանակին առաջադիմության ղեկավար քայլ էին ներկայացնում,—մի հանդամանք, որ քննադատությունը նկատել է միաձայն հենց այն ժամանակ»:

Պ. Բրյուսովը չի մոռանում մատնանշել նաև Մատուրյանի ժողովրդական մոտիվները: Մատուրյանի «Երգը» («Սիրուն գարուն, կանաչ գարուն») պ. Բրյուսովը համարում է «զմայելի»:

Թերևս ավելորդ չգտալի հիշատակել երկու թուրքիկ կարծիքներ ևս Մատուրյանի մասին, որ պատկանում են պ.պ. Յուրի Վեսելովսկուն և Մ. Բերբերյանին: Նրանք որոշակի պնդում են, որ մեր բանաստեղծներից Մատուրյանի վրա ամենից շատ ազդել է Սմբատ Շահազիզյանը²:

Սակայն կարիք չկա կանգ առնելու պ. Գր. Բալասանյանի հոդվածի վրա («Հանդես Ամսորյա», 1908 թ., № 8, Ռուսահայոց նորագույն բանաստեղծները. Սևքսանդր Մատուրյան): Բավականանք ունեն հեղինակի՝ Հովհաննիսյանին նվիրած հոդվածից մի քաղվածքով («Հանդես Ամսորյա», 1909 թ., № 5): «Հովհաննիսյանը,

¹ «Поэзия Арменин», под редакцией Валерия Брюсова, Москва, 1916 г., стр. 8.

² Ю. Веселовский, «Русское влияние в современной армянской литературе», Москва, 1909 г., стр. 20.

այսպես ասած, Սմբատ Շահադիդի շարունակությունն է կազմում», իսկ Ալ. Ծատուրյանը՝ Գամառ-Փաթիսյայի Առաջինը քնարական դաշնակիներ է հնչեցնում և գործ ունի սիրտը շարժող զգացմունքների զորեղ աղբյուրներ բխեցնելու հետ, երկրորդը տոգորված է ավելի լիրիկական զեղմունքներով և ավելի գործ ունի գլխի, քան սրտի հետ»:

Այսքանը բավական է միանգամաճ, և մեկնաբանություններն ավելորդ են:

«Եթե աստված կամենա «Ռուս բանաստեղծների» ծավալը սիրտի մեծացնեմ. աչքի առաջ շատ բան ունեմ թարգմանելու, ձեռագիրներ էլ ունեմ, որ զեռ չեն տալիս, եթե ժողովեմ, 2000 էջի չափ բան կդառնա, 3—4 հատոր կարելի է հրատարակել»:

Երեք-չորս հատորը, այն էլ բանաստեղծություններ, արհամարհելի նյութ համարվել չեն կարող, նամանավանդ եթե ի նկատի տոնվի հայ բանաստեղծի թույլ բեղմնավորությունը: Ծատուրյանի այդ 2000 անտիպ էջերում հավանորեն կան արժեքավոր երկեր, և ցավել պետք է, որ ընթերցողներս հնարավորություն չունենք ծանոթանալու նրանց: Այնուամենայնիվ Ծատուրյանի բանաստեղծությունների գոյությունն ունեցող հրատարակություններն էլ բավական են, որպեսզի մենք վստահություն ունենանք վճռական խոսք ասելու բանաստեղծի մասին: Այս համոզմունքը հիմնված է մեր ծանոթության վրա. ճանաչելով Ծատուրյանին, մենք գիտենք թե հնարավորության ինչ սահմաններ կարող է թևակոխել նրա տալանդը:

Ուրախ կլինենք, եթե բանաստեղծի անտիպ երկերը նոր էջ բանան նրա ստեղծագործության մեջ:

Ճշմարիտ է ասված, թե ամեն մարդ աշխարհայացք ունի՝ անգամ երեխան ու վաչրենին: Սակայն բառիս նեղ իմաստով աշխարհայացք, որ մտածված լինի մինչև վերջ և վերածված փիլիսոփայական սիստեմի՝ մեղանում գրեթե չենք հանդիպում:

Մեր ամբողջ գրականության մեջ Միք. Նալբանդյանը թերևս լիակն է, որ պահանջ է զգում և փորձում է իր մասնավոր հայացքները համակարգության բերել, բանականության միջոցով որոշ ներդաշնակություն և իմաստ պահել բնության տարերքի և հասարակական կյանքի քառսի մեջ:

Ո՞ր աստվածներին էր պաշտում Ալեքսանդր Ծատուրյանը՝ բանաստեղծի մտածումների և աղբյուրների ներքնաշխարհը բնո-

բողիւ լաւագոյն աղբյուրը անտարակույս նրա պոեզիան է: Սակայն չպետք է անտեսել և արհամարհել ամեն մի կողմնակի միջոց ևս, որ լրացնել ու լուսարանել կարող է պոեզիայից հանած եզրակացութիւնը: Այս իմաստով բոլոր միջոցները ողջունելի են. մեծ արժեք ունեն, օրինակի համար, բանաստեղծի օրագիրները, նամակները, հոգւածները և այլն և այլն:

Իր գրական-բանաստեղծական գործունեութեան հենց առաջին օրերից Մատուրջանը խորթ չէ եղել նաև արձակին. թղթակցել է լրագիրներին և տվել է գրական խնդիրները շոշափող մի շարք հոգւածներ:

Ի՞նչ ուղղութեան է սլատկանում Մատուրջանը:

Ալեքսանդր Մատուրջանը աշխատակցել է «Նոր-Դարին», «Մշակին», «Աղբյուրին», «Հորիզոնին», «Արարատին», ինչպես նաև մի սոցիալ-դեմոկրատական թերթի (ուղարկել էր Հայկեի հռչակավոր «Զուհակներ»)-ի թարգմանութիւնը, բայց բանաստեղծութիւնը լույս չտեսավ գրաքննական արգելքների սլատճառով. տե՛ս «Գործի» նախընթաց համարը):

Բանաստեղծն իր գրական գործունեութեանն սկսել է «Աղբյուր»-ում և կարծեմ «Նոր-Դարում»:

1887 թվականին այդ թերթում (№ 204) Մատուրջանը մի հոդւած ունի՝ «Ռեկլամներ և հայ մամուլ» վերնագրով: Հոգւածն ուղղւած է Արծրունու և նրա հետևողների դէմ: Մատնանշելով «Մշակի» կատարած դերը, մի ոմն Ա. Ար. գրում է թերթն ամենօրյա դարձնելու անհրաժեշտութեան մասին: «Մշակի» հասցեին շուայլած գրվատումները Մատուրջանը նմանեցնում է կանաչի վաճառող տղաների կեղծ բացականչութիւններին. այդ վարձկան տղաները շարունակ ջուր են սրսկում տիրոջ դեղնած ու թառամած կանաչու վրա և բարձրաձայն դռում, դռում՝ «պա, պա, պա, տղերքան, կանանչին, կանանչին, գրախտեմեն քաղած կանանչին: Մէ էստի մտիկ տվեք է, պա, պա, պա»...

Միանգամայն պարզ է, որ այսպիսի տոն բանեցնողը չի համակրում Արծրունուն, բայց չկարծեք, թե անգամ այս հոգւածում Մատուրջանը որոշակի «նոր-գարական» է. ո՛չ, նա ավելի նման է անկուսակցական քննադատողի:

Կար ժամանակ, որ հակա-արծրունական և հետադիմական պաղափարները հոմանիշ էին համարվում մեր հասարակութեան յորոշ խափերում:

Այս դեպքում (իր գրական գործունեության առաջին տարիներում) Ծատուրյանը Արծրունու դեմ է խոսում, բայց նա ջերմ հրկերապառ է հայ լիբերալիզմի մյուս հռչակավոր ներկայացուցիչների. նա իրոք հակա-արծրունական չէ իր հայացքներով:

Հետաքրքրական է իմանալ, թե նա ինչպես էր վերաբերվում 60-ական թվականների մեր լուսավորիչներին, Պատկանյանին, Նաղարյանին, և Նալբանդյանին:

«Տասնյակ տարիներ են անցել այն օրից, երբ մեր բանաստեղծական մուշկ հորիզոնի վրա իրեն ճշմարիտ բանաստեղծ փայլեց Շահադիլյանը և իր «Առնի վշտով» գեղեցկահյուս ու զոդարիկ երգերի մի անուշահոտ փունջ ընծայեց հայի մտքին ու հոգուն»¹:

(Ռ. Պատկանյանի երկրպագուի համար մեր բանաստեղծության հորիզոնը մուշկ չղեար է լինել «Առնի վիշտը» պոեմայից առաջ, որովհետև արդեն զրված էին՝ Ծատուրյանի հորջորջումով անմահ «Մայր Արաքսին» և Գամառ-Քաթիպայի հայտնի այլ զրվածքներից շատերը, բայց այս հանգամանքը կարևոր չէ այժմ):

Ահա և Շահադիլյանի ստեղծագործության բնորոշումը. «Նա ողբաց իր ժամանակակից հայի դառն ու անմխիթար կյանքը, ողբաց հայրենասերի անկեղծ աբտասուքով: Նրա տխուր մուսան սրտի խորին կսկիծով երգեց հայի ականջին նրա անցյալը, երգեց հայրենիքի սերը, մայրենի լեզվի և աղղային եկեղեցու անսասան ուժն ու նվիրական մեծությունը, նա կարդաց հային նոր կյանքի ավետիք, կոչեց նրան դեպի նոր գործ, նոր դադավար, դեպի գիտություն և լուստ նոր ասպարեզ»:

Նույն վերաբերմունքը Շահադիլյանին Ծատուրյանը ցույց է տալիս նաև իր ուսուցչի 35-ամյա հորեկյանի առթիվ զրված գրքում, որի բնաբանն է՝

Ուղիղ վարժապետ, ուղիղ մտածող...

Ազգի պիտույքը հոր պես զգացող...²

Հիշատակելու է նաև Ծատուրյանի բանաստեղծությունը, որ նա կարդացել է հորեկյանական հանդեսին 1892 թ. ապրիլի 9-ին³:

Դառն է մեր կյանքը, տխուր մեր օրեր,

Չկա մեղ հանդիստ, չկա խնդություն...

¹ «Սմբատ Շահադիլյանի երեսնամյա հորեկյանը» (1862—1892), խմբագրեց Ա. Ծատուրյանը, Մոսկվա, 1894, էջ 5 և այլն:

² «Երեսունհինգ տարի» 1862—1897 թ., Մոսկվա, 1898:

³ «Հայ երգչին», Բանաստեղծություններ, հ. 2-րդ, էջ 22:

Օ՞, երզի՜չ, երզի՛ր մեզ հզոր երգեր,
Բոցավառ երգեր ոգևորության:

Նույն հորելյանի մասին ներբողական հոդված է ղեկեղել Մատուրյանը «Նոր-Պարոմ» (1892, № 56): Հետաքրքրական է շեշտել, որ 1887 թվականին ևս, Շահազիզյանի քսանհինգամյակին, Մատուրյանը ոտանավորով է իր հիացմունքը երգել հորեկյարի ստեղծագործության մասին¹: Վերջապես 1887 թ. «Նոր-Պար»-ում (№ 112) Մատուրյանը ինչ որ անհայտի նկատողության առթիվ, թե իբր Գամառ-Քաթիպան մեր միակ բանաստեղծն է, բացականչում է՝ «Հայա Սմբատ Շահազիզյան՞ը, գեղեցկահյուս «Լեռնի վշտի» անմահ հեղինակը»:

Բայց Շահազիզյանից տվելի հռչակ ու աղբեցություն է ունեցել մեր մյուս բանաստեղծը՝ Ռափայել Պատկանյանը: Եվ Մատուրյանը բժականդիր բարեխղճությամբ իր երկրորդ ուսուցչի գովքն էլ է երգել:

1886 թ. Մատուրյանը արձագանք է տվել Ռ. Պատկանյանի գրական գործունեության 35-ամյակին մի բանաստեղծությամբ, որ այսպես է վերջանում՝

Կեցցես՞ս, իմ աղբի՛ ո՛վ անմահ Նրզիչ

Եվ Հայրենիքի անկեղծ սիրահար...

Դու հայ սրտումը կմնաս անջինջ,

Նա քո անունը կհիշե գարեղար... («Աղգային բանաստեղծ», «Աղբյուր», 1886 թ. № 3):

Սա բանաստեղծի առաջին խոսքերից մեկն է:

Մատուրյանը մինչև գերեզման մնաց երկրպագու Գամառ-Քաթիպայի: Երկրորդ բանաստեղծությունը Ռ. Պատկանյանի մասին Մատուրյանը գրել է նրա մահվան առթիվ: («Մուրճ», 1894 թ. № 6, Բանաստեղծությունների 2-րդ հատոր, էջ 49):

Ընդարձակ բանաստեղծությունը այսպես է բնորոշում Գամառ-Քաթիպայի երգը՝

Օ՞, երգ վառվռուն, դու երգ ոգեշունչ,

Բաղմատանջ երգչի անկեղծ հառաչանք,

Դու հայի տղերս, դու հայի մրմունջ,

Դու մեր վշտերի խորի՞ն արձագանք...

Դու կայուն, որպես ժայռը անսասան,

¹ Բանաստեղծություններ, հ. 1-ին, էջ 27:

Դու հզոր, որպես ալիքը ծովի,
Ձեռ մեռնիլ երբեք, օ՜ հրդ. անմոռաց.
Եվ քանի հայ ազդն տարում է, տանջվում,
Դու լքյալ հայի հոգին կախարդած՝
Հավերժ կթնդաս հայրենի երկրում:

Վերջապես 1901 թ. Պատկանյանի արձանի բացման առթիվ ձրկին անդամ Մատուրյանը իր անկեղծ հիացմունքն է արտահայտում բանաստեղծի ստեղծագործության մասին:

Պատկանյանը անվանվում է հայ բլբուլ (բանաստեղծությունը կարդացվել է արձանի բացման հանդեսին և մեծ տղավորություն է թողել հանդիսականների վրա: Մատուրյանը հանդեսին մասնակցել է, որպես Մոսկվայի հայ հասարակության և ուսանողության ներկայացուցիչ. հանդեսի նկարագրությունը կա «Նոր-Դարի» 1901 թ. 150-րդ №-ում):

Ուշագրության արժանի է նաև Մատուրյանի մի հոդվածը Պատկանյանի մասին, որ գրված է Պուշկինի ծննդյան հարյուրամյակի առիթով: Այն ջերմ վերաբերմունքը, որ ցույց տվեց ուսու հասարակությունը մեծ բանաստեղծի հիշատակին, գառը խորհրդածություններ է առաջացնում Մատուրյանի մեջ և հիշեցնում «Հայերիս սերը» (այս վերնագիրն է կրում հոդվածը, «Մուրճ» 1899, № 6):

«Մայր Արարի»-ի խնկելի երգչին կարծես մոռացել է ազգը,— գրում է Մատուրյանը:— Ամբողջ յոթը տարի է փող է հավաքվում Գամառ-Քաթիպայի համար, բայց, ինչպես երևում է, յոթը տարի էլ պետք է անցնի, մինչև որ ազգի առատաձեռնությունը կլրացնե հարկավոր գումարը»: Եվ գառնացած շարունակում է.

«Առ այժմ ամբողջ հայ ազդն այդ նպատակով նվիրել է մի դեմար, որ այդ ազգի մեծատունը, նրա փշացած որդին կամ հավթաղաքի դիպլոմավոր ինտելիգենտը չեն խնայում մի դիշերվա մեջ փատնելու թղթախաղում կամ ղոհելու սրեխ մոլություն»:

Այսպես է վերաբերվում Մատուրյանը մեր անվանի քաղաքացի բանաստեղծներին: Եթե սրան ավելացնենք Մատուրյանի խորը համակրանքը Նաղարչանցի և Նալբանդյանի հանդեպ, բավականաչափ նյութ կունենանք բանաստեղծի հայացքները բնորոշելու համար: Շահադիլյանի երեսնամյա հորեկանին նվիրված գրքում Մատուրյանը մի քանի խոսք ունի Նաղարչանցի և Նալբանդյանի մասին: «Հյուսիսափայլ»-ի խմբագիրը՝ «մեծանուն» Նաղարչանցը նույնպես «խնկելի» գործիչ է Մատուրյանի համար, «հայ մտքի այդ վիթխարի մշակն ու անխոնջ սերմնացանը»: Իսկ Նալբանդյանը համարվում է «անմոռանալի» գործիչ:

Այս ամենը հարգանքի սովորական, առօրեական խոսքեր չեն։ Այստեղ զգացվում է խորին ակնածանք, ավելի ճիշտ՝ պաշտամունք։ Նազարյանց, Նալբանդյան, Պատկանյան և Շահազիզյան — այս անուններով պետք է որոշվի Ծառուբյանի հասարակական և դրական աշխարհայացքը։

Մեր անվանի քաղաքացի բանաստեղծների նշանարանն է եղել՝
Նախ քաղաքացի և յուր պոետ.

Ի՞նչ տեսակետ ունի Ծառուբյանը բանաստեղծի կոչման մասին։

Նա ուխտել է՝ սուրբ ճշմարտության դրոշակը բռնած՝ երգել ու ջատագովել անաչառ մարդկանց մեծաշուք գործեր, սիրո քաղցրություն և կուսի պատկեր = («Իմ ուխտը», Բանաստեղծություններ» 1-ին հ., էջ 7)։

Առաջին շրջանի բանաստեղծությունների մեջ հիշատակության արժանի է բանաստեղծի դիմումը ամբոխին։ («Ամբոխին», հ. 1-ին, էջ 32)։

Ի՞նչ ես պահանջում, կատաղի ամբոխ,

Դու ազատ երգչի անկեղծ քնարից.

Ի՞նչ ես դու, սրպեա շարանենդ ոսոխ,

Հալածում նորան՝ կուրացած կրքից։

Բանաստեղծը չի կարող երկրպագել ամբոխին, դրվատել քուռ մեծատան զազիր ու անարդ գործերը, չի խոնարհվի բռնավորի առաջ...

Օ՛հ, հաշտվիր ամբոխ, սիրի՛ր դու երգչին,

Ձեռք պարզիր նորան դու մտերմության.

Նա քո առջև կըբանա ուղին

Բարվո, գեղեցկի և ճշմարտության։

Այս ոտանավորը մի բնաբան ունի՝ Պուշկինի հայտնի բանաստեղծությունից («Բանաստեղծն ու ամբոխը»), սակայն Պուշկինի տրամադրությունն այլ է ամենևին. բնաբանը թվում է թշուրիմացության արգյունք։

Եվ էապես չի հակասում քաղված բանաստեղծության ոգուն Ծառուբյանի հայտնի կոչը, «Պոետին», որ առարկություն է Պուշկինի հիշատակված գրվածքին (Բանաստեղծ. 2-րդ հատ., էջ 115)։

Պոետ, դու հպարտ, սեղ արծվի նըման,

Բարձրից մի՛ նայիլ տըգես ամբոխին.

Եվ կըծու երգով մի՛ ծաղրիր նորան,

Շանթեր մի՛ թափիր խղճուկի գլխին։

Ինչով է, առա՛, ամբոխն հանցավոր,
Որ խորթ են նորան քո հոգու ձայներ.
Դու վարդ ես երգում, պոետ բախտավոր,
Երբ նորա կյանքին պատած են փշեր...

Երգիր նորան լույս, բարիքներ ուսման,
Եղիր ամբոխին ուսուցիչ-ընկեր,
Նստիր նորա հետ մի ճաշի սեղան,
Շոշափիր մոտից դու նորա վերքեր...
Ապրիր նորա հետ, նորա տանջանքով,
Մի՛ վղվիր նորան ձեռքդ պարպելու.
Դու ուժ ներշնչիր նորան քո երգով
Խալաբի կապանքն անվա՛խ փշրելու...

Այստեղ ավելի որոշակի և հատու է առաջադրված քաղաքացի-
բանաստեղծի հավատամբը, բայց հիմնական հատկանշություն չկա
նախկին բանաստեղծության համեմատությամբ. այնտեղ բանա-
ստեղծը ամբոխին էր կոչում մտերմանալ բանաստեղծի հետ, իսկ
այս դեպքում բանաստեղծին է անում նույն կոչը ամբոխի նկատ-
մամբ:

Ամբոխի, ժողովրդի ուսուցիչ-ընկեր՝ ահա բոլոր քաղաքացի
բանաստեղծների ուսմունքը:

Բանաստեղծ կարող ես չլինել, բայց քաղաքացի լինել՝ պար-
տական ես, ասում է Նեկրասովը:

Բաղմաթիվ բանաստեղծություններ ունի Մատուրյանը՝ թե
ինքնուրույն և թե թարգմանական, որոնց մեջ արտահայտում է բա-
նաստեղծի քաղաքացիական կոչումի սկզբունքը: Սակայն Մա-
տուրյանը իր ուսուցիչների նման միակողմանի չէ: Նա գիտե սիրո
քաղցրություն, բնության գեղեցկություն և կույսի պատկեր, որոնք
գրեթե ամենևին բացակայում են Պատկանյանի ստեղծագործու-
թյան մեջ և աննշան տեղ են բռնում Շահալիզյանի երկերում. այ-
նուամենայնիվ հայրեց զրականությունը Մատուրյանին ճանաչում
է նախ և առաջ որպես քաղաքացիական վշտի երգիչ:

Ես չեմ երգում: Իմ երգերում ցավատանջ
Այն հարազատ իմ տառապյալ խեղճ եղբոր
Դուք լսում եք խուլ հեծեծածանք ու հառաչ,
Եվ կարդում եք ազգիս վիշտը դարևոր...

(Բանաստ. հ. 1-ին, էջ 162)

Այո՛, ընկեր իմ, դու մի՛ վարժանար,
Որ վարուն շունի էլ մատաղ հոգիս.
Արյուն-արցունքով ներկված իմ քնար
Ազգիս վշտին է արձագանք տալիս:

(«Սիրելի ընկեր», «Բանաստեղծություններ»,
հ. 2-րդ, էջ 130):

Ծնված հեգ երգիչ մի զժբախտ ազգի, ասում է Ծատուրյանը,
միշտ մռայլ տեսա երկինքը զլխիս:

Բանաստեղծի զեղեցիկ ոճով ասած՝ հայրենիքի վերքերն են
խոսում մեզ հետ նրա գրվածքներում:

Այդ հայրենիքը, իհարկե, Տաճկա-Հայաստանն է, և այդ «չա-
րատանջ» երկրի սև բախտը Ծատուրյանը սգացել է տասնյակ տա-
րիներ:

Արևելքի արյունաթոր նահատակ,
Դու հեծում ես, դու կոծո՞ւմ ես ամենուր...
Քեզ այրում են ազատության տենչ ու հո՛ւր...
Օ՞, ե՞րբ ոլտի շողառ, հայի արեգա՛կ...

(«Զրիվներ», Դրակա՛ն ժողովածու հայ գրակա-
նագետների. Բիֆլիս, 1915, «Տառապանքի
երգերից»):

Նույն ժողովածուի մեջ է մեծ ոգևորությամբ գրված «Հայրե-
նիքի ձայնը»:

Գլխին՝ փուշ պսա՛կ, կրծքին՝ ծանր խա՛չ,
Դալով ճակոտին՝ տանջանքի կնի՛ք—
Ահա կանգնած է աշխարհի առաջ
Մեր Մայրն ալևոր՝ մեր քաղցր Հայրենիք...

Բոլոր երկրների ուսմանտիկ հայրենասերները մշուշադառ-
անցյալումն են դառել վարդազույն աղաղակի հնարավորությու-
նները:

Սրտապարար է Ծատուրյանի համար իր նկարագրած անց-
յալը Հայաստանի՝ վուռ հույսեր ներշնչող հայի աղաղակի նկատ-
մամբ:

Հզոր ժողովուրդ, փառավոր անուն,
Ազգաշինության փառավո՞ւր գործեր.
Արձակ ասպարեզ, անձնազոհություն,
Ազգային փառքի քաջանուն զոհեր...
Դահ ու սպառանք, թագ ու թագավոր,
Ազատ ծածանվող ազգային դրոշակ,

Զենք ու զրահներ, անձնուրաց զինվոր,
Մահ հերոսական, կամ քաջ հաղթանակ...
Պանծալի՜ օրեր, փառաշուք հուշակ...

(«Երկու պատեր», Բանաս. 2-րդ հ., էջ 15):

Ավելի «ղեղեցիկ» է Հայաստանի մյուս պատերերը («Հայրենի-
րի ձայնը») ...Կար ժամանակ, ասում է հայրենիքը, որ ես էլ հպարտ
ազգ էի ազգերի շարքում:

Գլխիս հաղթանքի շողում էր դափնի՜ք,
Ոտքիս տակ փռվում փունջ, ծաղի՜կ ու վա՜րդ,
Իմ կյանքի երկինքը հստա՜կ, կապուտա՜կ—
Կանաչ կարմիր էր այնտեղ շողշողում.
Ինձ ողջունում էր գարնան արեգակ,
Լուսո համբույրներ երեսիս ցողում...
Միշտ ե՜րգ ու նվա՜զ, սե՛ր ու խնդությո՜ւն...
Իմ պալատներում, իմ խրճիթներում...

Մութ ու մռայլ ներկայի հանգեղ անցյալը զծագրվում է կա-
նաչ-կարմիրով պարուզված: Հոգեբանորեն հասկանալի է այդ. չե՞
որ ներկան չափազանց գաժան է, անազորույն:

Դարեր եկան, դարեր անցան,
Բայց դու հիվանդ, ուժասուսու,
Քո վերքերը չամոքվեցան,
Իմ բազմատանջ հայ եղբայր:

(Բանաստ. 2-րդ հատ., էջ 119):

Հայաստանի «կենցաղական երեւոյթները»—հրդեհ, ավեր,
կոտորած...

Այրում է Զեյթուն... օգնեցե՜ք հայեր,
Դառն ճգնաժամ, տխուր է վայրկյան...
Օ՜հ, մեր հարազատ եղբայրք ու քույրեր
Անտուն, անտեր են... հասեք օգնության...

(«Զեյթունի հրդեհը», Բանաստ. 1-ին հատ., էջ 19):

Սասունի կոտորածի առթիվ բանաստեղծը գիմում է հերոս-
մարտիկների մայրերին՝

Մի՛ լաք, մայրեր, դուք երջանիկ
Եվ անմահ եք, որ ազգին
Պարզեցիք հերոս որդիք.
Փառք չի հասնիլ ձեր փառքին.

(«Հայ մայրերին», Բանաստ. 2-րդ հատ., էջ 21):

Վերջին աղետները այսպիսի տողեր են թելադրում բանաստեղծին.

Հայի կյանքը ծով է այրուն-արցունքի,
Հայ աշխարհը—հուր՝ դժոխք,
Դիակներով ծափի ու ծավալ հայ ուղին,
Հայ հորիզոնն հրակեղ...
Մահու շունչն է միշտ սավառնում հայ գլխին,
Արյունաքում անզղի պես...
Հնչի՛ր ահեղ, հնչի՛ր հուժկու, հայ քնար,
Թող կտրատվեն քո լարեր.
Հնչի՛ր այնպես, որ քո ձայնից դողահար
Լեզու առնեն և քարեր...

Տաճկահայկական վարհուրելի իրականությունը երբեմն հուսահատություն է բերում բանաստեղծին: Այդ տրամադրության կնիքն է կրում նրա «Նրպը», որ թերևս լավագույնն է Ծառուրյանի երգերի մեջ.

Սիրո՛ւն գարուն, կանաչ գարուն,
Քեզ ի՞նչ սրտով ողջունեմ.
Դու մեզ բերիր լաց ու արցուն,
Էլ ես ուրախ երգ շունեմ:
Երգում էի ջերմ կարոտով,
Գովքդ անում ամեն օր,
Երբ մեր երկրում քո քաղցր հոտով
Միշտ լցված էր սար ու ձոր:
Երգում էի քնարս լարած
Մեր կյանքի լույս օրերում.
Երգում էի բլրով դառած,
Քանի վարդ կար հայ երկրում.
Ա՛խ, ի՞նչ սրտով երգեմ հիմիկ,
Քեզ ի՞նչ սրտով ողջունեմ:
Փուշ են դառել վարդ ու ծաղիկ,
Էլ ես ուրախ երգ շունեմ:
Մեր տուն ու տեղն—հող, ամերակ,
Մեր լույս-օրերն խավարել.
Մեր հույսերը՝ սև մոխրի տակ,
Մեր դարպերը ծով դառել...
Ամսյ ու թուխս է եկել պատել.
Հայ եղբորս սև կյանքին.

Երկա՛ր լալուց արցունքն հատել,
էլ վերջ չկա տանջանքին:
Սիրուն, դարուն, կանաչ դարուն,
Քեզ ի՞նչ սրտով ողջունեմ...

(«Երգ», Բանաստ. 2-րդ հատ., էջ 122)

Ալ. Ծատուրյանը քաղաքացիական վշտի երգիչ է նախ և առաջ:
Սակայն անհույս հուռետես չէ նա. քնարից զայրույթի և պայքարի
կոչեր էլ են հնչում.

Տանջանքը, հայե՛ր, ծնում է և՛ հույս,
Հույսով ներշնչված ընկնու՛մ են զոհեր.
Թող տանջվի՛նք... մո՛տ է և մեր արշալույս,
Միայն թի առա՛ջ, առա՛ջ անվահեր... (Բանաստ. 2-րդ
հատ., 1897 թ., էջ 121)

Եվ բանաստեղծը դարձյալ ու դարձյալ հուսադրում է տանջ-
վող եղբորը.

Դարերով տնրա՛խտ, դարերով թշվա՛ռ
Իմ խղճուկ եղբա՛յր, դու մի վհատիր... («Մի վհատիր»,
Բանաստ. 2-րդ հատ., էջ 9)

Փրկության ճանապարհը մեկ է՝ ապստամբություն, և մեզմ,
ողբասաց Ծատուրյանը օրհնում է այդ ճանապարհը (տե՛ս, օրի-
նակի համար, «Զինվորի երգը», Բանաստեղծություններ, 2-րդ հատ.,
էջ 32):

Եվ այսպես ահա՝ Ծատուրյանը իր դասկան գործունեության
ընթացքում միշտ զգացել է ազգի ցավը, տառապել ժողովրդի հետ,
չգնության կոչ արել, պայքարի դրոշակ պարզել: Բանաստեղծի
հայրենասիրությունը օտարամերժ չի եղել: Այդ տեսակետից մեր
բանաստեղծի համար միանգամայն բնորոշ է նրա թարգմանած
ռուսապոլորը Պլեշչեևից.

Ես սիրում եմ իմ հայրենիքն, սիրում խորին, ջերմ սիրով,
Եվ ողջ հույով նրան հավերժ բախտ, արև եմ փափաղում.
Բայց և օտար, խեղճ աղյերին ես չեմ նայում առելով,
Թշնամությունն ինձ օտար է—նա տեղ չունի իմ կրծքում:

Ահա և նույն բանաստեղծության մի այլ տունը.

Ազոթում եմ, որ ավերիչ, դաժան օրերն հավիտյան
Գրնա՛ն կորչեն—և մոռացած վրեժ, նախանձ ու շարիք,

Քոլո՛ր ազգերն անշա՛ն սիրով, խոնարհ Փրկչի վեհ ուսման՝
եղբայրանա՛ն, կազմեն ազա՛տ, մի մեծազո՛ր ընտանիք:
(«Ռուս բանաստեղծներ», Երկրորդ գրքույկ, էջ 174
«Հրապրի ընթերցումից հետո», Մոսկվա, 1906):

Աղբի հարսթյունն ու մարդկության վերածնունդը երազող
բանաստեղծը միաժամանակ անկեղծ ժողովրդասեր է՝ բառիս նեղ
իմաստով: Ծառուրջանի ռամկավարական համակրանքի առար-
կան ղյուղացին է, որի արդար աշխատանքին նա նվիրած ունի մի
քանի բանաստեղծություն.

Քո սերն է երգում,
Անխոնջ սերմնացան,
Եվ իմ հեղ մուսան
Յուր տնկեղծ երգով:
Քեզ եմ կյանք հայցում,
Քեզ կյանք բարեւից... («Սերմնացան», Բանաստ.
2-րդ հատ., էջ 27):

Ավելի էս ցայտուն արտահայտություն է գտել Ծառուրջանի
ռամկավարականությունը այս պերճախոս տողերի մեջ, որ եզրա-
փակում են մեծ բանաստեղծությունը՝ «Երկրի մշակներ» (Բանաստ.
2-րդ հատ., էջ 79):

Օ՛, հայրենիքիս քրտնաջան որդիք,
Ուրա՛ն համբերող, քաջ է ձեր հոգին.
Ձեզնով է միայն կանգուն հայրենիք.
Համբո՛ւյր ու օրհնանք ձեր սուրբ վաստակին:

Բանաստեղծը փորձում է գյուղացու հոգեբանությունն էլ պատ-
կերել՝

Ա՛յ սե աժուեր, վա՛յ սե աժուեր,
Սիրոս պատեց սե ու մութ
Յարար ի՞նչ եք դուք ինձ բերում,
Գարնան անձրե՛հ, թե կարկուտ... (Բանաստ. 2-րդ հատ.,
էջ 87):

Այստեղ մենք մոտեցանք Ծառուրջանի ստեղծագործության մի
նոր եղանակին—ժողովրդական: Այս բանաստեղծությունը միակը
է՛. բանաստեղծը սիրում էր այդ ոճը:

«Մոսկվա ապրող հայ մտավորականը հնար ունի շատ կողմե-
քով առաջագիմեղու, սակայն շատ ետ է մնում հայ լեզվի և ժողո-

վրդական ոճերի կողմից,— ասել է Մատուրյանը.— հայրենի միջավայրից դուրս լինելը մարդու ականջը խորթացնում է. այդ երևվույթը նկատելի էր Նաղարյանի և շատերի վրա: Իբրև հայրենադարձ մարդ, ես հաճախ ցանկանում եմ սրտինս արտահայտել, բայց չի գալիս, սակասում են բառեր, մանավանդ հայկական ոճեր: Որոշել եմ՝ քանի տպտեղ եմ, ոչ միայն Հայկազյան լեզվի բառգիրք ձևոք բերել, այլև աշխարհարար լեզվի, ոճերի բառարաններ» (տե՛ս «Համբավարների» հիշատակված հոդվածը): Բանաստեղծի նկատողությունը կարևոր է նրա «Ժողովրդական» գրվածքները գնահատելու համար:

Ճամփես քարոտ,

Սիրտս յարոտ,

էս աշխարհում վայնաչար

Քաշ եմ գալիս,

Օրս լալիս,

Հարիր, եթիմ ու անճար: («Եթիմի սերը»,

Բանաստ. 2-րդ հատ., էջ 66):

Նույն ոգով ու ոճով են գրված նաև «Վտակ» գրական ժողովածուում զետեղված ոտանավորները:

Վերջապես, ո՞վ չգիտե դպրոցներում մեծ հոչակ ստացած ոտանավորը, որ ժողովրդական չէ բառիս բուն իմաստով, բայց զխափորապես ժողովրդի համար է.

Կարդա՛, ա՛յ իմ խելոք մանուկ,

Կարդա՛, գրիր տարին բոլոր.

Գիր կարդողի խելքն է կտրուկ,

Միտքը-սլացժառ ու լուսավոր...

Գիր կարդալով՝ դու աշխարհիս

Կճանաչես շարն ու բարին.

Ո՞վ է խնդում, ո՞վ է լալիս,

Ո՞վ է գրկում խեղճ թշվառին...

Դու կիմանաս ինչու մարդիկ

Պետք է ապրեն իրար համար.

Ի՞նչ է մարդկանց ցավն ու կարիք,

Ի՞նչ է լույսը, ի՞նչ է խավար... («Գիր», Բանաստ.

հ. 2-րդ, էջ 46):

վերդական ոճերի կողմից, — ասել է Մատուրյանը. — հայրենի միջավայրից դուրս լինելը մարդու ականջը խորթացնում է. այդ երեւիւթը նկատելի էր Նուդարյանի և շատերի վրա: Իբրեւ հայրենադարձ մարդ, ես հաճախ ցանկանում եմ սրտինս արտահայտել, բայց չի գալիս, պակասում են բառեր, մանավանդ հայկական ոճեր: Որոշել եմ՝ քանի այստեղ եմ, ոչ միայն Հայկազյան լեզվի բառգիրք ձեռք բերել, այլև աշխարհարար լեզվի, ոճերի բառարաններ» (տե՛ս «Համբավարերի» հիշատակված հոդվածը): Բանաստեղծի նկատույունը կարևոր է նրա «ժողովրդական» գրվածքները դնահատելու համար:

Ճամփես քարոտ,

Սիրտս յարոտ,

Էս աշխարհում վայնաշար

Քաշ եմ գալիս,

Օրս լալիս,

Ղարիր, եթիմ ու անճար («Եթիմի սերը»,

Բանաստ. 2-րդ հատ., էջ 66):

Նույն ոգով ու ոճով են գրված նաև «Վտակ» գրական ժողովածուում զետեղված ոտանավորները:

Վերջապես, ո՞վ չգիտե պարոցներում մեծ հռչակ ստացած ոտանավորը, որ ժողովրդական չէ բառիս բուն իմաստով, բայց գլխավորապես ժողովրդի համար է.

Կարդա՛, ա՛յ իմ խելոք մանուկ,

Կարդա՛, գրի՛ր առի՛ն բոլոր.

Գիր կարդողի խելքն է կտրուկ,

Միտքը-պայծառ ու լուսավոր...

Գիր կարդալով՝ դու աշխարհիս

Կճանաչես չարն ու բարին.

Ո՞վ է խնդում, ո՞վ է լալիս,

Ո՞վ է գրկում խեղճ թշվառին...

Դու կիմանաս ինչու մարդիկ

Պետք է ապրեն իրար համար.

Ի՞նչ է մարդկանց ցավն ու կարիք,

Ի՞նչ է լույսը, ի՞նչ է խաղար... (Գիր», Բանաստ.

հ. 2-րդ, էջ 46):

Որովհետեւ բլբուլը նոր դարուն պիտի տեսնի զարծյալ, իսկ
երգիչը՝

Նա պետք է լա, պետք է սգա,

Մինչ հավիտյան կըլուե (Բանաստ. հ. 2-րդ, էջ 18)։

Այս երգի նման մեծ ժողովրդականություն ունի նաև «Ա՛յ
վարդը».

Ա՛յ վարդ լսի՛ր աղաչանքիս,

Թույլ տուր թփից քեզ քաղեմ,

Եվ քեզանով սիրած կուսիս

Փափուկ կուրծքը զարդարեմ։

Մի՛ վախենար, նրա կրծքին

Չես թառամիլ, քնքույշ վարդ.

Այնտեղ մատաղ կրծքի տակին

Կյանքի աղբյուր կա առատ... (Բանաստ. հ. 1, էջ 142)։

Ապա ա՛յս բանաստեղծությունը.

Կան ծաղիկներ ազատ փթթող

Կանաչավա՛ռ պարտեզում.

Կան և իլձեր այրուն հուզող

Մարդու սրտի խորքերում,

Ծաղիկները անուշ բուրմամբ

Կյանք են շնչում պարտեզին.

Վառ իլձերն էլ միշտ թարմությամբ

Լի են պահում մեր հոգին։ (Բանաստ. հ. 1, էջ 47)։

Մոր հիշատակը միշտ վառ էր վաղ որբացած բանաստեղծի
մեջ, և նա մի քանի անգամ տալիս է իր երկերում մոր անունը.

Զգացե՛լ եք դուք անդին կորուստի.

Սիրտը կեղեքող խորին դառնություն,

Կամ ճաշակե՛լ եք դառն հրաժեշտի

Վերջին վայրկյանի վիշտ ու թախծություն։

Պատահե՛լ է ձեզ արդյոք դեթ մի ժամ

Տեսնել ձեր շուրջը լուռ ամայություն.

Զգալ ձեզ մենակ, անտեր, անխնամ,

Լացի մեջ միայն գտնել փրկություն... (Բան. հ. 1,

էջ 113)։

Մոր անուշ անվան հետ են կապված զվարթ մանկության վառ
հիշողությունները։ Կյանքի դառն պայմաններն ու դոյություն բիրտ

կոխիլը հարկադրում են մի սլահ՝ մանկության մեջ պտրելու մխիթարություն՝

Ա՛խ, օրե՛ր քաղցրիկ,

Օրե՛ր երջանիկ

Դուք իմ ոսկեշող

Անմեղ մանկության,

Ո՛ւր այգուկս արագ

Թռաք, սլացաք,

Նրազի նման

Անդարձ, հաղիտյան... (Բանաստ. հ. 1, էջ 157)

Ծառուրյանը ապրել է ոչ միայն որբի՝ ևթիմի ծանր կացությունը, այլ և դարիբության դառնությունը: Հաճախ է բանաստեղծն արտահայտում իր հայրենադարձությունը.

Օտա՛ր երկիրնք, օտա՛ր արև...

Ո՞նց մոռանամ,— ասում է բանաստեղծը, հայրենիքիս սարն ու ձորը, դաշտն ու արտը («Պանդուխտի երգը», Բանաստ. հ. 2-րդ էջ 53):

Սերն էլ է տեղ գտել Ծառուրյանի ստեղծագործության մեջ.

Ես օրհնում եմ և՛ սիրո վիշտ, և՛ պատրանք,

Ես ողբեմայլ սեր եմ երգում աշխարհին.

Առանց սիրո սրտի համար չկա կյանք:

(«Ինձ ասում են»... Բան. հ. 2-րդ, էջ 57):

Ծառուրյանի սերը վարմանալի պուստ է, «համեստ».

Սիրում եմ ես քեզ, մանուկ գեղեցիկ,

Բայց ոչ սուլայական այն անմիտ սիրով,

Որով սիրեցին քեզ շատ պատանիք,

Իսկ գեղեցկությանդ երկրպագելով... («Սեր»), Բանաստեղծ. հատ. 2-րդ, էջ 36):

Նրանք սիրում են իրար փոխադարձաբար, բայց սերը լուսավարդ օրեր չի բերում՝

Սիրել ու տանջվել՝ կյանքում հալածված՝

Ահա հրկուսիս սև ճակատագիր,

Բայց ես կտանջվեմ... Ես շատ եմ տանջված...

Նրանի՞ միայն դու շտանջվեիր... («Հալածված սեր»,

Բանաստեղծ. հ. 2-րդ, էջ 45):

Հիշատակելի են նմանապես Ծատուրյանի՝ բնության նկարագիրները:

Մեր պոեզիայի մեջ միակ ծովանկարիչն է Ծատուրյանը:

Ողջուն՝ն բեղ, այ ծով, դու ազա՛տ տարերք,
Առաջին անգամ տեսնում եմ ես քեզ,
Եվ անշարժ կանգնած ես նավի եզերք,
Անթարթ դիտում եմ բո պայծառ երես:
Նայում եմ վրադ և չեմ կշտանում:
Զարմանքս խորի՛ն, հիացքս անհու՛ն...

(«Խրիմի ալբոմից», Բանաստեղծ. հ. 2-րդ, էջ 89):

Առանձնակի տեղ են բռնում Ծատուրյանի բանաստեղծությունների մեջ իրանց նորակերտ լեզվով ու նորածե ոճով այն բանաստեղծությունները, որ զետեղված են «Գարուն» ավանախում:

Երազներ էին...

Գարնան շողազարդ ամպերի նման,
Լուսեղևն շարքով
Անցա՛ն երազներս արագ, անգուման
Կյանքիս երկնքով...
Անցա՛ն... Եվ հողիս—արցունքի՛ հովիտ,
Հողիս—մու՛թ գիշեր.
Վաչո երգում է անդարձի՛ ժպիտ,
Անդարձի՛ հուշեր...
Հեքիաթ օրերի փայլա՛նք ոսկեվառ,
Հրմայք, հրտպու՛յր
Խեղահեղ տենչե՛ր, սիրաշունչ աշխա՛րհ,
Կուսական համբու՛յր...
Հեռուն սավառնող խաղացկուն հասա՛կ,
Խոհե՛ր ծովահու՛յզ,
Բախտի գուրգուրա՛նք, ժպի՛տ ու սլափ,
Խա՛նդ, ավյու՛ն, ու հու՛յզ...
Երազներ էին... Անցա՛ն անգուման
Կյանքիս երկնքով,
Գարնան շողազարդ ամպերի նման—
Լուսեղևն շարքով... («Գարուն», գիրք Ա.,

Մոսկվա, 1910):

Բնորոշ է և հետևյալ բանաստեղծությունը, որ նվիրված է Վ. Տերյանին ու իր կնոջը.

Լեռան լանջ ելած, թավիշ դալարում
Մենք նստել էինք ու չէինք խոսում...
Լեռան հտեին արիին էր մարում,
Երեկոն իր նուրբ շղարշն էր հյուսում:
Նվ մթնշաղի շունչը հովարույր,
Մեղմ օրորելով սաղարթը չորս դին,
Գալիս տալիս էր մեզ թեթև համբույր
Ու անցնում, մտնում ձորերը մթին...
Լեռան լանջ ելած, թավիշ դալարում
Մենք նստել էինք ու չէինք խոսում...
Նվ սերը դադարով մեր վառ սրտերում
Իր հավերժական պոեմն էր հյուսում...

(«Սիրավեպ» (Շուշանին և Վահանին), «Գարուն»,
դիրք Բ., 1911 թ.):

Այս կարգի բանաստեղծությունների մեջ պատահում եք բնու-
յոշ ոճեր ու ներկեր՝ հեքիաթի նման, երազն է՝ կանչում, արծաթ
ջրերն են անլուռ կարկաչում, լուսաշող գարուն, աշնան տխուր դա-
լուկ, տարածամ ծաղիկ ցրտահար, մթնշաղի մենավոր ճամբորդ...

«Գրչի հանաքները» առանձնակի տեղ են բռնում ոչ միայն Ալ.
Մատուրյանի ստեղծագործության մեջ, այլ և ամբողջ ռուսահայ
պոեզիայի, մեր անուրախ, անժիծալ պոեզիայի մեջ:

Երգիծանքը չնչին տեղ ունի մեր բանաստեղծների ստեղծա-
գործության մեջ: Ռ. Պատկանյանից հետո շատ քիչ երգիծարանա-
կան փորձեր ունեն մեր բանաստեղծները: Իսկ Մատուրյանը ամ-
բողջ գրքույկ է՝ ընծայել մեր գրականությանը: Հետևելով Պատ-
կանյանին՝ Մատուրյանը ծաղրի է ենթարկում մեր հասարակական-
գրական կյանքի արատավոր կողմերը: Գծուծ վաճառականը, տղետ
տերերը, թեթևադիկ հայ աղջիկը, բծախնդիր ու սահմանափակ
ըննադատը և այլն՝ ենթարկվում են բանաստեղծի ձաղկմանը:

Թուղթ են խաղում հարուստ, անփող,
Տերտեր, ուսյալ և անուս,
Նույն խոկ հայ կին, հայ ուսանող.
Յընծա, հայ աղբ, աչքով լուս...

(«Թղթախաղ», «Գրչի հանաքներ», էջ 34):

Հայկական բանակովի մի նմուշ.

—Միտք, իմաստ չկա ձեր գրվածքներում...

«Բայց դուք, ո՞վ պարոն, փաստեր չեք բերում»

—Փաստե՞ր եք ուզում, համեցե՞ք խելույն.

Ձեր քիթը մեծ է, ձեր դեմքը դժգուշ,

Աչքերնիդ ակնոց՝ միրուքնիդ՝ երկար...

Ըստ լոգիկայի՝ դուք շատ եք տխմար:

(«Հայկական բանակովի», «Գրչի հանաքներ»,
էջ 61):

Ապա հայկական սին խոսքե՞րը.

Գործիչ ենք թաղում: Դամբանի առաջ

խոնաված է երկսեռ բազմաթիվ ամբոխ.

Լսում ես շորս կողմից կարեկցանք, հառաչ.

«Ա՛հ, ինչ վաղ մեռավ, ափսո՛ս, հայ գործող»...

Եվ սկսում են հայ գործչի մասին

Դամբանականնե՞ր, թե ինչ է արել.

Բայց նայեք խեղճի մաշված երեսին,

Այնտեղ կկարգաք. «Բաղցից եմ մեռել...»

(«Խոսքեր»... «Գրչի հանաքներ», էջ 57—58):

Ծառուրջանը թարգմանել է մի շարք առակներ Ֆլորիանից, Գելլերտից, Պուշկինից և այլն: Բայց թարգմանիչ-Ծառուրջանի մասին հատուկ պետք է խոսվի:

Ռուսական պոեզիայի ազդեցությունը Ծառուրջանի վրա, իր իսկ ասելով, ահագին է. «Իմ համեստ քնարը շատ ու շատ բան է պարտական այդ ազդեցության»: Ծառուրջանը խիստ սիրել է Տուր-գենևին, Գարշինին, Լերմոնտովին: Իր իսկ ասելով, կրել է Պլեչևեևի և Նադսոնի ազդեցությունը, մանավանդ ուռաջինի, որի բարի, մեղմ, քնքուշ ու մանկական զգվող քնարը միշտ թվացել է գթության բույր՝ զերծ չարությունից, ատելությունից...»*

Սիրելով ռուսական պոեզիան, Ծառուրջանը սիրով նվիրվել է նրա թարգմանության. թարգմանել է Պուշկին, Լերմոնտով, Նեկրասով, Կոլցով, Պլեչևեև, Նիկիտին, Ալեքսեյ Տոլստոյ, Մալկով, Նադսոն...

* Ю. Веселовский, «Русское влияние в современной Армянской литературе. Москва, 1909 г.

(Եվրոպական բանաստեղծներից արած թարգմանությունները կարևոր չեն):

Այդ թարգմանությունների 2 հատորը հրատարակված է առանձին:

Ի՞նչ արժեք ունեն դրանք:

Հայ բանաստեղծական-թարգմանական դրականությունը այնքան ազդատ չէ, ինչպես թվում է հաճախ,—դոնե քանակի տեսակետից: Խնդիրը չի ուսումնասիրված, նյութերը չեն հավաքված: Մասնավորապես ռուսական պոեզիայից բավականին թարգմանություններ կան ցրված վանազան սրբերականներում կամ անհետատելի բրոշուրային հրատարակությունների մեջ:

Առաջին թարգմանության մասին մեզ միայն հայտնի է այսքանը. 1843 թ. Մոսկվայում լույս են տեսել Հ. Համադաստյանցի «Թարգմանութիւնք արձակ և ոտանաւոր ի ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ, ի ժողովսկիոյ, Պուշկինէ, Լերմոնտովայ, Բարատինսկոյ և Գնեդիչէ» (տ. «Քնար Հայկական»):

Ռ. Պատկանյանը մի քանի նմանողություն ունի և Պուշկինի «Ոսկե ձկնիկի» ու Լերմոնտովի «Երեք արմավենի»-ի թարգմանությունը: Շահազիզյանը ունի նմանողություն: Խոշոր երևույթ է մեր դրականության մեջ Մ. Սաղաթյանի թարգմանությունը Լերմոնտովի «Դևի», որ թարգմանել է նույնպես Հ. Միրզայանը (երրորդ թարգմանությունն էլ կա):

Հովհաննես Հովհաննիսյանը շատ քիչ է թարգմանել, Ավ. Խոս-հակյանը—ոչինչ, Վ. Տերչանը՝ հազիվ 2—3 բանաստեղծություն: Կ. Կրասիկինիկյանը Պուշկինից թարգմանած ունի բացի փոքրիկ բանաստեղծություններից՝ «Քարե հյուր»-ը, «Հավերժահարսը», ունի թարգմանություններ նաև Նեկրասովից, Ֆրուդից և այլն: Հ. Կոստանյանը թարգմանել է Լերմոնտովի «Փախստականը»: Տեր-Գրիգորյանը տվել է մի շարք խոշորաչափ թարգմանություններ՝ Լերմոնտովի «Մծիրին», «Հաջի Արրեկը», «Գարունը», Պուշկինի «Ժլտա ասպետը» և հատված «Պոլտավայից»: Ղ. Աղայանի «Ոսկի ձկնիկը» (Պուշկինի) հանրածանոթ է: Հ. Թումանյանը մի շարք գեղեցիկ թարգմանություններ է տվել ռուսական պոեզիայից: Պուշկինի «Утопленник», «Зимний вечер», «Песня о вешем Олеге»:

Լերմոնտովի «Մծիրին»...

Դժբախտաբար, Թումանյանը հատուկ ուշադրություն չի դարձնում իր տաղանդի այս կողմի վրա:

Բերաժս տեղեկությունները միանգամայն պատահական են. հայ թարգմանական բանաստեղծությունը շատ ավելի հարուստ է: Բայց մեր ամբողջ գրականության մեջ ոչ մի բանաստեղծ Շատուրյանի չափ թարգմանությունների չի արել: Մի քանի հարյուր բանաստեղծություն է թարգմանել նա:

Շատուրյանի թարգմանությունների առաջին հատորը նվիրված է Պուշկինին և Լերմոնտովին, իսկ երկրորդը՝ Կոլցովին, Նեկրասովին, Նիկիտինին և Պլեշչեկին:

Թարգմանիչը յավ է ըմբռնում գործի ծանրությունը: Նա մեծ հավակնություն չունի, նրա նպատակն է «գեթ մատամբ»՝ պաղափար տալ հայ ընթերցող հասարակության ուսուսական պոեզիայի մասին: Կարողանո՞ւմ է արդյոք Շատուրյանը հասնել իր նպատակին:

Հաջող թարգմանությունը պետք է լինի գեղեցիկ և հարազատ: Վ. Հյուգոյի սրամիտ արտահայտությամբ՝ հաջող թարգմանություններ շատ քիչ կան, ինչպես հավատարիմ և միաժամանակ գեղեցիկ կանաչք. սովորաբար թարգմանությունը տղեղ է, եթե հարազատ է և անհարազատ է, եթե գեղեցիկ է:

Կարծիք կա, որ թարգմանիչը պետք է բնագրի հեղինակի տաղանդին հավասար տաղանդ ունենա, որպեսզի կարողանա տալ և հարազատ և գեղեցիկ թարգմանություն: Ժուկովսկին Շիլլերին և Գյոթեին հավասար տաղանդ չէ, բայց կարողացել է այդ բանաստեղծների գրվածքներից սքանչելի թարգմանություններ տալ: Մի բան համենայն դեպս պարզ է. թարգմանությունը, ինչպես ամեն մի ստեղծագործություն, կոչված է գրեթե լուր թարգմանիչ-բանաստեղծի ապրումները, և այս իմաստով նա նույնքան անհատական ստեղծագործություն է, ինչպես ամեն մի ստեղծագործություն: Թարգմանիչը պետք է գիտակցի, որ նա չի կարող ամեն բան թարգմանել, այլ միայն այնպիսի գրվածքներ, որոնց հեղինակի հետ նա միանգամայն ձուլվում է իր ճաշակով ու ապրումներով:

Ռուս հեղինակի բանաստեղծության հայերեն թարգմանությունը պետք է լինի միանգամայն հայկական. ուսուսական գրքի ազդեցությունը չպետք է նկատի ամենակին: Հայ բանաստեղծը երբեք մեծ է հայերեն ուսուս կամ գերմանացու երգը (սքանչելի օրինակ է Հ. Հովհաննիսյանի «Երգչի տնեժքը» Ուլանովից):

Շատուրյանը թարգմանել է Պուշկինի և Լերմոնտովի հռչակավոր բանաստեղծություններից մեծ 10—15-ը: Սրանք գոհարներ են, որոնց վրա մի բիծ անգամ չկա: Վերցնենք մի քանի օրինակ՝ Պուշկինի «Մարգարեն» В маргарите мравочкай թարգմանված է՝ մութ սանապատում.

Перстами легкими как сон
Монх зениц коснулся он.

Թարգմանված է՝

Եվ նուրբ մատներով թեթև ու քնքույշ
Շփեց իմ աչերն, կարծես նինջ անուշ:

Այս համեմատությունը արված է մատների մասին.

И горных ангелов полет
И гад морских подводный ход.

Թարգմանված է՝

Հրեշտակների թռիչքը լեռներում
Ծովի հառաակին զեռունների լող...

Горный ротор гора (լեռ) բառիցն է, բայց նշանակում է երկ-
նալիճ երեքալիճ:

Պուշկինի բանաստեղծությունը Աստվածաշնչի ոգին կրում է
իր մեջ և բնական է, որ բանաստեղծը մեծ չափով «գրաբարիզմ-
ներ» է դործ անում՝ перст, зеница, отверстый, глас, глагол,
виждь, внемли. Ծառուրջանը միայն վերջին բառերն է պահպանել՝
виждь и внемли — և լո՛ւր և հայի՛ր: Վէլ. Սուրվյուղը նկատել է, որ
Պուշկինի բանաստեղծության մեջ շարունակ կրկնվող և շաղկապը
զարմանալի հիշեցնում է Աստվածաշնչի ոգին: Հայ թարգմանիչը չի
պահպանել բոլոր և-երը:

Հանճարեղ գրվածքից ստացվել է դժգույն պատճեն:
«Ամոլ» («Туча») բանաստեղծության մեջ՝

Одна ты наводишь унылую тень
Одна ты печалишь ликующий день

Թարգմանված է՝

Լուկ դու—զվարճ օրն պատում տխրությանը,
Լուկ դժ՛ւ ես երկիրն ստվերով սքողում:

«Պոետ»-ի մեջ՝

Пока не требует поэта
К священной жертве Аполлон

Թարգմանված է՝

Քանի Աստուծոն չէ կոչել երգչին
Դեպի սրբազան ոգևորություն...

Малодушно Թարգմանված է անխանդ, անավյուճ. - святая лира քնարն ոգելից (և ճիշտ չէ, և երկիմաստ. մենք տառն ենք՝ ոգելից խմբիչները):

Бежит он дикий и суровый
и звуков и смятенный полон.

Ինչպե՞ս է Թարգմանված այս տողը, որ Տուրգենևի առեկով, զարմանալի կերպով բնորոշում է գեղարվեստագետի հոգեկան կացութունը ստեղծագործական ներշնչման պահուն: Ծառուրջանք Թարգմանել է երգով, եռյգերով, կուրծքը ավելո՞ծ. սա նույնը չէ. смятение բառը անսխառճառ պետք է պահպանվեր:

Ապա վերջին տողերը.

На берега пустынных волон
В широкошумные дубровы

Թարգմանված է՝

Փախչում է նա միշտ դեպի լայնաբերդակ Գաշտեր, անապատավ անտառի ծոց...

Կան բանաստեղծություններ, որոնց չափը փոխել նշանակում է անդամահատություն կատարել: Այդպիսի զրվածքներից է Պուշկինի անմահ «Брожу ли вдоль улич шумных» բանաստեղծությունը:

Гляжу ль на дуб уединенный
Я мыслью: патриарх лесов
Переживает мой век забвенный
Как пережил он век отцов.

Թարգմանված է՝

Քե նայում եմ մենակ կանգնած լուռ կաղնուն,
Եվ ինձ Թաղած՝ էլի կապրի շատ տարի:
Որ վկա է իմ պապերիս մեռնելուն,
Ես խորհում եմ—այդ նահապետն անաստի,

«Կովկասը» Ծառուրջանի լավագույն Թարգմանություններիցն է. բայց ձգձգված, ջրալիսցրած է դուրս եկել հայերեն Պուշկինի զբո-

վածքը. չկան ընտանիքի ու ընտանիքի զանազան
կան դերեր:

Պուշկինի անօրինակ պարզության նման զգալի արտահայ-
տելի է Լերմոնտովի անօրինակ քնքուշությունը: Ո՞վ չի հիշում Լեր-
մոնտովի «Հրեշտակը»:

И звуков небес заменить не могли
Ей скучные песни земли...

Թարգմանված է՝

Բայց նորան երկիրն չուր տխուր երգով
Զփոխարինեց երգը երկնային:

Նորան ей է նշանակու՞մ, թե՞ еѐ

«Պաղեստինի ոտը»:

Все полно мира и отрады
Вокруг тебя и над тобой.

Ողջ շնչում են խինդ, սեր ու հույս
Քո շորս բոլո՞ւր, քո վերան.

«Աղոթքը»:

В минуту жизни трудную
Теснится ль в сердце грусть
Одну молитву чудную
Твержу я наизусть

Կյանքիս զգալիին, ծանր բուրբին
Թե լուռ թախիծն է ճշում իմ հոգին,
Ես աղոթում եմ. միայն սրբազան
Սքանչելի աղոթք մոմնջում բերան:

Ապա մյուս աղոթքը.

Я, мать Божия, ныне с молитвою
Перед твоим образом ярким сиянием
Не о спасении, не пред битвою,
Не с благодарностью иль покаянием...

Ով արամացի, այսօր իմ ջերմ աղոթքով
Քո լուսավարդ, սուրբ պատկերին հանդիման
Ես կանգնած եմ ոչ փրկության փափաղով,
Ոչ դո՛ւ սրտով, ոչ սղեքստով փափուկյան...

Օրինակներ կարելի է բերել նաև «Парус», «И скучно и грустно» և այլ բանաստեղծություններից: Պուշկինի և Լերմոնտովի հուշակալոր բանաստեղծությունների թարգմանությունը չի կարելի համարել հաջողված: Եվ բանը սխալները չեն: Բնագանուր առմամբ թարգմանությունները կատարված են խնամքով, վայելուշ, բայց բնագիրների ուժն ու գեղեցկությունը բացակայում են: Նախ և առաջ այդ թարգմանությունները շարունակ զգալ են տալիս, որ թարգմանություններ են, երկրորդ, բնագիրների ներկերը թռչնում են, անարյուն դառնում: Ծառուրջանի թարգմանությունները մասամբ միայն կարող են գաղափար տալ ուսու հանճարների ստեղծագործության մասին: Պակաս նկատելի են երկրորդական զբրվածքների թարգմանության թերությունները, ինչպես և երկրորդական բանաստեղծների երկերի թարգմանության: Պեշչեկ, Նեկրասով, Նիկիտին ավելի լավ են թարգմանված: Պեշչեկի արդեն հիշատակված բանաստեղծության հետ արժե քաղել Նեկրասովի հետևյալ բանաստեղծությունը.

Անցնում են տարիք—և ես զգում եմ՝
Սպառվում են ուժերս, սառնում իմ արյուն.

Օ', քաղցր հայրենիք, դուցէ ես մեռնեմ,

Աչքով չտեսած քո աղատություն:

Բայց մահվան ժամին կուզեի սրտով

Ձգալ, որ լայն է քո բռնած ուզին,

Որ մշակ որդիդ դաշտը հերկելով,

Մնում է պայծառ, փրկավետ օրին...

Կուզեի, որ քո հեղաշունչ քամին

Ականջիս հասցնեի մի ձայն անուշիկ,

Կախարդի՜չ մի ձայն, ուր էլ մարդկային

Զլովեի լաց-կոծ, արյան փոթորիկ:

(«Ռուս բանաստեղծներ», երկրորդ զրբույթ,

Կուլցով, Նեկրասով, Նիկիտին, Պեշչեկ, Մոսկով, 1906, էջ 60):

Սակայն չսխալվե՛ք է մոռացության տալ մեր թարգմանական գրականության չափը: Հաջողված թարգմանություններ մեզանում չափազանց քիչ են: Եվ Ծառուրջանը, չնայած իր թերություններին, աչքի ընկնող աեղ ունի մեր թարգմանիչների մեջ: Իր երկու հատոր թարգմանություններով (բանաստեղծի մյուս թարգմանություններն այնքան կարևոր չեն) նա գնահատելի ծառայություն է արել հայոց գրականությանը: Ծառուրջանի թարգմանություններով հայ ընթեր-

ցողը հնարավորութիւն ունի որոշ չափով ծանոթանալու ոռոտ բանաստեղծներին:

Մենք անհրաժեշտ դատեցինք մանրամասն դրադիկելու Ա. Ծատուրյանի ստեղծագործութեան սլարաբարանութեամբ, որովհետեւ նա տասնյակ տարիներ գրավել է հայ բնթերցողի ուշադրութեանը, վաշելել է հայ հասարակութեան հարգանքը: Ծատուրյանի անունը նուշնքան հայտնի է եղել մեղանում, որքան մեր նոր սլոեղիայի բոլոր անլանի ներկայացուցիչների սնունները: Բանաստեղծի մահվան առթիվ կարծիքներ կան արտահայտուած, որոնց հեղինակները հնարավոր են համարում նրան որակելու իրր մեծ բանաստեղծ, պանծալի բանաստեղծ, սքանչելի բանաստեղծ...

Նթե բնական համարլի նման չափաղանցութեանը, ապա չափաղանցութեան չի կարելի համարել հեղինակի համար այն կարծիքը, որ վերջերս լույս տեսավ մեր իսկ լրագիրներից մեկում Ծատուրյանի մասին: Մի կեղծանուն գրեց, իսկ հայ թերթը տաղարեց, որ մեր առաջին բանաստեղծը ոչ թե Հով. Թումանյանն է, այլ Ալ. Ծատուրյանը. դա բանաստեղծի մահից առաջ էր:

Նվ քանի Ծատուրյանը լայն ժողովրդականութեան ունի, ապա ուրեմն մեր թափած ժամանակը աղարդեուն համարվել չի կարող:

Սակայն մենք շմտեցանք ամենակարեւոր խնդրի շումմանը, այն խնդրի, որ գեղարվեստի դավառում բոլոր խնդիրների խնդիրն է. գրողի ստեղծագործութեան գեղարվեստական արժեքի մասին ոչինչ չտալինք:

Իր երգերը Ծատուրյանն անլանում է անպաճուշտ: Այդ հատկութեանը մեծ բանաստեղծների գրվածքներում երբեք չի հակասում խորութեանն ու ինքնութեանութեանը: Ծատուրյանի երգը, ճիշտ է, անպաճուշտ է, բայց նա ոչինչ չունի յուրահատուկ:

Ամեն սլոեղիա նոր խոսք է, ամեն մի բանաստեղծ՝ ստեղծող, գլուտարար: Ահա թե ինչու Հ. Հայնեն ասում է, որ խոսքը բանաստեղծի համար ոչ թե դործ է, այլ անակնկալ մի անցք, ուրեմն անսպասելի իր իսկ՝ բանաստեղծի համար:

Պատկանյանը, Շահաղիլյանը, Հովհաննիսյանը սկիզբ են, իսկ Ծատուրյանը՝ շարունակութեան: Ալ. Ծատուրյանը հաճախ լավ է գրում, ավելի մշակված, քան իր ուսուցիչները, բայց էսպես նոր բան նա չի ասում: Նրր որ կարգում եք Ծատուրյանի բանաստեղծութեանները, շարունակ տեսնում եք Պատկանյանին, Շահաղիլյանին, Իսահակյանին, Տերյանին, Պլեշէեին...

Ծատուրյանի խոսքը հաճախ ուշացածի տալովորութեան է թողնում, մինչդեռ գեղարվեստի դավառում այս լմաստով լավ է երբեք, քան անաղան:

Երբ որ տալիս եր Պատկանյանի, Շահապիլյանի, Հովհաննիս-
յանի, Ռուժանյանի, Իսահակյանի, Վ. Տերյանի անունները, պատ-
կերանում է մի-մի ինքնություն աշխարհ, չուրօրինակ մտապատ-
կերներով։ զրանցից ամեն մեկը գյուտարար է, ամեն մեկն ասել է
մի խոսք, որ իրանից առաջ չի եղել։ այդ բանաստեղծներից ամեն
մեկը մի էջ է մեր պոեզիայի պատմության մեջ։ Այդպես չէ Մա-
տուրջանը։ Եվ հասկանալի է, թե ինչու Բրյուսովը առանձնացրել է
Մատուրջանին մեր նոր պոեզիայի հիմնադիրների «Եռասուեզու-
թյունից» (Հով. Հովհաննիսյան, Հով. Ռուժանյան, և Ա. Իսահակ-
յան)։

Մատուրջանը «ժողովրդական» բանաստեղծ է այն իմաստով,
որ հանրամատչելի է։ Ռեքլամ եր նրա բանաստեղծությունները,
հանդիպում եր մեկ-մեկ շնորհալի գրվածքներ («Մազիկներ և իզ-
ձեր», «Սիրուն դարուն, կանաչ գարուն», «Մի՛ լար, բլրուկ»...),
Իր երգիծանքի մեջ Պատկանյանն է իշխում, հայրենասիրական եր-
գերի մեջ՝ զարժուտ Պատկանյանը, նաև Շահապիլը, ժողովրդական
մտախիները հեղեցիում են Իսահակյանին, և ալլն, և ալլն։

Ինչպես Մակինյանն է նկատում, Մատուրջանը իր գրական
գործունեության ընթացքում միշտ միայն ուսանող, որ դնում է ու-
սուցչի ցուցմունքով և մատնանշած ճանապարհով։ բաց զրոյի
նշանակությունը ուղիղ հարաբերական չէ նրա ստեղծագործության
արժեքին։ Եթե ճիշտ էլ լինի մեր անձնական կարծիքը Մատուրջանի
մասին, գրանով խնդիրը չի բուժվում։ Հասարակության լայն խա-
վերը կարգացել են և կարգում են Մատուրջանի գրվածքները, ներ-
շնչվում նրանցով։

Ալ. Մատուրջանը միշտ ձգտել է հաջ ժողովրդի սրայծառ տալա-
գալին, ցավել է հաջ դուրդացու հետ, միանգամաչն անկեղծ գրել է
իր պրոլետարական երգը։ Նրա մեղմ մուսան միշտ ձգտում է ցույց
տալու գեղի արգարն ու բարին։ Մատուրջանը հայրենասեր է և միա-
ժամանակ մարդասեր։

Ալ. Մատուրջանը եղել է ժողովրդի համեստ ուսուցիչ։ Տա-
նյակ տարիներ նրա ստեղծագործության նշանաբանն է եղել՝
«Քնարով վարթեցնել բարի զգացմունքներ»։ Եվ նրա նմանների
համար է ասել Նեկրասովը՝

Աերմանե՞ք ագնիվն, սերմանե՞ք բարին,
Աերմանե՞ք հավերժն—և ձեզ սրտալին
Շնորհակալությո՞ւն կասե գարեգար
Հայրենի աշխարհ...

ՍՈՒՐԽԱԹՅԱՆ. ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՀԱՐՆԵՐ — ԷՊՈՍ, ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱՄԱ

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ, ԹԻՖԼԻՍ, 1922

Հեղինակը ըստ երևույթին նպատակ ունի ոչ միայն ծանոթացնելու գրական սեռերին, այլ և օժանդակելու գրականության պատմական ուսումնասիրությանը: Ժողովածուն ընդգրկում է էպոսը, քնարերգությունը և գրաման՝ հանձինս այդ գրական սեռերի լավագույն ներկայացուցիչների: Հոմերոսը, Վերգիլիոսը, Սոֆոկլեսը, Շեքսպիրը, Ֆիրդուսին ու Ռուսթավելին տեղ են գտել մեր բանաստեղծների կողքին: Հայկական պոեզիան ներկայանում է գրեթե իր բոլոր արտահայտություններով: Մի կողմ թողնելով նման բանաբաղի անխուսափելիորեն սուբյեկտիվ բնույթը, պարզ է, որ գրվածքների բնորոշյալն մեջ գծվար է երկու նույնիսկ հավասարապես ձևուն հաս ընթերցողի ճաշակները միանգամայն համաձայնեցնել, — մենք հետաքրքրվում ենք իմանալ, թե որպիսի առարկայական կշռաչափով է առաջնորդվել կազմողը: Ժողովածուի առաջարանում հեղինակը հայտնում է, որ կրոնական պոեզիան դուրս է մնացել ժողովածուից: Նմանապես տեղ չունեն գրքում «շտիլինիզմի կամ սրեկ տենդենցիայի տարրեր պարունակող նյութերը»: Բնորոշյունն անելիս կազմողը նկատի է ունեցել նյութերի «պեղարվեստական, ուրեմն և սոցիալական արժեքը»: Ութերորդ ծանոթությունը ևս դառն է պարզելու հեղինակի տեսակետը. «բանաստեղծներից մի քանիսի բնորոշումը դիտմամբ չենք գրել, որովհետև նրանց արժեքը լիրիկ բանաստեղծության մեջ չենք որոնել. գրված կտորներն էլ գրողի գեմքը չեն բնորոշում» (Ռ. Պատկանյան, Ս. Շահազիզ, Մ. Նալբանդյան, Ղ. Աղայան և այլն): Նրանց արժեքը գրական այլ տեսակների մեջ պիտի որոնել, գրքիս երկրորդ հատորում» (էջ 728): Իսկ առաջարանից դիտեք արդեն, որ

ներկա հասարակարգ տեղ չեն գտել ոչ-վեղարվեստական արձակիչ ու ժամանակակից ռոմանր—հետեապես դրանք են կաղմելու խոստացվող երկրորդ հասարի բովանդակութիւնը:

Այսպիսով, կաղմողի նպատակն է, մի կողմից, բնորոշել զրոգների գեմքը, մյուս կողմից—ընթերցողի ձեռքը տալ գեղարվեստագան, ուրեմն և սոցիալական արժեք ունեցող զրական արտագրութիւններ: Մի խնդիր, որ միանգամայն անլուծելի է, և ակներև պատճառով՝ գիտական-պատմական և գեղարվեստական պահանջները հաճախ ամենեին չեն բռնում իրար:

Տեսնենք, ինչ առաջնորդ ցուցմունքներ է տալիս նա ընթերցողին մասնավոր գեղերում հայ բանաստեղծների ստեղծագործութեան ճշմարիտ բնութեման համար: Կով կաներ Սուրբաթեանը, եթե հեղինակների բնութագիրները, նրանց ստեղծագործութեան բնորոշումը տալու մտքից հրաժարվեր, որովհետեւ հանդուրժելով նշութիւն ընտրութեան նկատմամբ կաղմողի ճաշակի կամայականութեան իրավունքը, մենք անընդունելի ենք համարում այն անգիտական տոնն ու խակ ընդհանրացումները, որոնց օգնութեամբ լուծվում են պատմապոլական ու գեղարվեստական խնդիրները: Գիտական անաշու մերարերմունքը փոխարինվում է լրագրային-բանակալային անտեղի կրքոտութեամբ, որ միայն միգապաշտում է հարցերը:

Սիամանթուի ստեղծագործութեան յաւթիւ հեղինակը հարմար է դատում դրել. «Սիամանթուն արեմտահայ անցյալ ադատագրման շարժման այն գործիչներից է, որոնք սոգորված մանր բուրժուական ագրեսիւ նացիոնալիզմով, հալատացած էին, թե հայ մի բուն ժողովրդի ադատութիւնը իրենց «կայծակնափայլ» սուրի ծայրին է: Եւ եթե Սիամանթուի քնարը առաջինը ինքը չէ հնչերիլ նախահարձակ բարբարոսութեան երգը, ապա պաշտպանողական բարբարոսութիւնը եղել է նրան սղետրող ու առաջ մղող զորութիւնը» (էջ 572): Ագրեսիւ նացիոնալիզմ և... պաշտպանողական բարբարոսութիւն:

Որպիսի՞ անճաշակ բնորոշում:

Դրանից առաջ իմանում ենք, որ «անհատական վշտից ու հեծեծանքներից դուրս Պետրոս Դուրյանը գրել է նաեւ «աղգասիրական» երգեր, հարկաւ զուրկ գեղարվեստական արժեքից»... (էջ 568): Ինչո՞ւ է աղգասիրական բառը շղթայված սղանիչ շակերտներով (զրքում մի քանի տեղ աղգ բառը ևս շակերտների մեջ է գրված) և ինչո՞ւ պետք է ամեն աղգասիրական երգ հարկաւ զուրկ լինի գեղարվեստական արժեքից:

Այսպես է ըմբռնում Սուրխաթյանը մարքսիստական մեթոդը:

Ու. Պատկանյանի արժեքը հեղինակը լիբիկ բանաստեղծություն մեջ չէ որոնել, այլ արձակի մեջ: Ի՞նչ կարող է նշանակել այս վերաբերմունքը: Պատկանյանի գրվածքներից ղետեղված են ժողովածուի մեջ միայն երկու բանաստեղծություն—«Արաքսի արտասուքը» (Իհարկե խոշոր հապավումներով) և «Նկարիչը»: Սուրխաթյանի դանակի դատաստանը բանաստեղծի վերաբերմամբ հասկանալի է դառնում, երբ մտաբերում ես նրա խիստ քննադատին, որ հերթաթային Իվանուշկայի նման պարզամտորեն դնում է վերջահետը: Սուրխաթյանը ներել չի կարողանում Պատկանյանին նրա ազդատիրությունը. «սոցիոլոգիական» մեթոդից թոթովող քննադատը ավելի որոշ է արտահայտվում.—«Սուրխաթյանը խիրուրգի՝ ճշտությամբ ամպուտացիայի է ենթարկել այդ կարգի գրվածքները», թեև չափի թղթեր «Մալր-Արաքսին»։ Ի՞նչի համար են հետևյալ սիմվոլիկ տողերը. «Խիղախ, անմիտ պատանի, նիրհս ինչո՞ւ դարձրո՞ւ վրդովում ես, նորոգում իմ ցավերը բյուրավոր»: Կամ թե չէ.—«Սիրելի մահից հետ, ե՞րբ ես տեսել, որ աչքին ոտքից զուլի ուճնվի իր զարդերով թանկագին...»: Հարց. ի՞նչ «ցավեր» են, որի մեջ նիրհում է, ինչո՞ւ է աչքի, ո՞վ է և այլն.—հարցեր, որ պիտի զարթնեն ընթերցանության ժամանակ»:—(Սուրխաթյանի «Գրական գոհարները»: Ա. Նորեկի. «Խորհրդային Հայաստան», 1922 թ., № 275):

Նրբոր աչքաբան լայն է դրվում խնդիրը, պարզ է, իհարկե, նորաստեղծ Ֆամուսովի վերաբերմունքը՝ հավաքել բոլոր ազդասիրական գրքերը և այլն: Միայն չի հասկանում, որ այդ տեսակետից պետք է ոչնչացվի հայոց գրականության խոշոր մասը, որովհետև «աչքիության» և «ցավերի» խնդիրը մեծ աեղ է բռնում այնտեղ: Իհարկե, հայկական մուսան գունատ է, արնոտված, մտրակահարված. ի՞նչ անենք՝ վարչական միջոցներով կռվենք հայոց գրականության դեմ, արտաքսելով հեղինակներին, կեղծելով պատմությունը, թե գիտական-մարքսիստական մեթոդով նոր վերաբերմունք մշակենք գեպի անցյալը, հասկանանք այն պատմական հեռանկարի մեջ:

Սուրխաթյանն արել է առաջին քայլը սխալ ուղիով, իսկ նրա քննադատը անցել է մինչև վերջը: Պատկանյանի համար լիբիկական պոեզիան բնորոշ չէ,— ասում է Սուրխաթյանը և անհաշտ անբարյացակամությամբ անտեսում բանաստեղծի գծած քրտնաթոր մշակի պատկերը, միանգամայն մոռացվում է և այն, որ Պատկան-

յանը իր սատիրայի խարաղանով տամնյակ տարիներ հարվածել է հայ բուրժուալին-աղային:

Բայց արձակի մեջ սկսեք է սրտնել Պատկանյանի արժեքը, ասում է Սուրխաթյանը: Ճիշտ որ, այս պալառում իրրե երգիծա-րան, Պատկանյանը ըստ արժանիւնն զնահատւած չէ մեր գրակա-նության մեջ և ոչ էլ գերազանցւած: Պատկանյանի ուժը երգի-ծանքն է և գրանով սկսեք է գրողը պատմաւոր տեղ գրաւէ հայ արձակագիրներին շարքում: Բայց, դարձյալ տարակուսանք. Սուր-խաթյանը համոզւած է, որ Հակոբ Պարոնյանը միակ երգիծաբանն է հայ գրականության մեջ (էջ 374): Ապա երվանդ Օտյա՞նը: Իսկ Պատկանյա՞նը: Եթե խլենք բանաստեղծից լիրիկան և երգիծաբա-նությունը (այստեղ շեշտւում է արձակը)—ի՞նչ կմնա. գրեթե ոչինչ: Գեղարվեստական անարդարության զարմտնալի օրինակ է տալիս Սուրխաթյանը: Պատկանյանը նահատակւած է ի փառս խոշոր թյուրմբոնողության: Ի՞նչ կառնին Ռուսաստանում, եթե մեկը «խմբագրեր», կրճատեր Պուշկինի գրվածքները, դուրս պցեր զըր-քերից նրա աղգատիրական բանաստեղծությունները: Այդպիսի մեկը այնտեղ չի գտնվի, իհարկե: Սուրխաթյանի «մեթոդը» կարող էր երևան գալ միայն հետամնաց միջավայրում: Հատկանալի է, իհարկե:

Երբ որ Ալեքսանդր Ծատուրյանը ւաղթքի մեջ փնտրում է սիո-փանք, Սուրխաթյանը սպանիչ դատաւճիւ է կարգում՝ Ալ. Ծատուր-յանը «բառի բուն իմաստով հայ քրիստոնյա է» (էջ 491): Այնինչ «անցման շրջանը», որի միակ ներկայացուցիչը «Գրական դահա-րներին» մեջ Ալամդարյանն է, երեք տողով այսպես է բնորոշվում. «Այդ շրջանը XIX դարի սկզբում «բնորոշվում է նրանով, որ զըր-վածքի բովանդակությունը աշխարհիկ է (անվերապահորէն, ընդ-դժումը մերն է. Գ.), իսկ լեզուն մնում է գրարար՝ մինչև եռաշ. Արովյանի «Վերք Հայաստանի»-ի հրատարակ գալը» (էջ 478): Արովյանի անտեղյակություն: «Վերք Հայաստանի»-ն հրատարակ է եկել 1858 թվականին, և նա առաջին աշխարհաբար խոսքը չի եղել անգամ մեր նոր գրականության մեջ: Ինչպե՞ս կարելի է այս-քան անփութ լինել և մոռանալ, որ աշխարհաբարը Արովյանի գլուար չէր և իրրե ժամանակի պահանջ ունեցավ իր բազմաթիւ արտահայտիչները. Արովյանի գրվածքը հայտնի չէր հայ գրակա-նությանը, երբ լույս տեսան Ռափ. Պատկանյանի (ի թիւս այսոց «Արաբսի արտասուքը») և Դոդոխյանի («Ծիծեռնակ») աշխարհա-բար բանաստեղծությունները:

Ընթերցողի տարակուսանքը շարունակ ուղեկցում է Սուրխաթ-
յանին: Հայտարարվում է, որ Հովհաննես Թումանյանը դրական
գույներով է պատկերել հայ նահապետական իդիլլիկ բնաշխարհը
(էջ 530), նրա ստեղծագործության առարկան «նահապետական
կուսական միջավայրն է եղել իր իդեալականացրած պատկերով»
(էջ 500): Թումանյանի ստեղծագործության կատարյալ անըմբռնո-
ղություն: Իր «Նախերգանք»-ում բանաստեղծը պարզ ասում է, որ
հեղ հայրենիքը կանչում է հազար ցավերով. «Գալիս եմ, բայց ոչ
ուրախ երգերով քո ծաղիկներին ծաղիկ ավելացնեմ, այլ դառն
հեծության հառաչանքներով այդ անդնդախոր ձորերըդ լցնեմ»:

Զարմանալի իդիլլիա է. «Հոսեցի Սաքոն», «Անուշը», «Մարոն»,
«Գուլմանի երգը», «Հառաչանքը», «Գիրորը»...

Իդիլլիկ բնաշխարհ, որակյ մարդիկ սղանվում են, ինքնա-
սղանություն գործում, խելագարվում, հեծում աղքատության
ճիրաններում, ընկնում խորթ օտարության մեջ:

Սուրխաթյանն աշխատում է մարքսիստական մեթոդով դասա-
կարգել հայ գրողներին, բայց դա այլ մարքսիզմ է, մի բնագանցա-
կան իբր-մարքսիզմ, որ զբեթ հրաժարվում է իրերի և երևույթ-
ների վերլուծման դժվարին գործից, այլ միայն ցուցակագրում է ու
ցուցանակագրում: Լինելով տերմինարանական իբր-մարքսիզմի
ներկայացուցիչ, Սուրխաթյանը մոռանում է, որ մարքսիզմի ընդ-
հանրացումները միայն ստեղծատիրության պսակը սկստք է կազ-
մեն և ոչ մի դեպքում չի կարելի բավականանալ ընդհանուր աղյա-
րարություններով:

Իբր-մարքսիզմի խիստ ուսանելի արտահայտություն է Վա-
հան Տերչանին նվիրված վերլուծությունը: Տերչանը մենության
ժանր մղձավանջի երգիչ է, միաժամանակ «սոցիալական բնազդի
զարթնումի սակավաթիվ, բայց զորեղ մոմենտներ ունեցող և ապա
«մենության խափար զնդանից» հաջադրը գեպի «կոլեկտիվիզմ սե-
վեռող» երգիչ (էջ 529): Այնուհետև փորձ է արվում բացատրելու
Տերչանի ստեղծագործությունը:

Տերչանը մենակ զգաց իրան, որովհետև «դժգոհ մնաց բուր-
ժուական քաղաքի տարաբարոսից, ուր homo homini lupus-ը ընդ-
հանուր նշանաբան էր շահագործող, էգոիստ, տիրակալ դասակար-
գի համար: Տերչանը շվարումով ու տարակուսանքով կանգնեց այդ
ժանր իրականության հանդեպ: Եվ որովհետև նրա գրական ստեղ-
ծագործության առաջին շրջանը զուգադիպեց ռուսական առաջին
հեղափոխությանը հաջորդած ժանր ուսուցիչային, երբ սլոուկ-
տարիստի ժամանակավոր նահանջը թուլամորթ ինտելիգենցիային

ձեռք էր մուգլ հոռետեսության ու կատարյալ լքման մեջ, Տերյանը նույնպես ապրեց տնդեկ ինտելիգենտի մենության ծանր մղձաժանջը: Առավելապես ծանր եղավ նրա մենությունը, որովհետև դժգոհ լինելով բուրժուազիայից, նա տակավին չէր հասել պրոլետարական կազմակերպված կոլեկտիվին հարելու գիտակցությանը»։ Դատողությունների այս կառուցվածքը կարող էր շատ համոզիչ լինել, եթե... չհակասեր ֆակտերին: 1. Տերյանի մենության պոեզիան արդեն ձևավորված էր իր հիմնական եզանակով 1905—1906 թվականներին, հեղափոխության մակընթացության շրջանում, երբ Տերյանը քաղաքացիական քնտրերգի ոչ մի նմուշ չտվեց. 2. Ռեակցիայի շրջանում, ճիշտ է, թուլամորթ ինտելիգենցիան ենթարկվեց լքման: Տերյանի պոեզիան զարգացավ կանխագծված ուղղությամբ, որ, այսօր, մասամբ, մասամբ միայն զուգադիպեց ինտելիգենցիայի ռեակցիայի շրջանի հոռետեսությանը. այդ ռեակցիայի շրջանումն է դրել Տերյանը իր փոքրաթիվ պրոլետարական բանաստեղծություններից առաջինները և ամենազորեղները. 3. «Պրոլետարական կազմակերպված կոլեկտիվին հարելու գիտակցությանը» Տերյանը հասել է այդ նույն ռեակցիայի շրջանում. նա սոցիալ-դեմոկրատական դրոշակի տակ էր արդեն 1907 թ. և հակված էր գեղի բուլշևիկյան թևը:

Կյանքի և գրականության երեւոյթները բազմաբարդ են, և սոցիոլոգիական ամենաճշմարիտ բնդհանրացումները չեն ազատում իրական երեւոյթի, կոնկրետի հատուկ ուսումնասիրության հնարաժեշտությունից: Վերլուծությունը միշտ և միշտ պետք է հենվի կյանքի վրա, ելնի ֆակտերից, որոնք զարմանալի հակասություններ են պարունակում իրենց մեջ: Սուրխաթյանի իբրմարքսիստական մեկնաբանությունները հաճախ ոչինչ չեն պարզաբանում, և մեղավորը, իհարկե, մարքսիստական մեթոդը չէ, այլ նրա անհույ գործադրողը:

Այնուամենայնիվ Սուրխաթյանը օգտակար գործ է կատարել: Ներկայիս դրքի սովի շրջանում այս ժողովածուն հնարավորություն կտա գեղասեր ընթերցողին և գոյրոցականին հաղորդակից լինելու մեր և մասամբ համաշխարհային պոեզիայի ակունքներին:

Ողջունելի է մանավանդ Սուրխաթյանի նախաձեռնությունը համաշխարհային գրականության կլասիկ նմուշների տարածման նկատմամբ. խեղոր հատվածներ են արվում Հոմերոսից և Վերգիլիոսից: Իրենց թերություններով հանդերձ թարգմանությունները զաւապիար են տալիս ընթերցողին հուշակալոր պոեմների մասին, չնայած որ դրանք պատճենների պատճեններն են՝ Դ. Դեմիբրճյանը

(«Իլիականի» և «Ոդիսականի» հատվածները) «թարգմանել է» գրաբարից, իսկ Արշ. Խոնդկարյանը («Ենեյիդա»-ի հատվածները)՝ արևմտահայ բարբառից: Խիստ փութեքավոր են նմանապես Շաթուրյանի «Բնականաբանության» և Ֆիրդուսի «Շահ-Նամեի» հատվածները. «Բնականաբանության» Սարգսի թարգմանությունից վերածած է գրական լեզվի (թարգմանությունը եղել է Ռիֆլիսի բարբառով), իսկ «Շահ-Նամեի» Ս. Գյուլզադյանի թարգմանությունից է վերցրած, սակայն լեզուն մշակության է ենթարկված: Այսպիսով, «նորմալ» թարգմանություններ չեն որոնք և, այնուամենայնիվ Սուրխաթյանի կատարած դարձի օգուտը անժխտելի է:

Ժողովածուն տալիս է նաև «Բնականաբանության» նախնականի թարգմանությունը Վահան Տերչանի, մի գործ, որ, պրոֆ. Մառի կարծիքով, մեծ հարազատություն ունի վերարտադրվում է Ռուսթավելու ստեղծագործությունը:

Հեղինակը նշովքը դասավորել է ըստ գրական սեռերի և գրապատմական ուղղությունների:

Ուղեցույց նշմարները ղրամայի և գեղարվեստական սանդղագործության այլ ձևերի մասին, հեշտացնում են գրվածքների բնույթը:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՊՐՈՑ

Այն տեղից ու հապճեղ պարունակները, որ կատարվում են՝ դրականության գալուստով՝ երևան թե Թփխիս՝ և նշմարվող ուղիներն այդ ասպարեզում ծանր խորհրդածություններ են առաջ բերում:

Որոշված է ստեղծել նոր արվեստ, պրոլետարական-աշխատավորական արվեստ՝ համապատասխան այն տնտեսական-քաղաքական խարսխի, որ հաստատվել ու հաստատվում է հեղափոխության հաղթանակի հետևանքով:

Իշխանությունը փոխվեց, հին դատակարգերի դիրքերը դրավեցին բանվորն ու աշխատավոր գյուղացին, ապա ուրեմն՝ պետք է փոխվեն հին կենցաղն ու մզլած աշխարհայացքը և ստեղծվի դադարախոտազական նոր վերնաշերտ, որի անհրաժեշտ մասն են կազմելու նոր գեղարվեստը, նոր դրականությունը: Չափազանց տրամաբանական մակարեքությունն, ըստ երևույթին...

Բայց ինչպե՞ս հասնել առաջադրած նպատակին, որ ոչ այլ ինչ է, բայց եթե գիտությունը և արվեստների մի կատարյալ վերածնունդն ալահանջ, ոգու և ստեղծագործության թափի այնպիսի փթիլաբերիչ գործ, որպիսիքն են Լեոնարդո դա Վինչին, Միքել-Անջելոն, Ռաֆայելը, Պետրարկան և ուրիշներ: Խնդիրը դրվեց իբրև հարվածային խնդիր և անգոր, ջգածդական փորձեր արվեցին լուծելու այն, ինչպես լուծվում են հաճախ «ուսղմական խնդիրները» պատերազմի դաշտում՝ սուռաներով ու գրոհով: Բազմաթիվ հոգվածներ գրվեցին այդ մասին, որոնց հեղինակներն այս կամ այն կողմից մոտեցան նոր արվեստի սփինքսին, դատեցին, դատապարտեցին հին արվեստը, հրահանգեցին նոր ուղիներ, բայց երբեք, երբեք չպարզվեց, թե շոշափելի, կոնկրետ կերպով ի՞նչ են ուղղում քննադատները, ո՞ւր են մղում նոր արվեստին ծառայելու, սպա-

սափորելու պատրաստակամ՝ գեղարվեստագետներին: Եվ սկսվեց «նոր պոեզիայի» այն վախճանալիան, որ միայն գեպի անդունդը՝ կարող է գլորել մեր երիտասարդ բանաստեղծներին:

Ռուսաստանի օրինակը խիստ ուսանելի է: Այնտեղից են շրջվում թե նոր պոեզիայի ձևերը և թե սկզբունքները:

Այնտեղ ևս հինգ տարի աղմկեցին նոր արվեստի մասին, բսղմաթիվ փորձեր արին ստեղծագործելու, մարմնացնելու, ալդարվեստը՝ գեղարվեստական արձակի թե ոտանավորի մեջ: Հինգ տարվա ընթացքում հարյուրավոր արձակագիր և բանաստեղծ գրողներ արտադրեցին իլլի ահապին կույտեր, մի ընդարձակ գրակնություն: Հաճախ միանգամայն ձեռնահաս, շնորհալի մարդիկ: Եվ այնուամենայնիվ...

Եթե Ռուսաստանը «նախապատրաստական» շրջան է ապրում, ապա ինչ գրություն մեջ է մեր երկիրը յուր նյութական-հոգևոր աղքատ միջոցներով:

Այստեղ ևս «ձախուժյան» վայելչության պահանջ է դրեթե հնի ժխտումը, անցյալի անտեսումն ու արհամարհումը: Պրոլետարական պոեզիայի «կապույտ թռչունը»՝ այստեղ ևս քողարկված է անհայտության թանձր շղարշով և խնդիրը լուսարանելու համար անհրաժեշտ է ոչ այնքան բաղմակողմանի ուսումնասիրություն, որքան ցրումն այն «բաղմակողմանի» և անհամար թյուրիմացությունների, որոնց ցանցի մեջ, դժբախտաբար, թեալեկ թիրտում է ջահելներ: Երես միտքը: Ապագային թողնելով հարցի քննությունն ըստ էության, ալմ մի քանի խոսք «ըստ կարգի»:

Հայ պրոլետարական գրողների միությունն ունի մի քանի տասնյակ անդամներ—մեծ մասամբ պրոլետարական-աշխատավորական ծագումով և եթե չենք սխալվում, մարքսիստական աշխարհայացքով: Ենթադրելով լավագույնը, որ բոլոր սկսնակներն օժտված են բանաստեղծական ձիրքով, ցանկանում ենք իմանալ, թե ինչպե՞ս է միությունն առաջնորդում երիտասարդներին գեպի վաղվա արվեստի արևը: Մեղ թվում է, թե միության օրգանը, այսինքն բանաստեղծությունների հրատարակումը և միության նիստերը (որոնք դեռիմակ են և հասարակ մահկանացուներին անմատ-

* «Դեռ շատ տարիներ առաջ ևս նկատել եմ, որ Չարենցը չի կարող բանվոր գոսակարգի երգիչը լինել, որովհետև սրա սիրած գույնը «կապույտ գույնն է»: Այսպես էր տեսնում Գ. Լեոնյանը, Արմանը ու զարմանք!... (տե՛ս «Կարմիր Աստղ», № 26, «Հայարտուն»):

չելի) միանգամայն երկրորդական տեղ պետք է զբաղեն միուրյան գործունեության մեջ:

Զափազանց վտանգավոր դատարարակշական մեթոդ է անտա-
զանդ, անբովանդակ ոտանավորների հրատարակումը, ապա ուրեմն
և խրախուսումը: Չի կարելի ամեն մի փորձ հանգես բերել հրա-
պարակ: «Մուրճ»-ի բանաստեղծները¹ շափազանց թեթև երկունք
են երևան բերում և... թեթևամիտ վերաբերմունք դեպի արվեստը:
Մենք կարծում ենք, որ միությունը պետք է փոխե յուր գործունեու-
թյան բնույթը, ամբիոնն ու թերթը թողնելով ընտիր խոսքին, այս-
պես ասած, «հանդիսավոր» դեպքերին: Միության վարչությունը
պետք է հիմնե զբաղման գիտական ակադեմիա և յուր անդամներին
անցկացնե նրա քուրաչի միջով: Ոչ ոք չգիտե վաղվա արվեստի
ձևերը, վաղվա հեղինակի տպրումները, բայց մի բան միշտ հայտ-
նի է եղել՝ տգիտության խավարի մեջ գեղարվեստի ծաղիկները
փթթել չեն կարող. նախապատմական պրիմիտիվ ստեղծագործու-
թյան դարը վաղուց է անցել: Մեր պատանուրջունը խիստ տգետ է—
այս ծանր իրողությունը պետք է ելակետ լինի մեր բոլոր կուլտու-
րական-կրթական ձեռնարկների հիմնադիրների համար:

Զափազանց աղոտ հասկացողություն ունեն մեր պատանի-
ները թե գիտություն և թե պրականության մասին: Բացառու-
թյուն են արդյոք պատանի գրողները: Նվ ցավն այն է, որ շա-
տերը տգիտության մեջ ադրեստիվ են... հասկանալի է: Նրեքի այն
հռչակավոր գեկլարացիան² նոր արվեստի մասին, որ մի տեսակ
դարաշրջան պետք է կազմեր միամիտ հեղինակների կարծիքով,
միանգամայն փոշիացնում, քամուն է տալիս ամբողջ հին պրակա-
նությունը և սրանով սրբագործում է տգիտությունը այդ անպետք
պրականության նկատմամբ: Մի շարք «կորչի-կորչի»-ներից հետո
հին արվեստի հասցեին գեկլարացիան «չեցեցե»-ներ ևս ունի յուր
դադափարների համար, բայց ամենահարմարը և ամենահետե-
դականը կլինե՞ր՝ կեցեցե տգիտությունը:

Այդ տպավորությունն էր թողնելու երեքի սխրագործությունը
ծուլամիտ տղետների վրա:

Ըմբռնո՞ւմ է արդյոք պրուլետարական գրողների միությունը,
որ մեր պրականության ամենացավոտ խնդիրն է այս: Հայոց պրա-
կանությունը դարմանալի աղքատ է համամարդկային դադափար-
ներով ու տիպերով: Մեր գրողների տաղանդի չափը ունի, հարկավ,
յուր նշանակությունը, բայց այդ չէ մենակ պատճառը: Մեր ժողո-
վրդի եղբրական պատմությունը, իհարկե, շափազանց անձուկ է
դարձրել հայ հեղինակի աշխարհայացքը. հայ պրականության պա-

Թոսը ինքնադաշտադասնության գաղափարն է կազմում. մի բնական ու բարձր գաղափար, միանգամայն մարդկային: Հայ աշխարհակալ կյանքը այս խղճով «փիլիսոփայությունն» է տվել հայ դրականության: Գաղտնի համաձայնություն մը որոշում կա, կարծես, որ գիտությունը «սպեցնիր» գործ է և հայ գեղարվեստագետին չի վերաբերում:

— Գիտե՞ս ինչ,— գրեթե հիացմունքով ասում էր մի ծանոթ,— այս ինչը (հայտնի գերասանական անուն) Իբսենն է կարդում,— անգամ այն դրամաները, որոնց մեջ նա չի խաղալու.

Որպիսի՞ գիտակցականություն...

Իսկ դարիս հրաշք-հանճարը, Ֆյոդոր Շալչապինը (որ ոչ մի սիստեմատիկ կրթություն չունի) Օլտֆերնի գերն ըմբռնելու համար («Հյուղիթ» օպերայի մեջ) ռատամնասիրում է Ասորեստանի ամբողջ պատմությունը և պատմագիտական ռեֆերատ գրում, որ պրոֆ. Կիզելվեստգերի և այլ պատմագետների կարծիքով, արժանի է գիտական աստիճանի:

Հանճար և աշխատանք՝ միշտ միասին են:

Թվեցեք համաշխարհային պոեզիայի, առհասարակ գեղարվեստի գործիչների անունները և տեսե՛ք, թե ինչ աշխատանքի են ընդունակ բանաստեղծները: Գիտությունը գեռես վերջնականապես չի պարզել, թե որպիսի գեր է խաղում գիտակցությունը ստեղծագործության մեջ կույր տարերքի, ինտուիցիայի համեմատությամբ: Բաց պատահմունք չէ խոմ, որ բոլոր գեղարվեստական հանճարները նախ և առաջ սքանչելի բանվորներ են, աշխատանքի ասպետներ:

Շեքսպիր, Գյոթե, Հայնե, Պուշկին, և այլն իրենց դարի ամենագիտուն լուսամիտ մարդկանցից են եղել: Մեղանում կարծում են, թե գեղարվեստական ստեղծագործությունը և մանավանդ քնարերգությունը ինչպես ուսուն է ասում, մատից կարելի է դուրս ծծել: Այս կորստաբեր կարծիքը պետք է արմատախիլ արվի: Առանց աշխատանքի և գիտության չկա գեղարվեստական կուլտուրա և, մանավանդ—վերածնության ջրջանում: Ինչպես տնտեսական ճակատում պրոլետարիատը նվաճում է արտադրության միջոցները և տիրանում բուրժուական տեխնիկային, այնպես էլ կուլտուրական ստեղծագործական ճակատի հաղթանակը պայմանավորված է միայն ու միմիայն բուրժուական աշխարհի գիտության յուրացումով, արվեստի նվաճումով, ավելի ճիշտ՝ ամբողջ մարդկության արվեստի նվաճումով: Հոմերոսից սկսած մինչ այսօրվա պոեզիան: Ոչ միայն արվեստի, որ ինքնին մի հսկայական օվկիանոս է:

Ասացինք, որ պրոլետարական գրողները մարքսիստական աշխարհայացքին են հետևում: Իհարկե, դատարկ խոսք է սա այն մարդկանց վերաբերմամբ, որոնք մարքսիստական տերմինոլոգիայից զատ, ոչինչ չգիտեն և չեն կարող իմանալ:

Կարծում ենք, որ առաջարկած ակադեմիան պետք է լինի մի աշխատանքի դպրոց, որտեղ աշխատանքը ոչ միայն պետք է երգվի, այլև կատարվի և ուրոշ ուղղությամբ:

Մարքսիզմի ուսումնքը հիմնական տեղ պետք է գրավի այդ դպրոցում. մարդիկ պետք է սովորեն ինքնուրույնորեն կարդալու և ըմբռնելու Մարքսը:

Որոշ չափով մյուս գիտությունները ևս պետք է տեղ բռնեն այդ դպրոցում, որ ունենալու է իր հատուկ ծրագիրը: Այնուհետև մեծ տեղ պետք է գրավի համաշխարհային գրականության ուսումնասիրությունը: Հայոց գրականությունը յուրահատուկ է լավ պետք է անցնեն ապագա հայ գրողները, — ինչպես և հայոց պատմությունը: Այդպիսով, պատանիները պետք է իմանան, թե ինչն է ժխտելի հին արվեստի մեջ և ժխտեն գիտակցաբար և ոչ թե թուխտակավարի, տգիտարար: Դպրոցի ծրագիրը կարող է այս կամ այն բնույթի ունենալ, կարևորը նպատակն է:

— Լուսավորության նկատմամբ հավասարվել դարիս հետ — ինչպես գրում է 22 տարեկան Պուշկինը:

Եվ առաջին ու ամենաէական հարցը եվրոպական լեզուների հարցն է, նախ և առաջ, իհարկե, ռուսաց լեզվի: Վերջին տարիների դպրոցական աղգայնացումը, որ ամեն տեսակետից անառարկելի է, մի ծանր հետևանք ունեցավ՝ նա չափազանց թուլացրեց ռուսագիտությունը, մի հանդամանք, որ կուլտուրական կատաստրոֆայի նման աղետարեր է: Տասնյակ տարիների աշխատանքը միայն կարող է գիտությունը աղգայնացնել, «հայացնել», մինչ այդ մեր երիտասարդությունը կարող է կրթվել ու կատարելագործվել եվրոպական գոնե մեկ լեզվի գիտությամբ միայն. պայմանները հարկադրում են գերադասությունը տալ ռուսաց լեզվին: Մեր դպրոցը համալսարանը, մամուլը պետք է լավ գիտակցեն, որ ռուսաց լեզվից դուրս չկա փրկություն: Մանավանդ գրողների համար, որոնք գրեթե ոչ մի հնարավորություն չունեն հայոց լեզվի միջոցով հազորդակից լինելու համաշխարհային գրականության, թարգմանությունները չափազանց չնչին են և մեծ մասամբ՝ անբավարար: Պրոլետար գրողների միությունը գիտակցում է, որ հայ գրողը նախ և առաջ պետք է կատարելապես տիրապետի ռուսաց լեզվին, որից

հետո անհրաժեշտ է դիմել նաև այլ լեզուների ուսումնասիրութ-
յանը*:

Նվթող չասեն, թե մեր պայմանները թույլ չեն տվել մեր գրա-
կանության ներկայացուցիչներին հասնել այդ աստիճանին,— թույլ
չեն տալ նաև նորերին: Հասարակական պայմաններ, քաղքենիա-
կան միջավայր... գիտենք, գիտենք, չափազանց ծանր են մեր ուս-
մանները և Պուշկինի պահանջը՝ խիստ դժվար իրագործելի: Բայց
մի՞թե ընթացիկ իրագործելի են այն վիթխարի նպատակները, որոնց
համար աշխատում է պրոլետարիատը:

Մեր երիտասարդությունը պետք է իմանա՝ մեր պայմանները
ծանր են, կենցաղական ճահիճք քաշող, թունավորող, բայց կա՝
գիտության, արվեստի ասպարեզում պայծառ աշխատանք, որ եր-
ջանկացնելով անհատին, կարող է փրկել նաև հանրությանը, եթե
մեզ առաջ մղե կուռ աշխարհայացքի լծակը, եթե մեզ փարոսե
գիտականորեն հիմնավորված հասարակական իդեալը: Համառ
համբերության ու քրտնաջան աշխատանքի ճանապարհին է միայն
հաղթանակը: Պոեզիան խաղ ու պար չէ: Խոցող անհանգստությունը
պետք է պաշարե մեր երիտասարդներին և՛ մեծ ժամանակի մեծ
նպատակներին խորը դիտակ լինելով, նրանք կարող կլինեն ստեղ-
ծագործ աշխատանքով վերածնություն բերելու մեր դրականու-
թյանը, որի մեծ բանաստեղծը բարի բերանով ասում է այսօր:

Ապրեք երեխեր,
Բայց մեզ պես չապրեք:

1928

* Ռուս բանաստեղծ Վ. Բրյուսովն այն կարծիքին է, որ բանաստեղծը պետք է
իմանա առնվազն եվրոպական վեց գլխավոր գրականությունների լեզուները (ռու-
սերենը չհաշված):

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆ—ՄԱՐՏՈՒՆԻ (ԱԼՅՈՇԱ.)

(ԲՆՈՒԹԱԴՐՄԱՆ ՓՈՐՁ)՝

1886—1925

Նոր Նախիջևանի թեմական դպրոցն ավարտելուց հետո նա եկավ Մոսկվա—1904 թվականին—Լազարյան ձեմարանը մտնելու նպատակով:

Նույն թվականին էլ ծանոթացանք Ալյոշային, որ (այն ժամանակ արդեն անվանի) բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի նման բարեկամ-հովանավորող ուներ:

— Շատ լավ տղա է, պատրաստված,— խորը համակրանքով ասել էր Ալյոշայի մասին Ավետիք Իսահակյանը:

Բնական է, որ ձեմարան մտնելուն պես նա պիտի աչքի ընկներ և մտներ դպրոցական «մտավորականության» շարքերը, որի գլխավոր առաջնորդներն էին Վահան Տեր-Գրիգորյանն (Տերյանը) ու իր փայլուն աշխատակից Պողոս Մակինյանը:

Ուռա սոցիալիստ գրողների միջազգայնականության գաղափարներով սնված՝ մենք 1904 թվականից հզորապես ազդվել սկսեցինք սրբեկտարիատի իդեոլոգիայից և հեղափոխական շարժումներից: 1905 թվականին մենք պարզորոշ կերպով ըմբռնել էինք կապիտալիստական հասարակարգի կառուցվածքն ու դասակարգային ներհանույթյունների, կոիմների նշանակությունը: Եվ եթե բռնաջ մեր «սոցիալիզմը» սնվում էր գլխավորապես Բելինսկու, Պիսարևի և այլ սոցիալիստ-լուսավորիչների գրվածքներով, այժմ մենք արդեն մոտեցել էինք գիտական սոցիալիզմի հիմնական սկզբունքներին. արդեն որոշ չափով գիտեինք Մարքսին, Էնգելսին, Լասալին և նրանց աշակերտներին: Քիչ—բայց գիտեինք:

Ալ. Մյասնիկյանը 1906 թվականի ամառն անդամագրվեց Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության, բայց այդ հանգամանքն, իհարկե, չէր կարող արգելք հանդիսանալ Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատական Բանվորական կուսակցության մեջ ևս աշխատելու. նա հետագայում անդամ էր նաև Ռուսաստանի ս.-դ. բանվորական կուսակցության. և սկզբից ևեթ նրա համակրանքը ռուսական մարքսիզմի այն հոսանքի կողմն էր, որի առաջնորդ հանդիսանում էր Վ. Ի. Լենինը:

Խիստ ինքնավստահ հավատ ունեւ դեպի իր ճշմարտությունը: Հենց արտաքինի մեջ կար ինչ որ վճռական հանգստավիսություն, ապացույց, որ այդ մարդը հեշտ բեկվողներից չէր:

Մի կողմից՝ կիսագանգուր, ղեղեցիկ, սև մազերի շրջանակում ամուր նստած, արտահայտիչ աչքերը, խիստ եղերագծված շրթունքները, որոնցից ներքինը ափրիկացի էր հիշեցնում և հոռմեական համառ ծնոտը, մյուս կողմից՝ թեև ոչ խոշոր, բայց ամուր կառուցված մարմինը, քնդհանուր առմամբ թողնում էին հաստատուն լավ կոմված շենքի տպավորություն. էմոցիոնալ շարժումների բացակայությունը, ատելությունը դեպի ճոռոմ ֆրադը, հանդիսա քայլվածքը, խոսելու պարզությունը, ինքնազստության մեծ կարողությունը դարձնում էին նրան աչնպիսի բնավորություն, որի մասին մեր ժողովուրդն ասում է՝

— Մով է, ծով...

Սակայն դա մի ծով էր, որ իր հատակում «փրփուրներ» ուներ, թեև հազվադեպ պարագաներում էր ցույց տալիս նրանց:

Իր կյանքի դադարաբաշխ լծակը,—մարքսիզմը—նա ձեռք բերեց 1906 թվականին,—և անշեղ կերպով, անհաճանջ լարումով մղվեց դեպի իր իդեալը, երբեք չվարանելով:

Դժվար էր գտնել մի մարդ, որ Մյասնիկյանի նման պարզորեն գիտակցեր, անվերապահորեն գիտենար, թե ուր է գնում:

Նա գիտեւ ինչ էր կամենում:

Նրա համար միանգամայն օտարախորթ էին մտքի ներաստենիական ղեղերումները, հոգեկան հակասությունների, ներհակադրումների ողբերգությունը:

Նա սկզբից ևեթ գիտեւ՝

— Այսօր կա մի հանցանք—արդի հասարակարդը
(«Մշակ, 1914, № 54, «Հասարակական խոցը»)

և այդ հանցանքը հաղթահարելու միջոցը — կոմունիզմը: Իրավա-
բան էր, բայց գիտեր «օրենքները չեն, որ բռնակու են մարդկու-
թյան վերքերը, նրանք սպասում են վիրահատի սուր ու համարձակ
դանակին»:

Նա այդ գիտեր օրհասական մեղադրանքներով քայքայիչ տա-
րակուսանքները երբեք տեղ չգտան նրա հոգում: «Հանցանքը» պարզ
էր, միջոցը նրա դեմ — ակներև էլ ի՞նչ տարակույս, ի՞նչ որոնում,
ի՞նչ վարանում...

Ալ. Մյասնիկյանը միանգամայն կազմ ու պատրաստ գուրս
եկավ պրոլետարական պայքարի ուղին, աշխարհահայացքի տեսա-
կետից կատարելապես սպառազեն և երբեք տուրք չտվեց ինտելի-
գենտական հիվանդագին «պտրումներին»:

Որդեգրվելով մարքսիզմին, նա մեղադրանք անվերապահու-
թյամբ, առանց որևէ առարկության ընդունեց նրա բոլոր դրույթուն-
ները և իսկույն գործի անցավ: Գործ և ոչ ռեֆլեկսիա. իբրև հոգե-
բանական տիպ նա գերազանցապես հակափիլիսոփայական էր:
Ամենալուրջ ուսումնասիրությունը ծանոթանալով մարքսիզմին, նա
գրեթե բոլորովին անտարբեր էր դեպի այդ վարդապետության
փիլիսոփայական կողմը: Կյանքի հասարակական առեղծվածները
դրույթուն չունեին ամենին՝ նա իր գիտակցված գործն ուներ և
իր ամբողջ եռանդը, ամբողջ կյանքը անձնանվեր պատրաստակա-
մություն էր սպաս էր դնում նրան: Բնականաբար, երբեմն հակված
էր կյանքի բաղմարար, երևույթները պարզացման ենթարկելու,
չնշմարելով նրբությունները:

Հավատարիմ, անդամաճան ընկեր լինելով, նա զարմանալի
կերպով զուրկ էր որևէ սենսիմենտալիզմից և իր ամբողջ էությունը
դե՛մ էր ճոճում բարոյախոսություն: Ժուժկալ էր, ժլատ իր զգաց-
մունքների արտահայտության մեջ: Կարծես խուսափում էր «գա-
տարի» բաների վրա իր եռանդը վատնելուց, պահպանելով այդ
եռանդը իր կյանքի միակ նպատակի համար: Զարմանալի կազմա-
կերպված հոգեկան տնտեսություն ուներ, անօրինակ համակարգ-
ված բնավորություն էր՝ իր ամբողջ կորուլը պահպանում էր իր գոր-
ծի համար:

Որովհետև պարզ էր նրա համար աշխարհը, բացահայտ՝ մարդ-
կային կյանքի նպատակակետը:

Այս «սիստեմի» շնորհիվ նա կարողացավ անզուգականորեն
բանական ձևով օգտագործել իր ուժերը. Մյասնիկյանը, կարելի է
ասել, գրեթե իր հոգեկան կարողությունների գրեթե ամբողջ
թափը:

Որովհետեւ նա անդառնալի կերպով զիտեւ ինչ էր կամենում:

Այս տեսակետից Մյասնիկյանի հոգեբանական հակոտնյան էր բանաստեղծ Վահան Տերյանը, որ ոչ միայն ծայրահեղ զգայունությամբ էր օժտված, այլ և մտքի փիլիսոփայական արտահայտված թեքում ուներ. ամենի անուրջի մարդ, քան թե իրական կյանքի՝ տրոհող ոգի, զրեթե ցավադարության հասնող նուրբ նյարդային սիստեմ:

Մինչդեռ Մյասնիկյանի համար ամեն ինչ սպարզ էր, — Վահան Տերյանը, ընդհակառակը, պատկանելով նույն մարքսիստական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության, կարծում էր, որ դեռ ևս աշխարհումս շատ գաղտնիքներ կան, որոնց մասին իմաստունները չեն էլ երազել անգամ... Եվ սիրում էր հուզիչ ձայնով կրկնել հետևյալ խոսքերը՝

Ի՞նչ գիտե մարդը, ի՞նչ գիտե մարդը...

Եվ ամենուրեք՝ բնության մեջ, սոցիալական կյանքում, իր հոգու մեջ՝ տեսնում էր հարցեր, հարցեր... Բանաստեղծի համար միշտ բնորոշ են եղել իր այս խոսքերը՝

Զգիտեմ կյանքը ինձ ուր է տանում,
Ամեն ինչ հարց է, մթին հանելուկ...

Եվ սիրող ընկերները, Մյասնիկյանն ու Տերյանը, հաճախ ընդհարվում էին, կռվում:

Մեկը՝ նյարդային, հիստերիկ սուր ձայնով, մտահույզ, երբեմն կոպիտ, անհամբերող, մյուսը՝ հանգիստ, համբերող, ինքնավստահ (բայց երբեք ինքնախափան կամ մեծամիտ), զրեթե անտարբեր...

— Կամքի ազատություն և անհրաժեշտություն, ազատության թագավորություն — անհրաժեշտության թագավորություն: Անհատը և սպառնական անհրաժեշտությունը. Բարոյականությունը, քննադատական և ...դեմոկրատիզմը, անառարկելի պատճառաբանվածությունը: Ինչպե՞ս ծայրը ծայրին հասցնել, ինչպե՞ս հաշտեցնել, ինչպե՞ս մեկնարանել... հարցերը հարցերի հետևից տեղում էին Մյասնիկյանի գլխին, և նա մարքսիզմի հանրահայտ գրություններով ջանում էր ցրել Տերյանի տարակուսանքները, պարզաբանել մութ կետերը:

Տերյանը իհարկե, չէր բավարարվում, դաշտանում էր, նյարդայնորեն եղունգները կրծում, երբեմն նույնիսկ հաչոցում... Եվ ընկերները «հաշտվում էին» թեյասեղանի շուրջը, խոսակցության

նյութը փոխում, քաղցր մաշկահաթին զուտ տալիս, մինչև նոր բաղ-
խում, նոր վիճարանություն, նոր «ճակատամարտ»:

Ամենաուժեղ վեճը—երկուսի համար էլ խիստ բնորոշ—վերա-
բերում էր... սիրո խնդրին:

Սիրո երգիչը շանթահարվածի էր նման: Ինչպե՞ս: Սիրո դե՞մ...
Մյասնիկյանը իր մարքսիստական «օրթոդոքսիան» շատ հեռու էր
տարել և ազդարարել՝

— Մարքսիստը չի կարող սիրել կնոջ և ամուսնանալ, եթե նա
իրոք նվիրված է բանվոր դատակարգի շահին: Ոչ մի շահ, ոչ մի
նպատակ, բացի ոլորենտուրական շարժման շահից ու նպատակից:

Սա արդեն սոսկալի էր, դուրս էր գալիս, որ մարքսիզմը ժըխ-
տում էր սերը: Սա փորձ էր Տերչանի կյանքից խլելու նրա ամե-
նամեծ իմաստներից մեկը: Ու «հրաշք-սղջկա» երգիչը իր հոգու
ամբողջ թափով ծառացավ այդ անսպասելի վտանգի դեմ:

— Ինչպե՞ս կարելի է առանց կնոջ, առանց սիրո. Ինչպե՞ս
կարող է մարքսիզմը միտել սերը: Չի՞ կարող մի կենսունակ վար-
դապետություն այդպիսի պահանջ դնել մարդու առաջ:

Ու որովհետև Մյասնիկյանի նման տրամաբանե՛լ չգիտեր,
փաստարանել չէր կարողանում—վեճը ձևականորեն ըստ երևույ-
թին տանուլ էր տվել: Բայց կարող էր հանգիստ գտնել: Նրա աչ-
քերը պաշտոնացան հազթախտն փալից, երբ իմացավ (վեճի ժա-
մանակ չգիտեր), որ Կարլ Մարքսը պաշտելու չափ սիրել է իր
կնոջը—երկար տարիներ—և ջահել ժամանակ նույնիսկ ոտանա-
վորներ է նվիրել նրան (իհարկե, սիրալին): Եվ Մարքսի առաջ մի-
այն ընկրկեց Մյասնիկյանը:

Նա կյանքի որոշ փորձ էս ուներ, որի մասին հիշատակումներ
կան նրա նամակներում: Սիրո դյուլթանքը նրան էլ է գերել ժամա-
նակավորապես:

1908 թվականին նա իր նամակներում ակնարկում է այդ մա-
սին.

Հունիսի 11-ին՝ «Իմ դրությունն շան դրություն է ուղղակի.
ո՛չ փող, ո՛չ սենյակ, ոչինչ. թափառում եմ շարունակ, սակայն
ամեն օր էլ կանոնավոր կերպով հաճախում եմ ուսյունները՝ մեր
թերթիան այստեղ չի կիրառվում արդեն. ըստ տնտեսական դրու-
թյան չէ, որ ես այժմ կարողանում եմ աշխատել: Սակայն ներ-
սումս կատարյալ մի տրադեդիա է տեղի ունենում—սուբյեկտիվ
և օբյեկտիվ աշխարհներս տարուբերում են. ես շատ բան քեզ չէի
պատմում, քանզի հնարավորություն չուների: Կիսոսեմք հետո Գրիոր
ստեպ ստեպ: Վահանք սալդե՞ղ է. ջերմադին բարեներս ուղղիր

իրան, ասա թող զրի անսպասձառ. գիրքը ե՞րբ է լույս տեսնելու՝ սպասում եմ և ենթ անհամբեր»:

Հետևյալ օրը (հունիսի 12-ին)՝ «ես գտնվում եմ անտանելի դրություն մեջ. ներքինս փոթորկված. չեմ խմանում, թե կմնամ՝ արդյոք Բաքվում, որովհետև չեմ կարող տանել»:

Օգոստոսի 20-ին ուղարկված նամակում այսպիսի ուժեղ տուգեր կան՝ «ГОМЕЛБ-ГОМЕЛБ-ը՝ սոստիկ չարչարում է ինձ. ուղղակի մեռնում եմ, Յոլակ ջան»։ և հետո «տրամադրությունս դժոխային է»։ Այդ ապրումների ազդեցության տակ էր անշուշտ, որ Վահան Տերյանի տողերից ցնցված արտասովել էր այդ ուժուր մարդը՝

Դու անհույ նայեցիր իմ վրա
Ու անցար քո խաղով կանացի.
Ես քեզնից դառնացած հեռացա,
Ես քեզնից հեռացա ու լացի:

Սակայն սա սոսկ միջադեպ էր նրա՝ կյանքում: Կոմունիզմի իշխանությունը այնքան զորեղ էր նրա հոգում, որ ոչ մի սիրային տրագեդիա չէր կարող թուլացնել նրա ձգտումը: Մյասնիկյանը հետադաշում ամուսնացավ, երեսա էլ ունեցավ, բայց երբեք ամուսինն ու հայրը մի մազաչափ անգամ չփոխեցին հասարակական գործչի վարքագիծը, չթուլացրին կոմունիզմի պաթոսը նրա մեջ: Այդ տեսակետից բնորոշ է հետևյալ հետաքրքրական նամակը, որ ընկնում եմ ամբողջովին. հա գրված է հիշատակված սիրային տրագեդիայի օրերում:

908 20/6 Բաքու.

Օննիկից** ինչ խաբար

Սիրելի Յոլակ!

Ստացա նամակդ. կարծում ես, որ կարող եմ որոշ տատանումներ առաջ եկած լինել իմ ուղեղում քաղաքական հարցերի, իմ քաղաքական դավանանքի նկատմամբ, չեմ հասկանում, թե ինչը զբույրել է քեզ այդ տեսակ ենթադրության դուռը բաց անել: Անշուշտ, սխալված ես: Հաստատապես կարող եմ վկայել, որ ինչպես կամ՝ այժմ, այնպես էլ պիտի մեռնեմ. գործը այնպես է ոգևորել ինձ և մարմինն ու արյունն դարձել իմ մեջ, որ ոչ մի տատանում չի կարող

* Օրիսրդը հրեուհի էր, և մենք բարի կառավարված այդ անեկտոգային անունն էինք տվել նրան:

** Խոսքը Օնիկ Օհանջանյանի մասին է:

խախտել ոչինչ ու ոչինչ: Հարցը վերաբերում է մեր ներկա դրու-
թյան: Անշուշտ քեզ համար նորություն կլինի, եթե հայտնեմ, որ
ներկայումս, դոնե Բաքվում գոյություն չունի հայ սոցիալ-դեմո-
կրատիա... ինտելիգենցիան միանգամայն կրիվիսի ենթարկված,
ֆինանսներ՝ ոչ մի կոպեկ. և երբ ուզում ես մի գործ կատարել,
ամեն կողմից հուսահատ և նուշխիսկ քեզ նախատող շշուկներ ես
լսում. այ մարդ, ինչ գործ, ինչ բան, շարժե աշխատել, ոչինչ դուրս
չի գա: Քիչ թե շատ աչքի ընկնող լավագույն ուժերն էլ թողել հե-
ռացել են քաղաքիցս: Մտիր իմ դրությունը. ես որ այնքան հուշսե-
րով ու ծրագիրներով աշատեղ էի գալիս, այսօր մենակ գտնվում եմ
զմեղակ սլաժմաններում: Ահա այն իշաքարը, որ ծանրացած է իմ
գլխին: մյուս կողմից, որ երկրորդականն է, իմ ներքին-աուրյեկտիվ
աշխարհը ալեկոծվում էր. վերջինս իհարկե՝ ոչինչ:

Ահա այն պատճառները, որ ինձ գրել էին անելանելի դրության
մեջ—դրա մասին էի քեզ գրել: Մի ժամանակ նուշխիսկ մտադիր էի
թողնել Բաքուն և հեռանալ Ռուսաստան, կոպեկ չունեի, խրախու-
սող և օգնություն հասցնող չունեի, մտերիմ չունեի—ի՞նչ անեի.
սակայն երկար մտածելուց հետո և վերջապես մի քանի իմ լավ
բանվորների ընթացքը տեսնելով, նկատելով, որ որոշ գործ կկարու-
ղանամ կատարել, գուցե հնարավոր կլինի որոշ աշխատանք տանել
և դիակը սաղացնել, մտածեցի և վճռեցի մնալ: Այսօր արդեն խր-
ված եմ պարտքերի մեջ հակամալից. սենյակ եմ վերցրել, երեւ-
կայիր, ռալոններ դնալու համար անհրաժեշտ ճանապարհածախսը
ինքս եմ հողում, փող չկա, կոպեկ չեմ ստանում: Իմ բոխտիցս
եկավ և Կարինյանը. անցյալ օրեր կազմեցինք ներկա եղող ուժե-
րից մի փոքրիկ ժողով—պրոպագանդիստական կոչված և աշխա-
տանքը բաժանեցինք իրար մեջ—ПОМНИМО, տեղական մարմնի «ե
կ. կ.»-ի. սյուսր ռալոններում քիչ-քիչ աշխատանքը գնում է, մա-
նավանդ Բիրի-Հեյրաթում, որտեղ ամեն օր ժողովներ ենք կալաց-
նում. ես յուրաքանչյուր երեկո գնում եմ աշխատելու և երեկոներն
էլ քաղաքում պարապում եմ գիտակիցների հետ, մոտ 3 հոգի,
որոնցից ուզում են պրոպագանդիստներ պատրաստել: Առաջիմ
գոհ եմ մեր վիճակից և իմ աշխատանքից, տեսնում եմ, որ որոշ
գործ է շինվում. գրեցին, որ դա մեր բուսակը—Սարգիսը*. մտա-
դիր ենք որոշ քալ անել. հոսանք է սկսվել մեր կազմակերպության
մեջ՝ դուրս անել բոլոր աշխատող ուժերին. դրա համար անհրա-
ժեշտ է մի խորհրդաժողովի նման բան հրավիրել. տեսներ ինչ

* Սարգիս Սրապիտնյանի (Լուկաշինի) մասին է...

կլինի: Չեմ իմանում, Թիֆլիսում ինչ կա, միայն գիտեմ, որ Նսա-
լեմը*) հեռանում գնում է Ռուսաստան. իսկ Բաթումից և այլ տե-
ղերից տեղեկություններ չունեմ: Պիճիկը** ամառանոցումն է—
Մանգլիս: Լս-էրական լիդերը՝ Չերնովը այստեղ է. մտադիր ենք
այս օրերս գիտկուսիաներով դուրս գալ նրանց դեմ սինդիկալիզ-
մից և կոոպերացիաներից խոսել: Նա և Շահում. (այսինքն Շահում-
յանը. Յ. Խ.) որոշել ենք քաղաքում մի շարք լեզալ դասախոսու-
թյուններ սարքել՝ Պատմական մատերիալիզմի, աղգային հարցի և
հողային հարցի մասին, իբր կոնտր-դասախոսություններ խաժակի
դեմ, որ նորերս եկալ կարդաց ահագին դեմագոգություններով և
գնաց: Վաղը թերթի իրավունք ստանալու համար խնդիր եմ ուղղում
տալ. որոշվել է մի փոքրիկ գումար հավաքել և անսլացման թերթ
հրատարակել. առանց դրան ծանր է ապրելը: Ահա, Յուլակ ջան,
իրերի դրությունը, դրում եմ քեզ միայն, խնդրեմ մարդու չհայտնես:
Ըստ երևույթին մեր դործերը լավանում են: Եթե հնարավոր է դու էլ
այդտեղ մի երևույթից-բանից տալիր:

Ուրիշ ի՞նչ ես շինում: Ինչո՞ւ ես պարապում. դրիր մանրա-
մասն. ես այնքան վրադված եմ, որ չեմ կարողանում կարդալ, և
այլն. ուղղում եմ հողային հարցս վերջնականապես մշակել, տես-
նեմ՝ կհաջողվի՞, թե ոչ: Անցյալներս գրեցի Վահանին***. ափսոս,
որ նրա հետ այդպիսի անախորժ բան է պատահել. նա այստեղ էլ
արդեն հռչակվեց—կարդում են նրա «Երկրի Ձայնում» լույս տե-
սածները: Բարեկր այդտեղ ծանոթներին և ընկերներին: Գրիր շու-
տով և աշխատիր բաց նամակներումդ աղատ չգրել, որովհետև
կարդում են ըստ երևույթին:

Քո՝ Ալյոշա

Ներքին, սուրյեկտիվ աշխարհը, անձնականը—երկրորդական,
ոչինչ: Ալ. Մյասնիկյանը ոչ մի «մոլություն» չունեք. կինն ու գինին,
աշխարհի վայելքներն ու փառքը երբեք չկլանեցին նրա հոգին,—
սակավապետ էր, ժուժկալ: Երբեք կրքերի զոհ չգարձալ, որովհետև
միայն մի կիրք ուներ—կոմունիզմի իդեալը: Եվ հանուն այդ իդե-
ալի էր կազմակերպում իր բոլոր գիտական պարապմունքները:
Զարմանալի է նրա ոչ այնքան աշխատունակությունը (քանակը),
որքան պարապելու սթանշելի սխտեմը (որակը)՝ իրեն հետաքրք-

* Հայտնի բանվոր սոցիալ-դեմոկրատ Գարեգին Կոզիկյանը:

** Գաղիկ Պիճիկյանը:

*** Այսինքն բանաստեղծ Տերյանին:

բըրող խնդիրների սահմաններում լրջորեն խորանալ զիտեր՝ խելա-մուտ լինելու համար երեսփոխների պատճառներին: Հողային հարցը առանձնապես ուսումնասիրել էր ու որոշ խնդիրներ պարզելու համար նամակ էր գրել Կարլ Կառլսկուն՝ վերջինիս «Հողային հարցի»-ի առթիվ:

«Միակողմանի» էր համարվում մեր շրջանում:

Մինչդեռ մենք մեր «բազմակողմանիություն» հետեանքով հաճախ էինք տատանվում—հակամարքսիստական բանալից եկող ամեն մի սրամիտ պարագրքս ընդունակ էր որոշ ժամանակով ազդելու մեր հավասարակշռության վրա.—նա խուլ ու համր էր բուրժուական գիտության բոլոր հուշակապարիկների զեղզեղանքների հանդեպ:

Որոշումների ընթացքում մենք ծայրահեղությունների մեջ էինք ընկնում, մոռանալով հնադարյան հայ հեղինակի իմաստությունը՝ «Ժամանակ մահկանացուաց սուղ և անայտ է»։ Նա շտապում էր կյանքի մեջ մարմնացումն տալ իր զաղափարներին, կարծես պաղտնի նախազգացումն ունենալով իր վաղաժամ վախճանի:

Մենք ավելի «հետաքրքրական» էինք, ավելի հանրադիտուն, ավելի ճկուն—ալալ, երբեմն մինչ օպորտունիզմի աստիճանը—նա զարմանալի համառությամբ պնդում էր նույնը՝ «Գործն աշխատ է ոգևորել ինձ և մարմին ու արյուն դարձել իմ մեջ, որ ոչ մի տատանում չի կարող խախտել ոչինչ ու ոչինչ»: Անվկանդ կամքի ու անսասան համոզմունքների տեր՝ նա միաժամանակ ինչ որ հեղություն հասնող անսպասելի մեղմություն ուներ: Անհողողող էր և համբերող. մոլեռանդությունից ազատ էր, երբեք չէր բռնանում իր հակառակորդի համոզմունքի վրա, չէր բռնադատում, չէր աշխատում նվաստացնել հակառակորդին:

Զգաստ էր վերին աստիճանի, մարդարեական «խենթություն» չուներ: Հեղափոխական դսրծողության հերոս չէր նա, այլ հեղափոխական անձնվեր, քրտնաջան մշակ*:

Զարմանալի օժալած էր տակտի զգացմունքով. նա մեր ուսանողական ժողովների լավագույն մշտական նախագահն էր՝ խուկական նավավար, կոչված զեկավար: Ծիշտ է ասում Շ. Ամիր-

* Մյասնիկյանի դերը Հոկտեմբերյան հեղափոխության օրերին և քաղաքական կոիվներում դեռևս ճշտորեն պարզված չէ մեր մամուլում, սակայն ես համոզված եմ, որ անհատական քաջությամբ չէ Ալ. Մյասնիկյանը որոշ դեր խաղացել մեր օրերի պատերազմի մեջ, որակզ արիվեստյան խիզախությունն ընդհանրապես միանգամայն երկրորդական նշանակություն ունի:

խանչանք, որ նա սառնասրտութեան ու հանդստալիտութեան հերոս էր:

Նա գրչի և խոսքի հերոս չէր՝ նրա ոճը շունչի պատկերավորութեան փայլը, հանկարծակիի բերող ափորմիզմի հմայքը, թեև կորովարար չէր, թեև խոշոր ոճաբան չէր, նրա խոսքը ազդում էր իր պարզութեամբ, բովանդակալիութեամբ, դրական համոզվածութեամբ: Նա չեմ վարմանում, որ նա իր կուսակցության մեջ մեծ հեղինակություն էր ձեռք բերել. Հայաստանի ամենագիտակից բանվոր-կոմունիստներից մեկի ասելով, նա՝ «Պա՛կ գերմարդ էր»: Մյասնիկյանն ավելի պետական գործչի խառնվածք ուներ, քան թե Լլւսիկ իմաստով հեղափոխականի: Իր կոշումը կրում էր վարմանալի պարզութեամբ: Պարզութեան վեհ ազնվությունն ուներ նա: Խշխանությունն ամենևին չճնշեց նրան, «չվերացրեց»: Հայաստանի ժողովրդխորհի նախագահի և ռազմական կոմիսարի երկար շինելը նա կրում էր նույն հասարակ ձևով, ինչպես երբեմն իր ուսանողական փոխ վերաբերում:

Ո՛չ մի բարձրությունից նրա գլուխը չէր պտտվում. իր կյանքի բոլոր գրեթե անհատական բոլոր դիրքերը նա ընդունում էր իրրեւ անհրաժեշտություն, անխուսափելիություն, պարզ պիտոյականություն: Ժամանակի, ոչ էլ տեղի ու պաշտոնային աստիճանների տարածությունը չէին փոխում նրա վերաբերմունքը դեպի իր վաղեմի ընկերները. տասը տարվա անջատումից հետո աշխույժ ձեռք կմեկներ, կարծես թե վերջին անգամ երեկ է պատահել:

* * *

Ալ. Մյասնիկյանն իր գրական գործունեությունն սկսել է դեռևս աշակերտական նստարանից (թե նախիջեանի թեմական դպրոցում և թե Լազարյան Ճեմարանում):

Ուսանողական տարիների շրջանից սկսել է երևան գալ հայ մամուլում իր հրապարակախոսությունը, որ տարիների ընթացքում զարգացել, խորացել է ու ընդգրկել բազմաթիվ քաղաքական-հասարակական խնդիրներ: Աշխատակցել է բազմաթիվ հայ և ռուս պարբերականների, իր կյանքի վերջին տարիներում միաժամանակ խմբագրելով մի քանի հայերեն և ռուսերեն թերթեր²: Իր հրապարակախոսական ստեղծագործության հիմնական նյարդը եղել է գործնականության եզրին, որին համապատասխան ոճն էլ եղել է վերին աստիճանի պարզ ու անճոռում. դրան չեն հակասում հայերեն հոգևածների այն թեթև գրաբարբառությունները, որոնք երբեմն

սլատահում են նրա գրությունների մեջ և կարող են խորթ թվալ երիտասարդ ընթերցողներին: Մարքսիստական անաղարտ մտածողությունն ու սոցիոլոգիական խիստ մեթոդը բնորոշում են նրա հրապարակախոսությունը: Տվել է մի քանի դրական գործեր, որոնք մնայուն արժեքներ են ներկայացնում և որոշ տեղ պետք է գրավեն մեր գրականության սլատմության մեջ:

Դրանք այն հոգովածներն են, որոնց մեջ վերլուծության են ենթարկվել Հովհաննես Հովհաննիսյանի և Ալեքսանդր Ծատուրյանի ստեղծագործությունը, Հովհաննես Թումանյանի պոեզիան և Միքայել Նալբանդյանի հրապարակախոսությունը:

Ինչպես ինքն է մի տեղ նկատել, գրական քննադատ չէ բառիս նեղ իմաստով. գրականությանը մոտեցել է սոցիոլոգիական տեսակետից գրեթե բոլորովին—անսարակույս, գիտակցարար—չշշափելով գեղագիտական հարցեր: Իր սոցիոլոգիական վերլուծություններով, այլ մարքսիստ քննադատների հետ միասին—նպաստել է մեղանում «գրականագիտության» զարգացման գործին: Նրա համար սլարդ է եղել մեր գրաքննադատության հիմնական արատը:

«Հայ գրականության մեջ, շնորհիվ վերլուծական մտքի բացակայության, շատ հարցեր մնում են չլծուլած կամ թե նրանք «լուծում» են ստանում առանց որևէ հիմնավորման, հենց այնպես, ըստ բարի հայեցողության այս կամ այն «քննադատի» («Գորուն» ալմանախ, 3 դիրք. Մոսկվա, 1912 թ., էջ 237—238): Եվ իր բոլոր դրվածքներում հանդես է գալիս որոշ մեթոդով, հիմնավորված սլատճառարանությամբ և ոչ թե «բարի հայեցողությամբ»: Մի քանի անգամ առիթներ է ունեցել շոշափելու ղուտ թեորիական խնդիրներ. «Պարունը բանաստեղծությանը նայում է իրեւ մի գիտական շարադրության (գեւ մի կողմ ենք թողնում այն հարցը, թե ինչ հասկացողություն ունի գիտության մասին), քանիցս գործածում է նա գեղագիտական, հասարակագիտական բառերը, առաջինի հետ գործ չունի, երկրորդն է նրան զրաղեցնողը: Ի՞նչ է նշանակում պոեզիան քննել միմիայն հասարակագիտական կամ միմիայն գեղագիտական տեսակետից, այդպիսի բան չէ կարող լինել. «գեղագիտական, հասարակագիտական» տերմինները այս գեպքում գործածելի են սլայմանական իմաստով. մեկով հետադոտելիս, մյուսը աչքաթող անել չի կարելի: Բանաստեղծությունը անհրնարին է ենթարկել այնպիսի վերլուծության, ինչպիսի այդ արվում է գիտական խնդիրների վերաբերմամբ («Մշակ», 1910 թ., № 26, «Ինչպիսի են գրվում ռեցենզիաները մեղանում»): սլաշտղանում է Շ. Կուրդիսյանին և B. Lucifer-ին credo-ի հարձակումներից):

Նույն մեթոդային խնդիրը շոշափվում է տարիներ անց «Գրական-
քննադատություն մեթոդի մասին» («Նոր աշխարհ» ամսագիր, 1922,
№ 1):

Իր խիստ կարևոր նյութը հեղինակը հնարավոր է համարել
ստառել երկու և կես էջում, տալով մի քանի հաղահաղ ընդհանրա-
ցումներ, որոնք սխալանք կարող են առաջացնել: Հեղինակը նախ
կարծիք է հայտնում, որ Պուշկինը կարող է քննվել—իմիջիայլոց—
նաև սոցիոլոգիորեն, իսկ հետո վճռականորեն պնդում, թե «դրա-
կան քննադատությունը չի կարող չլինել սոցիոլոգիական»: Հոդ-
վածն ուղղված է նրանց դեմ, որոնց հեղինակը արհամարհանքով
անվանում է էսթետներ, այսպես բանաձևելով վերջիններիս թեո-
րիան:

«Գեղարվեստը մի ինքնանպատակ մեծություն է: Նա սոսկ գե-
ղարվեստ է և իր համար է» (ընդգծումները հեղինակինն են): Մինչ-
դեռ... «Արդ, ոչ-հասարակական դրաքննադատությունը քննադա-
տություն չէ. նա դուրս փայտ է, քար է կամ հիմարություն է, քանի
որ այսպես կոչված զուտ գեղարվեստ չկա, քանի որ գեղարվեստը
գեղարվեստի համար չէ, այլ ընդհակառակը՝ գեղարվեստը—դա
ինքը կյանքն է, հասարակությունն է. նա մարդկանց ու երկրի հա-
մար է»:

Գեղարվեստը գեղարվեստի համար սկզբունքը դառնալով «էս-
թետը» հեշտությամբ պետք է բեկանե և այս խիստ դատաւճիռը՝
քննադատը սխալ է մեկնաբանում այդ սկզբունքը: Երբ որ ասում
են գեղարվեստը գեղարվեստի համար—մի միտք, որ կարող է
միանգամայն սխալ լինել—երբեք չեն ուզում դրանով ասած լինել,
թե գեղարվեստը իր համար է (սա իրոք որ կլինի փայտ, քար կամ
հիմարություն...), թե նա մարդկանց համար չէ...

Ու էլ ավելի խիստ. ոչ-սոցիոլոգիական դրաքննադատությունը
«գեմ է արդի առաջադիմության, նա բուրժուազիայի սպասավորն
է, նա ռեակցիայի հլու գործիքն է: Մեր էսթետները, մեր Ալխեն-
վալդները, մեր դրական միմոսներն այդ բանը չեն հասկանա, ավե-
լի շուտ նրանք այն չհասկացող են ձևանում: Այդ իսկ պատճառով
նրանք գեղարվեստի ասպարեզում բուրժուազիայի ագենտները
պետք է համարվեն»:

Զարմանալի անզգուշ պարզացում է սա բարդ ոլորտում, իբր
դրական երկասիրությանը միայն սոցիոլոգիական տեսակետից կա-
րելի է մերձենալ, իբր այլ կարծիք ունեցողները էսթետներ են
(արհամարհական իմաստով), Ալխենվալդներ և անգամ... գրա-
կան միմոսներ: Մինչդեռ մարքսիզմը իր հեղինակավոր ներկայա-

ցուցի, Գ. Վ. Պլեխանովի բերանով ասում է՝ «Ամեն մի արվար գրական երկի սոցիոլոգիական համարժեքի որոշումը կմնար ոչ լիակատար, հետևապես և անհիշտ այն դեպքում, եթե քննադատը խուսափեր նրա գեղարվեստական արժանիքների գնահատանքից: Այլապես ամառ, մատերիալիստական բնագաղափարյան առաջին գործողությունը ոչ միայն չի վերացնում երկրորդ գործողության հարկավորությունը, այլ ենթադրում է նրան, իբրև իր անհրաժեշտ լրացում» (ընդգծումը հեղինակինն է. Искусство и литература в марксистском освещении. Составители Б. Стоппнер и П. Юшкевич, Москва, 1924, т. 1, էջ 155): Անհրաժեշտ լրացում:

Հիշված հայ հեղինակներին նվիրված իր հոգվածներում Մյասնիկյանը հանգես է գալիս իբրև սոցիոլոգ, գիտակցաբար սահմանափակելով իր ուսումնասիրության շրջանակները:

«Գարուն» ամսանախում⁸, որի 3-րդ, քննադատական հատորը նշանակալից երևույթ է մեր շրջանակներից աշատմության մեջ՝ մաթեմատիկոսների առաջին կազմակերպված արշավանքը գրականության ասպարեզում—Մյասնիկյանը զետեղել է հոգված՝ «Հ. Հովհաննիսյանի և Ալ. Մատուրյանի բանաստեղծությունների հասարակական արժեքը»: Հեղինակին հետաքրքրում է բանաստեղծների բնարի հասարակական բովանդակությունը միայն. շեշտում է, որ գեղարվեստականի հետ ոչ մի գործ չունի:

Բանաստեղծների պոեզիայի հետարակական բովանդակությունն ըմբռնելու համար, ասում է. «Պետք է ծանոթ լինել բանաստեղծների ժամանակաշրջանի վերաբերյալ և միևեկ այն դրություն ունեցող հասարակական դադափարներին: Սակայն հասարակական դադափարները որևէ շրջանի անըմբռնելի են առանց այդ դադափարների, հեղինակների, որպիսին հետարակական խավերն են հանդիսանում: Իսկ սրանք կառված են հետարակական կյանքի նյութական բովանդակության՝ յուրաքանչյուր ժամանակի տնտեսական դրության հետ»:

⁸ Խմբագրական կազմը հետևյալն էր՝ Կարապետ Կուսիկյան, Ալեքսանդր Մատուրյան (բանաստեղծը), Ալեքսանդր Մատուրյան (Թուրքին), Ալեքսանդր Մյասնիկյան, Վահան Տերյան, Կարեն Միրալյան, և ես. հետագայում հրավիրվեց նաև Պողոս Մակինյանը: Թուրքին ու Մյասնիկյանը դուրս եկան խմբագրական կազմից, բայց մնացին իբրև աշխատակիցներ:

Պետք է հիշատակվի նաև Մարտիրոս Սարյանը, որ նկարել է «Գարուն»-ի չափերը:

Ալ. Ծատուրյանի «Քանվորուհու օրորը» քննադատին թվում է նշանակալից հանդամանք, «քանի որ նա հակառակորդաշնակութուն է մտցնում այնտեղ, որտեղ հայ ազգի հայտնի թե անհայտ գեղարվեստագետները չեն դադարում անշնորհ կերպով ծամծմելուց այն բոլոր փոսած մտքերն ու անարժեք դադարարները, որ ժամանակ է վերջապես դահավիժելու իրանց անարժան բարձրությունից և հնոթյան գիրկը նետելու»: «20-րդ դարում չի կարելի հանդուրժել նացիոնալիզմի Բառոքը, այն էլ ուսուսհայի կյանքում, որի վիճակը սերտ կերպով կապված է համապետական իրականության հետ»:

Մյասնիկյանի ընդհանրացումներն, ինչպես տեսանք, երբեմն վիճելի են, նրա վերլուծությունները միշտ էլ նորամիտ չեն, բայց կա մի հանդամանք, որ աչքի է զարնում և դաստիարակիչ դարձնում նրա գրությունները, դա աշխարհայացքի զարկերակն է, որ ուժեղ կերպով խփում է նրա բոլոր գրվածքներում, հրահրում ընթերցողի հարցասիրությունը, մտածել տալիս նրան:

Հովհաննես Թումանյանին նվիրված հոդվածը նա անվանում է «սոցիոլոգիական ակնարկ» («Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործության սոցիալական արժեքը», «Նորք», գիրք Երրորդ, 1923) և նրա մեջ փորձ է անում վերլուծելու բանաստեղծի իդեոլոգիան և սոցիոլոգիորեն մեկնաբանելու այն: Առանձնապես ուշադրով են կոմունիստ քննադատի խոսքերը Թումանյանի ստեղծագործության, այսպես ասած, հավերժականության մասին—լավ պատ՛հան արվեստը ժխտող ջահելներին.—Թումանյանի երկերը, հեղինակի կարծիքով, անմահ են, սերունդներ պետք է կարդան նրանց գեղարվեստական հաճույքով, հետաքրքրությամբ ու կատարյալ բավականությամբ: Թումանյանին «կկարդան երկար տարիներ: Ապա սերունդները նրան կսիրեն շատ ժամանակ»:

Այստեղ արդեն որոշ չափով նախադուշակել կարելի է Մյասնիկյանի վերաբերմունքը դեպի նոր արվեստի ոլորումները: Այդ մասին նա հատուկ հոդված ունի, որ իր զգաստ գործնականության մասին նա առողջ ոգով ճշմարիտ ուղեցույց կարող է ծառայել նոր արվեստագետների համար: Հոդվածը նվիրված է պրոլետարողների «Մուրճ» ամսագրի առաջին համարին («Խորհրդային Հայաստան», 1922, №№ 267—268):

Շատերին պետք է դարմայնի հեղինակի հայտարարությունը, որ նա, իհարկե, անում է միանգամայն անկեղծ. «Մենք գրական քննադատ չենք, և եթե առհարկի մի երկու նկատողություն արեցինք մեր երիտասարդ գրողների թերևս երկրորդական ստեղծագործությունների առթիվ, թող պա համարվի սովորական ընթերցողի և

ոչ գեղարվեստագետի ստացած ստավորութիւնը նորեկ պրոլետարական պարբերականից»:

Առաջագրելով այն սկզբունքը, թե «առանց հասարակական կոշման՝ չկա գեղարվեստ, ավելի ևս՝ պրոլետարական գեղարվեստ», հեղինակը պարզաբանում է, թե որն է այն մթնոլորտը, որի մեջ պետք է զարգանա մեր գրականութիւնը, «այն ամենը, որ կա, ապրում ու բովանդակութիւն է տալիս այն կյանքին, որ կոչվում է Խորհրդային Հայաստան: Դուք կարծում եք, թե այդ կյանքը պարփակվում է նրանով, ինչ մենք ստացել ենք Պիտերից. դուք կարծում եք, թե այդ կյանքը կբարձրացնենք Ընդօրինակելով այն, ինչ արդեն երգէլ ու ավելի շնորհքով կրկնել է Ռուսաստանի բանվոր գրողը...»: Ու կոչ է անում զեպի իրականութիւն, զեպի հայ կյանքը, զեպի կոնկրետ ապրումներ: Այս գեոթեական «գործնականութիւնը» բանաստեղծութեան նկատմամբ, իհարկե, մոռացնել չի տալիս Կոմունիստական իդեալը:

Հայաստանի սոցիալականներում զուտ պրոլետարական արվեստ գոյութիւն չունի. ավելին՝ նա երկար ժամանակ չի էլ կարող գոյութիւն ունենալ, նա հեռավոր առաջագայի գործ է: Իսկ ի՞նչ է հայ կյանքը. «Պիտեր», — ո՛չ, ընկ. Աղատ-Վշտունի: «Միթի՞նկ» է կամ «բանկե՞տ»: Ո՛չ, ընկ. Գուրգեն Մահարի: «Բրոնզե մի գո՞ւտ»: Ո՛չ, ընկեր Մուրման: «Ո՛չ» պնդելով մենք ուղում ենք ասած լինել, որ հեղափոխական գրողը, աշխատավորութեան իդեալներով տոգորված բանաստեղծը, հայ կյանքում այս 1922 թ. նոյեմբեր ամսին պետք է որ տեսնի այն, ինչ որ կա այնտեղ, պետք է որ երդի այն, ինչ բնական է, սովորական ու հուզող գոյուցացու, քաղաքի աշխատավորի և հեղափոխականի միտքը, հոգին, ողջ էութիւնը»:

Զգաստ ռեալիզմի տեսակետն է սա, վերջին հաշիւով — անկեղծութեան պահանջը:

Ամենուրեք և միշտ հրապարակախոս՝ Մյասնիկյանը, բնականաբար, առանձնապէս ուժեղ պետք է լինէր այն գրվածքում, որ նվիրված է Միքայել Նալբանդյանի հրատարակախոսութեանը և գերազանցօրէն սոցիոլոգիական բնույթ ունի: Եվ զարմանալի չէ, որ շնագած իր հասակին (գրված է 1910 թվականին, բոլոր հիշված հոգվածներից առաջ) Միք. Նալբանդյանին նվիրված աշխատութիւնն ամենահաջողը պետք է համարել Մյասնիկյանի ուսումնասիրութիւնների շարքում: Դա մի հետաքրքրական փորձ է սխտեմատիզացիայի ենթարկելու, պարզաբանելու Միքայել Նալբանդյանի խրթին ուսմունքը:

Հիշատակելով Լեոնի խոսքերը Նալբանդյանի հրապարակախոսական հոդվածների մասին, «որոնք այնքան էլ շատ չեն, ոչ էլ շատ բովանդակալից ու բազմակողմանի», Մյասնիկյանը նկատում է՝ «Նոր ժամանակների ուսսահայ ամենատառջնակարգ գրական գեմքը հերքվում է որպես հրապարակախոս, և բանաստեղծ հայտարարվում. սա տարօրինակ թյուրիմացություն է: Նույնպիսի հաջողություն բանաստեղծ կարելի է համարել և՛ Նաղարյանին, Արուսյանին կամ Բաֆթուն, որովհետև նրանք էլ են Նալբանդյանի նման ոտանավորներ գրել: Սակայն դա նշանակում է լինել բանաստեղծ: Նալբանդյանը՝ բանաստեղծ, որի ոտանավորածե գրական արտադրություններն ամենատառջ գեղարվեստական գործեր լինելուց հետո են: Այստեղ նա լսկ արժարժում է իրան այնքան հատուկ, այնքան բնական հրապարակախոսական գաղափարներ: Սակայն... տեսեք, որ այդ կողմից նա այնքան էլ «բովանդակալից» ու «բազմակողմանի» չէ: Այդպես կարող են կարծել այն մարդիկ, որոնք Նալբանդյանին ամենևին չեն կարդացել, իսկ զրանց տեղը շատ է, իհարկե: Ըստ պ. Լեոնի վկայության մեզ մոտ ամենքն են այդպեսուդա գտնել 1903 թվին էր, երբ գրել է նա իր վերոհիշյալ աշխատությունը» (խոսքը վերաբերում է ուսսահայ գրականության նվիրած գրքին):

Սրամիտ բանաձևի մեջ բնութագրելով Միքայել Նալբանդյանի աշխարհայացքը՝ «գիտելկափիկա ու մետաֆիզիկա, մատերիալիզմ ու իդեալիզմ, գիտություն և ուսույիր»՝ հեղինակը արժեքավոր զուգահեռ է անցկացնում 60-ական թվականների իդեոլոգիայի և Արծրունական լիբերալիզմի միջև: Միքայել Նալբանդյանը ուժեղ կերպով կրել է ուս գրողների, Բելինսկիների և Զերնիշեակների ազդեցությունը և ազդարարել է մտքեր, «որոնք երբեք չեն կարող հաշտվել բուրժուական մտածողության ու լիբերալական տեսլագիտության հետ»:

Սա կարևոր և արգասավոր ընդհանրացում է, որ շերտավորման գիծ է անցկացնում հայ հասարակական մտքի պատմության փուլերի մեջ և ազդակ հանդիսանում նոր որոնումների, խնդիրների լուսարանություն, խորացման նոր հնարավորությունների:

Թե որքան խորն է եղել Մյասնիկյանի հարգանքը Միքայել Նալբանդյանի նկատմամբ՝ ցույց են տալիս հետագայում գրված հոդվածի հետևյալ տողերը.

«Նալբանդյանը տասնյակ տարիների, երկար ժամանակների միջով ու հարյուրավոր, հազարավոր մեղանական գլուխների վրայով մեզ է նայում և միանում է ազդի մարտնչող բանվորությանը,

նրան սատարող աղֆատ գլոխացիությանը («Պայքար», 1923, «Միք. Նալբանդյանն ու հայ ինտելիգենցիան»): այնքան նա արժեքավոր է համարում Նալբանդյանի գաղափարների դրական տարրերը:

* * *

Ալ. Մյասնիկյանի խոշոր ընդունակությունները միայն այն ժամանակ արտահայտվեցին լիակատար կերպով, երբ նա ղեկավար դարձավ պետական շինարարության, զույլս կոնդնեց Հայաստանի կառավարության և հնարավորություն ստացավ իր գաղափարները կիրառելու կյանքում:

Ճիշտ է ասում Աշոտ Հովհաննիսյանը՝ Ալ. Մյասնիկյանը բանվորական և դյուղացիական Հայաստանի ամենախոշոր պետական մարդն էր: Նա մեծապես օժտված էր այն շնորհով, որ ընդունակ է մարդիկ կազմակերպելու, հմայելու նրանց, դործնականության շունչ տալու, սխտանա ստեղծելու:

Սակայն Ալ. Մյասնիկյանի նշանակությունը իր ամբողջ ծավալով դժադրվում է միայն այն ժամանակ, երբ նրան դնում են հայոց պատմության հեռանկարների մեջ, անկախ նրանից, թե ի՞նչ վերապահումներ պետք է անել, որոնց մասին մենք դիտենք,— մեզ համար ակներև է միանգամայն, որ Խորհրդային Հայաստանը բոլորում է այն անլուր տառապանքների, որ դարերի ընթացքում կրել է հայ ժողովուրդը, կատարումն այն ազատատենչ իդեալի, որոնք երբեք չեն մեռել հայ աշխատավորության սրտում:

Դարերի փլատակների տակից վերածնված հայ պետականության սիմվոլն է Ալեքսանդր Մյասնիկյանը:

Նվ եթե քննադատ-Մյասնիկյանը, հրապարակախոս-Մյասնիկյանը, հեղափոխական-Մյասնիկյանը հայ մարքսիստական բանակի ակադամոր ներկայացուցիչներից մեկն է սոսկ, Ռուսաստանի հեղափոխության մարտիկներից մեկը—վերջիվերջո—տասնյակ առաջնորդներից մեկը, ապա պետական գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի անունը պատկանում է դարերին...

Իր կրթությունն ստանալով հայկական դպրոցներում, Ալ. Մյասնիկյանը տիրապետել է հայոց լեզվին, քաջ ծանոթ է եղել հայոց գրականությանն ու պատմությանը, միշտ հետաքրքրվել է հայկական ազատագրական շարժման, հայ աշխատավորության զարգացման պրոբլեմներով:

Ազգային խնդրին նա նվիրել է մեծ հոգևածներ, դասախոսություններ, որոնց մեջ աշխատել է մարքսիստական մտքի լույսով

պարզել այդ կնճռոտ խնդիրը: Միշտ ծառացել է նացիոնալիզմի դեմ, քննադատել, դատապարտել այն ամլանտյուրիստական գործելակերպը, որ յուրացրել էին մեղանում ազգայնական կուսակցությունները և մանավանդ նրանցից հզորագույնը, Դաշնակցությունը:

Տաճկահայ խնդիրը միշտ եղել է Ալ. Մյասնիկյանի մտահոգության հուզող առարկան: Նա միշտ կարծել է, որ պրոլետարիատի իդեոլոգը, հայ մարքսիստը չի կարող անտարբեր լինել այդ խնդիրների խնդրի վերաբերմամբ, որ նա «անիծյալ» էր անվանում: Վերջին տարիների ընթացքում ես Ալ. Մյասնիկյանը մի մեծ բրոշյուր է գրել արտասահմանում գործող հայ կուսակցությունների մասին և ձեռնարկել է պատմական ընդարձակ ուսումնասիրություն, որ նվիրված պետք է լինի ազգային շարժման անցյալին: Դաշնակցության խիստ քննադատներից մեկն է եղել մեղանում Ալ. Մյասնիկյանը:

«Հայկական հարցը,— գրում էր նա 1914 թվականին,— («Մշակ» 1914, № 3, «Հայկական հարցի գործնականը») — թուրքահայերի բարեկեցության, նրանց կյանք ու գույքի, կյանքի ապահովության, նրանց մարդավայել կենցաղի հարցն է»:

Թուրքահայ շարժման վերավոր կողմերից մեկը եղել է այն, որ «շարժման կոբիլը լռաջ է եկել ու զարգացել կոլկասահայերի մեջ. գործիչները նստած են եղել արտասահմանում, խմբերն անցել են Կովկասից»: Թուրքահայերի ազատագրությունը «իրանց թուրքահայերի գործը պետք է լինի», որովհետեւ դրսի ղեկավարությունը հիմնված է լինում անտեղյակության, տհասության վրա և առաջ է բերում բախտախնդրություն:

«Շատ կարևոր պարագա» համարելով այն իրողությունը, որ 1908 թվականին տաճկահայ շարժումը սկսում է անցնել թուրքահայերի ձեռքը, Մյասնիկյանը շարունակում է. «Ժամանակ է, որ թուրքահայ դատը դուրս գա հովանավորողի, ենթարկվողի դրությունից. ժամանակ է, որսկսվի նա առաջ տարվի իր ուժերով, այն մարդկանց միջոցով, որոնց նա անմիջապես վերաբերում է»:

Բայց կարո՞ղ էր մարքսիստ հեղափոխականը, պրոլետարիատի իդեոլոգ-ինտերնացիոնալիստը համակրանքի խոսք չասել տաճկահայ ազատագրական շարժման մասին: Կա՞ մի ժողովուրդ, որի ազատագրական պայքարը մոտ չլինի պրոլետարիատի իդեոլոգի սրտին՝ լինի դա չինականը, եգիպտականը, թե մարոկկականը...

Ալ. Մյասնիկյանը ոչ միայն համակրանքի խոսք է ասել տաճկահայ դատի մասին, այլ և օգնության, աջակցության անուղղակի կոչ արել:

«Դրսի գործը,—կարծում է նա,— պետք է լինի նայառակ թուրքահայ խնդիրի լուծման օժանդակիչ աշխատանքի միջոցով, գործով թե խոսքով»:

Վճռականորեն դատապարտելով դաշնակցության ավանդու-
րիստական գործելակերպը, Ալ. Մյասնիկյանը խիստ քննադատու-
թյան է ենթարկել նաև այդ կուսակցության ծրագրերը, իրր թեորիան:

«Նախ թեորիայի վերաբերմամբ դաշնակցականները միշտ եր-
ջանիկ անհոգություն են ցույց տվել, երկրորդ, այն ո՞ր թեորիան է,
որ ուժ ու կարողություն կունենա Դաշնակցության Արշակավանը
մտնելու» («Մշակ», 1914, № 134, «Ազգային հարցի մոտիկ անց-
յալից Ռուսաստանում»): Ավելի ճիշտ, դաշնակցության Արշակա-
վանը որդեգրել է ամեն կարգի և երանդի գաղափարներ, որոնք մի
կողմից, «մոտենում» են մարքսիզմին, իսկ մյուս կողմից, հասնում
ռեակցիոն խավարամտության կենդանարանական նացիոնալիզ-
մին:

Սոցիալիզմ և շովինիզմ. երկրորդ Ինտերնացիոնալ և թուրք
տարրի «մաքրում—սրբում»...

«Նրանք միեկնույն ժամանակ դանադան կերպ են խոսում,— հա-
վաստում է Մյասնիկյանը,— նրանցից մեկը անում է այն, մյուսը
հերքում է. ցույց են տալիս որոշ գործունեություն և հետո հրաժար-
վում նրանից («Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 77, «Դաշնակ-
ցության փաստաթղթերից»):

Ասոս նրանց «անկախ» Հայաստանը, եվրոպական խմբերիա-
լիզմի հովանու տակ: Համաշխարհային պատերազմը իր արհա-
վիրքներով դեռևս վերջին փորձությունը չէր հաջ ժողովրդի համար:
Փետրվարյան հեղափոխությունը «անկախություն» բերեց Հայաս-
տանին, ողբի, որբի կղատիկ հայրենիքին: Ի՞նչ տվեցին ազգայնա-
կան կուսակցությունները Անդրկովկասին, կուսակցություններ,
որոնցից երկուսը—ալաղ—Ջ-րդ Ինտերնացիոնալի անդամներ էին
և մինչև օրս էլ հալածված հերոսների հուշակ են վայելելում Եվրո-
պայում: «Արշուն, պատերազմ, արցունք, թշվառություն, ամբողջ
Անդրկովկասի և նրա ամբողջ նշովական ու հոգևոր կուլտուրայի
ավերումը ու կործանում»,— ասում է Ալ. Մյասնիկյանը իր վեր-
ջին ճառում:

Մի դրություն, որի ճշգրիտ նկարագրության համար ներկերը
պետք է վերցնել բարբարոսական միջնադարից, դրություն, որի
նկարագրությունը կարելի է կարգալ Արիստակես Լաստիվերտյու-
բոցեզեն գրքում միայն.

«Յոր յաւուրս մեր զարթեան պատերազմունք ի շորից կողմանց-
յարեկից սուր, յարեմտից սպանումն, ի հիւսիսոյ հուր, և ի հարա-
ւոյ մահ. բարձան ուրախութիւնք յերկրէ, լռեցին ձայնք քնարաց,
լռեցին փոմբիւնք թմրկաց, բարձրացան ազազակք լալեաց»¹։

Այսպէս էր Հայաստանի գրությունը, երբ 1920 թվականին
Կովկաս հասավ Հոկտեմբերի շունչը։

Բուրժուական ազգայնականութիւնը դեպի կործանում էր տա-
նում Անդրկովկասը, սլրդեւորակաւ ինտերնացիոնալիզմը եկավ
փրկելու նրան, խաղաղ զարգացման ուղիներ ցույց տալու։ Ազգայ-
նական կուսակցութիւնները իշխանության դուր փորձը ապացույց
էր, որ ազգային խնդիրը մանավանդ մեր պայմաններում, միայն
միջազգայնականութեան հողի վրա կարող է լուծվել, որ միայն ինքր
աշխատավորութիւնը կարող է աշխատավորական սկզբունքներով
ազգամիջյան խաղաղութիւն հաստատել։

«Մեր օրենտացիան աշխատավորական է» — ազդարարեց Ալ.
Մյասնիկյանը Հայաստանի Խորհուրդների առաջին Համագումարի
առաջին նիստում։ («Խորհրդային Հայաստան», 1922, № 26)։

«Գրութիւնն, այո ծանր է, բայց նրան պետք է հանել այդ վի-
ճակից։ Գրակիրը ասում էր հին Հռոմում, թե վայրի դաղաններն
անգամ իրենց գլուխը հանգստացնելու տեղ ունեն, իսկ ստրուկ-
ները՝ ոչ։ Մի տարի առաջ նույն բանը Հայաստանի մասին կարելի
էր ասել, որ Խորհրդային իշխանության շնորհիւ այժմ վայելում է
ազատութիւն և խաղաղութիւն»։

Գյուղացուն պետք է մոտենալ շնչափելի ազիտացիայով։
«Ճիշտ է, գյուղացին պարզ է ու բարեսիրտ. բայց նա շատ բան է
տեսել, մանավանդ մեր գյուղացին. նա ստիպված դարձել է Թովմա
առաքյալը՝ «ձեռովս շոշափեմ, այնուհետև կհալատամ»։ Թե չէ,
ի՞նչ «կոմունիզմ», «սլրդեւորակաւ», «արտել» և այլն, որ նրա հա-
մար սոսկ հնչյուններ են, եթե այն գյուղացուն հրամցվի առանց
բովանդակութեան։ Մինչդեռ՝ եթե մեր Կոմունիստական բարակ
շերտը և շատ սակավաթիւ բանվորութիւնը (դա այդպէս է, որ-
բան էլ մենք շարունակ ասենք ու կրկենք՝ «սլրդեւորակաւ»,
«բանվորութիւն») գործնականը վերցնի, գործնականը անի, գործ-
նականորեն մոտենա գյուղացուն, առանց ձեռնա խոսքերի, առանց
հոլովելու «կոմունիզմը», սրանով նրանք փաստորեն և հեշտու-
թյամբ կանեն այն, ինչ որ, իհարկե, մեր բոլոր բնիկներն են ու-
ղում կատարել, սակայն որը մեզանից շատ շատերը, ինչպէս ռուս-
ներն են ասում, «НЕ УМЕЮТ» առաջարկում են գյուղացուն» («Խոր-

հրրդային Հայաստան», 1922, № 81, «Կոմունիստներին աշխատանքի Հայաստանում»):

Գործնականը, գործնականը, գործնականորեն ահա Այ. Մյասնիկյանի բոլոր ծրագիրներին ուղին:

Այսքան ուշադիր ու սրտացավ վերաբերմունք դույց տալով Հայաստանի աշխատավորության դիմադրող դանդաղածին, գյուղացիությունը, Այ. Մյասնիկյանը միաժամանակ առաջադրել է աշխատավոր ինտելիգենցիայի ստեղծագործության խոշոր նշանակության գաղափարը. նրբամիտ շրջահայացությունը նա ձգտել է աշխատավորության դործին ի սպաս դնել երկրի բոլոր կենսունակ ուժերը խաղաղ շինարարության ասպարեզում:

Սակայն Հայաստանի պետական շինարարությունը ամրակուռ էր լինի, եթե չհղացվեր Անդրկովկասյան ժողովուրդների հզորաբան դաշինքի մեծ գաղափարը: Ալեքսանդր Մյասնիկյանը Անդրկովկասյան ֆեդերացիայի ամենագործոն ստեղծողներից մեկն էր:

Հայոց պատմության դասն էր դա. հայ ժողովրդի բարօրությունը պայմանավորված է իր դրացի ժողովուրդների բարեկեցությամբ, հայ աշխատավորության ապավինը ոչ թե նվրոսայի զիշտաիչ «մարդասերներն» են, այլ թուրք և վրացի պրոլետարիատն ու գյուղացիությունը:

Ալեքսանդր Մյասնիկյանը «Անդրկովկասի ժողովուրդների հզորացության լավագույն ջատագովն էր, նա այդ ժողովուրդների միության լավագույն կազմակերպիչներից մեկն էր», — ասում է Լուկաշինը: Ալեքսանդր Մյասնիկյանը «աղցային խաղաղության դրոշակակիրն էր», — ասում է Սերգո Օրջոնիկիձեն:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԳՊՐՈՅ

ԿԱՐՄԻՐ ԱՐԵՎ, I—VII ՏԱՐԻ, 1923—1924 թ.

Փիլիսոփաները միայն բացա-
տրել են աշխարհն այս կամ
այն կերպ. բալց բանն այն է, որ
փոփոխենք աշխարհը:

Կարլ Մարքս

Որպիսի՞ հեղափոխություն է ապրել մեր երկիրը վերջին տա-
րիների ընթացքում!

Ցույց համառախ երեք տարեկան աղջկանս՝ արծվի նկարը:

— Ռիտիկո ջան, էս ի՞նչ է:

Իսկույն պատասխանում է, գրեթե առանց մտածելու՝

— Աերոպլան է:

Վիճակագրական թվաշարքերից, տնտեսագիտական-պատմա-
կան ուսումնասիրություններից ու հարյուրավոր հասակովների
վկայություններից շատ ավելի պերճախոս է այս զարմանալի պա-
տասխանը:

Արի ու բացատրիր երեխային, թե նա «գլխիվայր» է մտածում՝
արծիվը «վազուց» զոյություն ունի, մինչդեռ անրողանը քառորդ
դարական է, ուստի հայտանշանը պետք է լինի ոչ թե անրողանը,
այլ արծիվը, ոչ թե արծիվն է նման անրողանին, այլ անրողանն՝
արծվին: Դու հաղար ասա... Ներկա դեպքում երեխայի կարծիքն
«անբեկանելի» է: Նա առանց կոնխամտածության, միանգամայն
անբունադրոսիկ կերպով արտահայտում է ծանոթ, հարավատ մտա-
պատկերը: Նրա համար անրողանը նույնքան «բնական» մի մտա-
պատկեր է, որքան արծիվը, ուրուրը, ազնավը, կաշաղակը կամ

ընդհանրապես թուշունի մտապատկերը, իսկ տվյալ դեպքում—մինչև անգամ ավելի «բնական»:

Սխալը վերին յստոխճանի բնորոշ է, որովհետև նկատի ունեցեք—երեխան աճում է երեխաների համար զարգացման միանգամայն սովորական սլայմաններում:

Համաշխարհային պատերազմին ու Ռուսաստանի մեծ հեղափոխությանն է սլարաական այդ հոգեբանությունը:

Սկսվել է նոր դարձաշրջան համաշխարհային պատմության մեջ, երբ աննախընթաց թափով տեխնիկան նվաճում է բնությունը և նրա ուժերը ի սպաս դնում մարդուն՝ նորանոր հեռանկարներ բանալով նրա առաջ, երբ—մյուս կողմից—մարդկային հանձարի և սերունդների քրտնաշան աշխատանքի արդյունքները—ինչպես պատերազմը ցույց տվեց—մշտապես, ավելի քան երբևիցե, ենթակա են ոչնչացման վտանգին՝ նվազված հասարակարգի ստեղծած սլայմանների հետևանքով,—երբ ավելի քան երբևիցե,—վտանգը զգացվում ու դիտակցվում է աշխատավորության կողմից և մղում նրան դեպի կազմակերպում, դեպի համաշխարհային պրոլետարիատի միասնական ամրակուռ ճակատը ընդդեմ կապիտալիստական դասակարգի,—երբ աննախընթաց թափով կապիտալիստական աշխարհը ցնցվում է դասակարգային հակամարտությունից, խթանելով ամենահեռավոր, ամենահեռամոնաց ժողովուրդների զանգվածներն անգամ...

Հայ ժողովուրդը—ավելի քան որևէ այլ ժողովուրդ երկրագործի երեսին—իր կաշվի վրա զգաց համաշխարհային հակամարտուժերի բախման դարհուրելի հետևանքները, կապիտալիստական իմպերիալիստական պետությունների նյութական դիվային խաղերի արդյունքը: Վերջին տարիների պատմությունը ցույց տվեց, որ հայ աշխատավորության համար միայն պրոլետարական միջազգայնականությունը հողի վրա կարող է լինել թե՛ սոցիալիստական և թե՛ ազգային խնդիրների լուծումը: Միայն հարեան երկրների աշխատավորության աջակցությամբ է, որ հնարավորություն է ընձևվում խաղաղ կյանքի և կուլտուր-տնտեսական շինարարություն:

Նվ սակավահող, աղքատ Հայաստանի տեր բանվորն ու գյուղացին հերոսական ճիգեր են անում ծաղկեցնելու երկիրը՝ դիտություններ—տեխնիկային կռթնած ու հարեան երկրների աշխատավորության հետ կնճած հեղափոխական դաշինքին ապավինած:

Տեխնիկա և միջազգայնականություն հողի վրա լուծվող ազգային խնդիր (որ մեր սլայմաններում ծածկում է սոցիալական

խնդիրը)՝ ահա մեր կյանքի երկու մեծագույն գործոնները, որոնք ձևավորում են նոր մարդուն, ստեղծում նոր աշխարհազգացում, առաջացնում նոր հոգեբանություն:

Երկրի ամենակենսական շահերը չեն կարող հաշտվել երեկվա հայի տվյալներով, ծխական անձուկ հոգեբանության հետ: Եվ կյանքի բոլոր բնագավառներում զգացվում է ժամանակի հրամայական պահանջը:

Բնական է, որ դպրոցն էլ պետք է կրեր կատարած հեղաշրջման ազդեցությունը, մի հեղաշրջում, որի ճոճանակը, «Боже царя»-ից հասել էր «Ինտերնացիոնալ»-ին: Եվ անխուսափելի էր ծխական և թեմական դպրոցների, դպրանոցների—մահը, որ նշանակում էր ծթում հասկացողությունների, հնացած գաղափարների, հոգեորականության ու մարտնչող նացիոնալիզմի մահ: Հաստատում կատարված հեղափոխությունը երկրի քայքայման պայմաններում բոլորի ուշադրությունն ուղղեց դեպի տնտեսություն: Աշխատավորության տնտեսական շահը երկրի գերագույն շահ ազգարարվեց:

Ազգամիջյան խաղաղության պայմաններում շինարարական տնտեսական պայթյուք դաբձավ մեր կյանքի հիմնական լծակը, հիմնական նյարդը:

Սկսվեց տնտեսագետի և տնտեսավարի դարը:

Էլեկտրոֆիկացիա, ինտենսիֆիկացիա, ոռոգում՝ դարձան հանրապետության ամենախուլ անկյունների նշանաբաններ...

Ու արծիվն անբուխանի հետ շփոթող մանկությունը նոր դրությունից, ապա ուրեմն և նոր դասակարգի պահանջ ստեղծեց: Հայկական նոր դպրոցը—ռուսական օրինակով դպրոցական կրթության աշխատանքային սխեման ընդունեց: Դա նախ և առաջ մերժ է, որի գյուտը պատկանում է բուրժուական մանկավարժության՝ աշակերտի ինքնուրույն աշխատանքը, նրա ներգործությունը հիմք և ելակետ պետք է ծառայեն ամբողջ գործի: Երկրորդ, խորհրդային պայմաններում, դա ոչ միայն աշխատանքի, այլ և աշխատավորի դպրոց է այն իմաստով, որ նա ծառայում է պրոլետարիատի, աշխատավոր դուրսագրության դասակարգային շահերի պատմությանը, դա մի հիմնարկություն է, որ մանուկներին ներշնչելու է աշխատավորի դատի վեհ գաղափարը, կոմունիստական իդեալը, ոչ միայն բացատրելու է աշխարհը, այլ այդ աշխարհը փոխակերպելու գաղափարն ու—ըստ հնարավորության—միջոցները ևս պետք է ուսուցանի դաստիարակվող սերունդին:

Նոր դասագրքերը ներշնչված են այս գաղափարներով: Կազմողները գիտակցում են, որ նոր սլայմանները սահանջում են մի կողմից՝ առողջ գործնականություն, մյուս կողմից՝ հեղափոխական ոգի. դպրոցը պետք է պատրաստե ուսանողներին մտածող զբաղված գործիչներ, որոնք, սակայն, պետք է ունենան հեղափոխության պայծառ, կոմունիստական իդեալիզմը:

Ինչպե՞ս են կարողացել կազմողները ժամանակի նոր սահանջներին բավարարություն տալ: Գաղափարը ճիշտ է՝ գիտակցվում, — ինչպե՞ս է նրա մարմնացումը:

Մանուկը հենց առաջին տարիներից կապվում է արտադրության, տնտեսության հետ և դառնում զործող. նրա միտքը շարունակ ուղղված է կյանքի գործնականին: Նա գաղափար է ստանում ժողովների, նրանց օրակարգի մասին, կազմում է բացակաների տախտակ, արձանագրություններ կրել է սովորում: Հայտարարության, նամակի ձևին է ծանոթանում: Պատի լրագիր է հրատարակում, ուր «մեծերի» լրագրի օրինակով — բաժիններ ունի ու, բնականաբար աշխատակիցներ: Նա ուսուցչի ցուցմունքով բաղմամբով ինքնուրույն գիտողություններ է անում բնության երևույթների նկատմամբ: Նա գիտե, թե ինչ է օդազնաչությունը: Նա հեշտությամբ յուրացրել է կոոպերացիայի նշանակությունը: Գյուղատնտեսական տարրական դիտելիքների հետ միասին նա ունի տրակտորի գաղափարը: Նրան ծանոթ է և ռադիոն... Բացի սրանից երկխոսյին հասկացողություն է տրվում հեղափոխական գործիչների կյանքի մասին, մի նյութ, որ կոմունիստական իդեալ պետք է ներշնչի մանկան...

Սակայն շինարար ոգին ու հեղափոխական տրամադրություններն չեն ցանկությունը շատ հեռու է տանում Մ. Դուրգարյանին: Երեխաները ստանում են մի շարք կեղծ ու մտացածին պատմվածքներ, որոնք ուսանողական կրթության սկզբունքներին հակասում են ու անիմաստ են միանգամայն:

Քաջասիրտ տղան նկարագրում է մի առասպելական հերոս, որ հերկուկսյան մենամարտ է մղում գալլի դեմ, պատին սեղմում նրան ու խեղդում: Հերոսամարտի «հուզիչ» մանրամասնությունները հետաքրքրական չեն, կարևորն այն է, որ այդ հերոսը, Մինասը, հագվի տասներկու տարեկան է: Որպես ապշեցուցիչ հերոսություն... սխալ մտածեն երեխաներն ու... Դուրգարյանի կարծիքով, այդ «հերոսության» օրինակով «դաստիարակվեն»: Կազմողը լուրջ կերպով դասարանական դրույցի նյութ է դարձնում այդ պատմվածքը, չլիքալով, թե ուրբան արհամարհանք կա իր վարմունքի մեջ թե՛ դեպի մանուկը և թե՛ դեպի ուսուցիչը...

Շինարարական ոգին, իհարկե, հիանալի բան է, բայց չափ ու աահման պե՞տք է լինի, թե ոչ... Պատկոմի աշխատասիրությունն այն աստիճանի է բորբոքված, որ «մինչև անգամ գերեզմանատան բարերի վրայի փոսերի մեջ էլ բան են ցանել»¹²

Տպարան է նկարագրվում և, չգիտեմ ինչ ժողովրդասեր միտումով, պատմվում է զբաղաբնների մասին՝ «ամենքի երեսին մի խորհրդավոր ժպիտ է շողում»։ Ինչո՞ւ։ «Մինչև անգամ զբաղար ծերունի Մխիտն, նա էլ էր ժպտում»։ Պատճա՞ռը³։

Ի՞նչ խոսք, որ ձին խիստ օգտակար կենդանի է և «հետաքրքրական», բայց ո՞րքան հարմար է 9—10 տարեկան երեխային ուղղված առաջարկը՝ «խնդրեցեք ուսուցչին, կամ բարձր խմբերից ձեր ընկերներին՝ պատմեն, թե ի՞նչպես են աղնվացնում ձիերի ցեղը»։ Ի՞նչպես պետք է պատմի ուսուցիչը...⁴

Յարր վատ բան չէ, իհարկե, բայց կարի՞ք կա 9—10 տարեկան երեխային զբաղեցնել նրանով՝ «ծլես, ծաղկես, կանաչես—բարով յարիդ ճանաչես»։

Զգիտեմ—կա՞ արդյոք Երևանում երեք հարկանի գոնե մեկ տուն, — գիտեմ, որ երեք հարկանի տներ չկան, և այդ մասին խոսելը հիպերբոլիզմ չի, այլ անիմաստ «չափազանցություն» («Քաղաքի և գյուղի երեխաները» II գիրք)։ Խեղճ մանուկներ չգիտեք, թե ինչ էքսպերիմենտներ են կատարվում ձեր զլխին, — կասեք Շչեդրինը։

Մատենագետ-մանկավարժ չեմ և չգիտեմ, թե որ աստիճանի խիստ կարելի է առաջադրել նյութի դասավորման խնդիրը, բայց մի բան պարզ է՝ Մ. Դուրգարյանը երբեմն կարծես թե նպատակ է ունեցել շփոթեցնելու դասավանդման գործը։ Վերցնում ենք երրորդ տարվա գիրքը։ Հայտնի է, որ ուսումնական տարին սկսվում է սեպտեմբերին։ Միթե՞ հարմար է 7-րդ էջում անցնել «Սղոան» պատմվածքը սառած ձյան, երեխաների սառած ձեռքերի մոտապատկերներով, այդ պատմվածքը դասարանում պետք է անցնեն սեպտեմբերի 10—15-ին։ 28-րդ էջում գետեղված են «բնության գիտողությունները» — ձմևովա մասին, ձյան փաթիլները երեխան պետք է գիտե մոտավորապես հոկտեմբերի 20—25-ին։ Դրանից հետո, 41-րդ էջում երեխան պետք է կարդա «Բնության օրագրերից» — սեպտեմբերի 25-ին։ 45-րդ էջում — լավագույն դեպքում հոկտեմբերի վերջին օրերին — երեխային առաջարկվում է փնջեր կապել անտառի ծաղիկներից։ 38-րդ էջում երեխան ձյան փաթիլների հետ գործ ունեք, իսկ այժմ նրան հրահանվում են գիտողություններ անել աշնան վերաբերմամբ։ Եվ այլն, և այլն։ Նոր օրացույց է

սահմանում Մ. Դուրդարյանը: Կրկնում եմ, եթե նյութերի կարգը սկզբունքային նշանակություն չունի (օրինակ կարելի է ասել ուսուցչին՝ «նյութերն ինքդ ընարիր քստ սեղսնի»), — այնուամենայնիվ, կազմողն ամեն ջանք թափել է, որպեսզի խանդարի դասավանդումը: Մի՞թե նա զիտակեցել է այդ:

Վերջապես 43-րդ էջում կան տողեր, որոնք ամենևին չեն հասկացվում: Բաղականին անբովանդակ պատմվածքի («Դժգոհ ծառը») առթիվ պետք է զրուցյ լինի. չի հասկացվում, թե ի՞նչ կառ կա պատմվածքի և այս բառերի միջև՝ «Ուրախություն. գոհ ու երջանիկ կանգնած էր նա իր ստեղանման տերևներով» — կարծես թե միտք կա, իսկ հետո՝ «նա գնաց. ափսոս նա գնաց. վերջապես՝ նա գնաց: Անձրև է գալիս: Արևը այրում է: Դպրոցը փակվեց»: «Կարևոր վրիպակներն» մեջ — ոչ մի խոսք այս հանելուկի մասին:

Բացի դրանից կան լեզվական անհարթություններ, կետադրության անկանոնություններ: Հետաքրքիր — ը գործ է ասվում հետաքրքրակա՛ն — ի փոխարեն, մի սխալ, որ դեռևս Միք. Նալբանդյանը պարզաբանել է. գրեցե՛ք — գրե՛ք, — սովորեցե՛ք, սովորե՛ք ձեռքը գործ են ասվում միևնույն նշանակությամբ. ասված է՝ հաղթել արդե՛քները, պետք է լինի — արդե՛քներին և այլն: Միանգամայն անհանդուրժելի են ուսուսկան այսպիսի բառերը՝ տորմուզ և նույն իսկ... կոմունիստկա: Եվ, այնուամենայնիվ, հիմք կա կարծելու, որ ես չափազանց փորձագույն ակնոցներով եմ կարդացել Մ. Դուրդարյանի կազմած դասագիրքը, որովհետե ասն, ինչ որ ասում են փորձված ուսուցիչները, այդ գիրքը գծվար է այլ կերպ բնութագրել. բան չորս բառով՝

— Ը՛իշ, վայնասուն, մագերի փետրումն:

Հիմնականն այն է, որ մեր դպրոցում ազդարարված կոմպլեքսային դասավանդման սկզբունքն իրոք խիստ գծվար է կիրառվում «շնորհիվ» անհաջող դասադրքի, որի թերություններից մեկն էլ — ուսուցիչների ասելով լեզվի «ստափակությունն» է, պատմվածքների պատկերավորության բացակայությունը (խիստ բնորոշ Ֆաիտ. կոմպլեքսի սկզբունքը գործադրած լինելու համար լեզվի դաստատուն — նկարչության ուսուցչի խնդրով — նյութեր է «գողանում» Ղ. Աղաջանի և Հ. Թումանյանի դասադրքերից, որովհետե — պատճառաբանում է նկարիչը — Մ. Դուրդարյանի դրքերի պատմվածքներն ու ստանդարտները մեծ մասամբ շատ քիչ բան են տալիս մանկան երեակայությանը, չափազանց «պրոպագանդիկ» են):

Այսքանը հատկապես «Կարմիր արև»-ի առաջին երեք գրքերի մասին:

Սուրխաթյանի դատադրքերը ձեռագրեր են ավելի խնամքով երկազմված, եթե նկատի ունենանք լեզուն, ոճը, կետադրությունը: Երևի թյուրիմացությամբ Մ. Շահինյանի գրվածքի թարգմանությամբ մեջ (VII դիրք) մնացել են հետևյալ ոչ հայերեն բառերը՝ Կլուբ, տելեֆոն, վեդո, պուլեմյուտ⁵։ Իսկ գրքում պատմվածք կա «Բոնապարտը և պատշգամբի հերոսները» վերնագրով, որի մեջ (այսինքն պատմվածքի) Բոնապարտի մասին—ոչ մի խոսք...

Դատադրքերի նյութերի հաջորդականությունը շահելու համար պետք է համաձայնեցնել III (Մ. Դուրգարյանի) և IV (Սուրխաթյանի) տարվա դատադրքերը: Որոշ նյութեր կրկնվում են, օրինակ՝ «Հալվարի որսը» սոսիսի հատվածը, մալխի մեկին նվիրված հիմներ, «Տպարանում» և այլն:

Սակայն սրանք երկրորդական, միանգամայն սրբագրելի, թերություններ են: Կա մի խոշոր խնդիր, որի լուծումն ահապիս կարելիորություն է ներկայացնում թե սկզբունքային տեսակետից և թե գործնականորեն:

Տարակույսը ծագում է առաջին տարիների «Կարմիր արև»-ների ընթերցման ժամանակ և անհանգստացնելու չափ խորանում, երբ վերջացնում ես Սուրխաթյանի կազմած դատադրքերը: Զարմանալի գյուտ ես անում: Հայոց ցրականությունը հյուսիս դեռում է հանդես գալիս հայերեն նոր դասագրքերում, ուրեմն, և դպրոցում:

Վերցնում ենք VII տարվա դատադրքը և պարզում նրա նյութերի «վիճակագրությունը»: Ի՞նչ ենք տեսնում: Նյութերի $\frac{1}{3}$ -ն է միայն հայկական, $\frac{2}{3}$ մասը օտար կյանքից է, օտար գրականություններից: Գուցե ուսուսական օրինակով է առաջնորդվել կազմողը: Պատահամբ ձեռքիս տակ է գտնվում ուսուսական նոր դատադրքերից մեկը «Освобожденный труд» (մաս II, ընդունված է Երևանի դպրոցներից մեկի IV դասարանի համար), որի ներբողական առաջարանը պատկանում է Ա. Լունաչարսկուն: Ռուսական հեղինակները բռնում են գրեթե $\frac{2}{3}$ մասը, իսկ «հյուսիսը», օտարները՝ $\frac{1}{3}$:

Պատահաբար հնարավորություն ունեմ վրացական մի դատադրքից օրինակ ես հիշատակելու: 1922 թվին Վրաստանի պետական հրատարակչությունը լույս է ընծայել «Չվեթի Սկոլա» (մեր դպրոցը) դատադրքը, 3-րդ տարվա համար: 98 արձակ և չափածո գրվածքներից 73-ը վերցված են վրաց կյանքից ու գրականությունից, ուրեմն ավելի Դան $\frac{2}{3}$ -ը կազմում է մայրենի գրականությունը, բնականաբար, գրախոսը այդ գիրքը համարում է վրաց կյանքի մի փոքրիկ հայելի:

Պարզ է, Սուրխաթյանը դեռ ևս չի բուժվել այն մտայնությունից, որի ներկայացուցիչների արամաբանությունը հայտնի է՝ եթե նոր աշխարհ ենք կառուցում, կոմուն ենք բուրժուական, ֆեոդալական իդեոլոգիայի գեմ, ապա ուրեմն—մահվան դատաւճիռ էսխիլոսի, Շեքսպիրի համար, Ռաֆայելի, Մոցարտի։ Այս մտայնության ուշացած արձագանքն է Սուրխաթյանի «Կարմիր Արևը», որ նորամուլության մի ցայտուն օրինակ է։ Սա ասացի, որ հեղափոխված կյանքի պահանջով կառուցված նոր դպրոցը պետք է առաջադրեր նոր դասագրքի հարցը։ Նվ նոր կյանքի հիմնական գործոնները—տեխնիկական-կուլտուրական վերածնունդն ու աշխատավորական միջազգային եղբայրության գաղափարը պետք է անդրադառնային դասագրքերում։ Հասկանալի է, որ հայ դրականությունը ոչ տեխնիկայի և ոչ էլ «Խոտերնացիոնալ»-ի նկատմամբ բավականաչափ նյութ տալ չի կարող։ Պետք է զիմել թարգմանություն և փոխադրությունների օգնության (օտար լեզուներից)—օգտագործելով լավագույն հայ հեղինակներին—գրողներին (և ոչ թե երրորդ կարգի գրող Հյուսնյանին, ինչպես այդ արել է Մ. Դուրգարյանը), երբեք չմոռանալով, որ մանկանը պետք է տալ լավագույնը, կատարյալը—ձևի թե բովանդակության տեսակետից։ Որքան էլ հնարավոր լինեն հաջող բացառությունները (օրինակ Նիկ. Մամիկոնյանի պատմելվածքը VI դրբում—«Պղնձահանքի անցյալից»), ասյուռամենայնիվ, դրականության միջոցով միայն կարելի է բնիկնել դասագիրք (մանուկների գրվածքների ղեկավարումով Մ. Դուրգարյանը կարծես խրախուսել է կամենում «ոտանավորչությունը», որ հին դպրոցի ատերից մեկն է եղել)։

Ինչ խոսք, որ մեր արդի դրականությունը ևս մեծապես, բառ հնարավորությամբ, պետք է օգտագործվի։

Դժբախտաբար, Սուրխաթյանը չափազանց դժան վերաբերմունք ցուցահանելով մեր «հին, դրականության նկատմամբ, նորի հանդեպ նույնքան չափազանց «լայնախոհ» է։

Ավելի քան տարօրինակ կլիներ, իհարկե, եթե մոռացվեր մեր հեղափոխական օրերի ամենաառաջադիմոր բանաստեղծը, Նվիշե Զարենցը։

Սակայն Զարենցի խառնվածքը դարմանալի քմահաճույքներ ունի և մեր անվանի բանաստեղծներից ոչ ոք Զարենցի նման սպաթառմներ չի հայտնաբերել։ Ի հարկե արևի վրա էլ բծեր կան։ Բայց ի՞նչ կարիք կա այդ «բծերը» հրամցնելու մեր մանուկներին։

Հակակրօնական ոգի պետք է ներշնչել մեր աշակերտությանը. բայց ինչպե՞ս մոտենանք այդ նուրբ խնդրին, որ մեծերի համար անգամ պահանջում է լուծման զգուշավոր եղանակներ:

Սուրխաթյանը VI գրքում տեղ է առնում Չարենցի «Բնիկը» ստանալորին, որ բառացի այս վերջավորությունն ունի:

Ախ, սիրտս, Կարո, մի բազի,
Թողտառւմ է՝ վահերով լեցուն:
Եթե այս երգս լսես —
Քացիւով տո՛ւր աստըծուն:
Թող թռչի ամպերից նա վար,
Հետույքով դարնվի թող հողին...
Մենք արդեն թուրքիկ ենք նրան,—
Ես հիմա պոետ եմ հաղթողի'...

Էլ չեմ ասում, որ կնառնվի բավականին անհարմար կացություն պետք է ստեղծի ուսուցչի համար: Չարենցի այս տողերը ոչ միայն անձաշակ են, գոեհիկ, ապաշնորհ, այլ և միանգամայն անմիտ:

Զետեղված է Չարենցի «Ամենապոեմը» (VII գրքում), և կազմողը կարիք չի զգացել հապավելու այս տողերը, որ անսրամիտ չարաճճիություն է սոսկ.

...Չկարծեք, որ չնչին մի

«Կայեն»

«Էիր արքա»

«Յառուտ» մի հիմար...

Դասատուն պետք է բացատրի, թե ի՞նչ է հիմարությունը, ո՞վ է հիմարը... — ո՞վ է Բայրոնը, ո՞վքեր են Շեքսպիրն ու Գյոթեն: Պետք է տեղեկացնի մանուկներին, որ կոմունիզմի հանճարեղ ուսուցիչը, Կ. Մարքսը, խիստ սիրում էր Գյոթեյին ու պաշտելու չափ տկնածում Շեքսպիրի հանճարից: Որ Գյոթեյի «հիմար» Յառուտի հանճարեղ խորհրդածությունը՝ իսկ զբաղե էր զործ Մարքսի զործողության փիլիսոփայության փայլուն բանաձևումն է և անթիվ անգամ հիշատակվել է մարքսիստական գրականության մեջ... Մեծերս երբեմն բամբառակ անեկոտոներով ենք պարճացնում մեզ, բայց մանուկների մոտ զոսպում ենք մեր լեզուն: Սուրխաթյանը մոռացել է, որ մանուկներին միայն լավորակ սնունդ պետք է տալ: Եվ (նույնպես անտեղի) տալադրում է Չարենցի «Կապկաղը»: Այդ ագիտ-պիեսը ևս դատարարական համար անհարմար է, իր կոպիտ, մասամբ գոեհիկ բանավավային բնույթով: Մանուկներին

ողետք է գրական գաղափարներով կրթել, այսպես ասած, «էպիքա-կան» տոնով: Լրագրային կողմիտ առօրեականություն է «Կապկա-ղը», դարձնում է մի գրվածք, որ հասակավորները միայն կարող են կարդալ ու օգուտ ստանալ նրանից:

Սակայն այսպես թե այնպես Չարենցը Չարենց է: Սուրխաթ-յանի ներողամտությունն այն աստիճանի է ծալվելում, որ նա տրա-մագիր է ամեն գրողի (ВСЯКОГО ПИСАТЕЛЯ) համարել գրող (ПИСА-ТЕЛЬ) ծայր է տալիս սկսնակների շարանը. ու զարմանում ես— թե որքան վիրավորական կարծիք ունի Սուրխաթյանը մանուկների մասին («Երեխաների համա՞ր» — կարելի է!):

«Տարբեր դարաշրջաններում տարբեր գրողներ կարևորագույն մանրամասնությունների նկատմամբ տարբեր կերպով են մոտեցել կյանքի կենտրոնական խնդիրներին, բայց հիմքում, լիպես այդ նորերս նշեց Անատոլ Ֆրանսը, բոլոր մեծ կամ նույնիսկ սոսկ խո-շոր բանաստեղծների համար, ինչպես և բոլոր հաջող գրվածքների համար, որոնք արժանացել են ապրելու սերունդների մեջ, միշտ բնորոշ է խորը մարդասիրությունը, ջերմ ձգտումը գեպի մարդկա-յին ոգու հաղթանակը և առեկռթվուն գեպի այն ամենը, ինչ որ կաշկանդում է նրան: Այս իմաստով կոմունիզմը հանդիսանում է բոլորումն այն մարդարենների ակնկալությունների, որպիսիք հան-դիսանում էին աշխարհի գրեթե բոլոր մեծ բանաստեղծներն ու գե-ղարվեստագետները»:

Այսպես է ասում Ան. Լուճաշարսկին: Նույն տեսակետն ունի հատկապես ռուսաց գրականության վերաբերմամբ կոմունիզմի մյուս անվանի ներկայացուցիչ Ռոգա Լյուքսոնմբուրգը:

Միայն այս տեսակետից կարելի է բացատրել այնպիսի մի երևույթ, որ Վլ. Իլ. Լենինը մեծ սիրով կարգում էր կալվածատեր Պուշկինի գրվածքները, իսկ Կ. Մարքսը խորապես հարգում էր Էս-խիլոսին, Դանտեյին, Շեքսպիրին, Գյոթեյին...

Ծիշա է, հայոց գրականությունը չունի Էսխիլոսի, Շեքսպիրի, Պուշկինի, Գեոթեյի նման հանճարներ: Բայց իր բնույթով, այսպես ասած գաղափարների ուրակով, մեր գրականությունը հարադատ մասնիկն է համաշխարհային գրականության: Եվ Լեոն չի սխալ-վում, երբ խոսում է ռուս գրականության «սրբազան ավանդների» նշանակության մասին հայ գրողների համար:

Բանը հին արվեստը չէ, այլ նրան մոտենալու մեթոդը, բանը հին գրականությունը չէ, այլ նոր բնիքը, նրա ըմբռնման եղա-նակը: Եթե որոշ տեսակետից ես մոտենում եմ Սունդուկյանի «Պե-պոյին» — դու միանգամայն անբռնազբոսիկ կերպով կարող ես եղ-

բակացութիւն հանել՝ կորչի կապիտալիզմը, կորչեն բոլոր տեսակի Զիմզիմովները, պրոլետարներ բոլոր երկրների, միացե՛ք!

Մի բան, որ ոռւռ բարձրատիտղոս աստիճանավոր Գաբրիել Սունդուկյանը երբեք նկատի չի ունեցել: Որովհետեւ բազմանշանակ է զեղարվեստական երկը: Էստիլոսը երբեք չէր էլ երազել, թե XIX դարում, ամէկի բան 2000 տարի հետո կոմունիզմի հանճարեղ թեո-րետիկոս Կ. Մարքսը Պրոմէթէոսին կը համարեւ մեծ հեղափոխա-կան՝ կոմունիստի տեսակետից, միեզդեւ նրանից առաջ Բրիտա-նեայթյան իդեոլոգները Էստիլոսին հարգում էին նրա համար, որ Պրոմէթէոսը խաչված Հիսուս էր թվում նրանց...

Ճանճուր Իվանովիչներ, Էլիզարովներ, Զիմզիմովներ, «Փոր-տուղին Աւագ»-ներ ստեղծած գրականութիւնը չի կարող կորցնել իր նշանակութիւնը պրոլետարիատի համար, ուրեմն և մեռ դոպ-րոցի համար: Միայն քեւ աշակերտն ունենա ժամանակի պահանջ-ներին բավարարող—զեկավար ուսուցիչ, միայն քեւ մեռ Բնադա-տութիւնը անսխալ կողմնացույց տա քեւ ուսուցչի և քեւ աշակերտի ձեռքը: Այստեղ է ծանրութեան կենտրոնը: Ճնշվածի, աշխատավորի դատը միշտ կազմել է մեռ գրականութեան հիմնական լծակներից մեկը: Ու կոմունիստական գաղութի համար գառադիրը կազմողը պետք է լիովին օգտագործեր այդ գրականութիւնը, երբեք չմոռա-նալով Լենինի ամանդը՝ պրոլետարիատը ոչ թե ժխտում—բացասում է հին կուլտուրան, այլ—ըստ հնարավորութեան—օգտագործում նրան, յուրացնում:

Հայաստանը եղել է և է գլուղացիական երկիր, ու հայ դատա-գրքի մեջ առաջին տեղը պետք է բռնի մեռ գլուղի միջավայրը, գլուղացու կենցաղը: Ունե՞նք «գլուղական» գրականութիւն:

Չի կարելի ասել, թե հայ գլուղը գտել է իր Բալգասներո, Չե-խովները կամ Ուստենսկիները, թե գրականութիւնը միանգամայն լրիվ կերպով արտացոլել է հայ գլուղի կյանքը, պատկերացրել նրա բոլոր շարն ու բարին: Բայց ի՞նչ անենք, երբ Բալգալը հայ գլու-ղով չի գրադվել, հայ գլուղացուն չի պատկերացրել... Եվ մենք ոչ մի աղբյուր չունենք հայ գլուղը պատկերացնելու համար... բացի հայոց գրականութիւնից: Բալգակ չունենք, բայց ունենք բազմա-թիւ գլուղագետ հեղինակներ, որոնք միանգամայն բացակայում են Սուրխաթեանի գառադրերում: Նախ և առաջ հին գրողները չեն օգտագործված լրիւ կերպով՝ ոչ Արուսեանը, ոչ Աղայանը, ոչ Մու-րացեանը, ոչ նույնիսկ Հովհ. Թումանյանը, որին համեմատաբար մեծ տեղ է տվել Սուրխաթեանը (օրինակ, չկա Թումանյանի «Հա-ռաշանքը»): Ապա մշուս գլուղագետնե՞րը, նորերից Արշակ Շահնա-

ղարչանը, Ստ. Տեր-Ավետիսյանը, Ջավախեցին և այլն և այլն: Կրկնում եմ՝ գեղարվեստական տեսակետից կատարյալ գործեր քիչ կան (բայց մենք տեսանք, թե որքան ներողամիտ է Սուրխաթյանն աչդ կողմից), այնուամենայնիվ հայ գյուղի պատկերը հնարավոր է տալ: Աշխատավորական ոգով ներշնչված բաղձաթիվ այլ հեղինակներ ևս մոռացություն են տրված՝ օրինակ Մադաթ Պետրոսյան, որ ոչ միայն պրոլետարական գրող է, այլ և սրբեկտար գրող: Անըըշան տեղ են բռնում նաև Բաֆֆին, Շիրվանզադեն, Պոռշյանը, Նար-Դոսը...

Քրտնաջտն «պեղումների» են հարկավոր, և դուք հայ դասագրքերը կարող կլինենք լցնել հայոց գրականությունը, հայ կյանքով, դրա համար օգտավոր ձևով նաև տաճկահայ գրականության գանձերը: Հայ գյուղացին, հայ բանվորը, հայ բուրժուան—հայկական միջավայրի պայմաններում պետք է անցնեն հայ մանուկի առաջ և դաստիարակեն նրա մեջ իրականությունը որոշ տեսակետից բմբլունեում ունակություն, և հետևապես այդ իրականությունը փոխելու փափագ:

Սակայն մի խնդիր ևս: Թվում է՝ թե հայ երեխայի մտահորիզոնը պետք է զարգանա աստիճանաբար, շրջապատի մայրենի միջավայրից դեպի ավելի լայն իրականություն: Նախ հայ կյանքը և ապա՝ աչդ կյանքի հետ անխղճի կերպով խաչաձևված մեր հարեւանների կյանքը:

Պետք է շմուռնալ, որ ուղեղի հետ խոսող քարտղը եղբայրություն մասին նույնիսկ հասակավորների համար մեծ նշանակություն չունի: Կովկասյան աղջկաների եղբայրության գաղափարը ոչ թե պետք է ազիտացիայի միջոցով մտցնել մանուկների հոգու մեջ, այլ գեղարվեստական պատկերացումների, հարեան ժողովուրդների հենցադի ցուցադրումով, մանկան էմոցիաների դաստիարակմամբ: Ահհրամեջտ է, որ հայ երեխան «ֆեդերատիվ» ոգով կրթվի հենց սևօրից: Եվ հայ դասագրքերի մեջ պետք է մեծ տեղ տալ մեր հարեանների կյանքին ու գրականությանը: Հայ երեխան պետք է դպրոցական տարիների ընթացքում առիթներ ունենա վրացու, ադրբեջանացու մարդկային ապրումներն զգալու, նրանց հետ ուրախանալու և նրանց վշտով համակվելու—գեղարվեստական երկերի միջոցով:

Միանգամայն անհանդուրժելի բան է, որ Խորհրդային Հայաստանի դպրոցների դասագրքերը 7 տարվա ընթացքում մեր հարեւանների կյանքից տա իս են միայն 1 վրացական պատմվածք (Նինոշվիլու) և երկուսը քրդական կյանքից: Մինչդեռ Հոռոմի կյանքի

մատին միայն VII դրքում կա շուրս գրվածք, որոնք, խհարկե, օգտակար կարող են լինել (մանավանդ Արաղու կաղմած պատմութեամբը՝ «Ինչպէս էին գլարճանում Հռոմի կայսերները»), բայց հայ մանկան համար խորթ միջավայր են ներկայացնում:

Ճալա կղզու կյանքին վերաբերող նյութ անգամ կա, իսկ մեր հարեան թուրք ժողովրդի կյանքից ոչինչ: 7 տարվա ընթացքում հայ մանուկը ստանում է ավելի քան 500 գրութածք (արձակ թե չափածո), և գծվար չի լինիլ մի քանի տասնյակը վերցնել մեր մերձավոր հարեանների կյանքից ու գրականութունից:

Ժամանակակից հայ դպրոցը իր մեծ պարտականութուններից մեկը կատարած չի լինիլ, եթե գասագիրքը շատակարարե նրան այդ անհրաժեշտ նյութերը:

Նկարը մանկան համար, անշուշտ մեծ նշանակութուն ունի (գասագիրքը նկարադարդել են Մ. Սարյանը, Հ. Կոջոյանը և Վ. Արիսիկյանը), բայց դա չի՞ թանկացնում արդյոք գրքերը:

Թվում է՝ թե գասագրքերից մի քանիսը դժվար մատչելի չպետք է լինեն աղքատ գյուղացիների համար: Հնարավորութուն չկա՞ էժանացնելու:

ԱՐՏԱԴԱՍԱՐԱՆԱՅԻՆ ԸՆԹԵՐՅԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայաստանի Պետհրատը մուսուլման չի տվել նաև արտագասարանային ընթերցանության պահանջը: Ճիշտ է, առաջիմ շատ բան չէ արված և հայ մանկան պահանջը ամենահամեստ չափով անդամ չի բավարարվում, մանավանդ եթե նկատի առնենք, որ կրթությունն սկզբնական շրջանում (սովորական պատանու համար մինչև 16—18 տարի հասակը) կրում է հանրագիտական բնույթ: Ապա ուրեմն Պետհրատը պետք է ամեն տեսակի դրքեր մատակարարի մեր դպրոցականներին՝ գիտության և արվեստի բոլոր ճյուղերն ընդգրկելով: Երևիստե պետք է ընտրություն ամենալայն հնամուխություններն ունենա: Մինչդեռ այս ասպարիզում բանը խիստ անմխիթար դրության մեջ է—հին դրականությունը գրեթե չբացել է շուկայից. էլ չենք տեսնում, որ նա մտածմբ հնացել է՝ սոցիալիզմն ու տեխնիկան համարյա տեղ չունեն այդ գրականության մեջ:

Բնական է, իհարկե, որ այդ նյութերը հաճախ պետք է հանդես գան երեսայի առջև դեղարվեստական պատմվածքի և ոտանավորի հանդերձով, որովհետև երեսուն էմոցիայի լեզուն ավելի լավ է ըմբռնում, քան թե գիտական մտքի:

Այդ նպատակով Պետհրատը պետք է օգտագործի թե՛ հայոց գրականության և թե՛ համաշխարհային գրականությունների գանձերը, առանձին ուշագրություն դարձնելով մեր մերձավորագույն հարևանների գրականությունների վրա:

Գրքերի առաջին ընտրությունը հաջող է ընդհանրապես: Թյուրիմացություն պետք է համարել, «Պատանի հերոս»-ի հրատարակությունը: Հերոսության օրինակները կարող են, իհարկե դաստիարակչական նշանակություն ունենալ մանուկների համար, բայց ոչ այնպիսի կեղծ ու անիմաստ պարագաներում, որոնցից հյուսված է ամբողջովին հիշված պատմվածքը. ինչը տարեկան երեխան ոչ

միայն չի սեւեղում կոպիտ ոտտիկանների սպառնալիքներից, այլ հայտարարում է փորձված կոնսպիրատոր հեղափոխականի համառություն ու սառնասրտություն: Այսպիսի միջոցներով կարելի է նոր տեսակի Դոն-Քիշոտներ կրթել, բայց ոչ հեղափոխության անվահներ մարտիկներ: Պատմվածքը գեղարվեստական ոչ մի արժանիք չունի ու չպետք է տրվի մանկան ձեռքը:

«Գնացքը փրկող աղջիկը» նմանատես անվահներության օրինակ է տալիս ընթերցողին. դրությունները համեմատաբար բնական են, «հերոսությունը»՝ ոչ մտադածին: Գրքի ընթերցանությունն անօգուտ չի լինի: Տուրպենևի «Մումուն» ու Հովհաննես Թումանյանի «Գիրքորը» «բարեխոսություն» ու հանձնարարության կարիք չունեն. դրանք գլուխ գործոցներ են, որոնք մանկական գրականության ամենաաքանչիլ զարդերիցն են:

«Մումուն» — որ Կարկելի ասելով, իր երբեքից կարդացած բոլոր գրքերից ամենասրտառուչն է — ճորտատիրական հեռավոր անցյալի մի ողբերգություն է պատկերացնում, որ ցնցում է ընթերցողին մեր օրերումն էլ. գրվածքը համակված է խորը վշտով և ամենաազնիվ զգացմունքների պեսք է հրահրել պատանիների մեջ, ատելություն անուցանելով սոցիալական անարդարության դեմ: Պատմվածքի մեջ մի հապավում է արված, որ հնարավորություն է տալիս թերևս ընթերցողների հասակի աստիճանը իջեցնելու (բաց թողնված հատվածը բուն ամուսնացման դեպք է նկարագրում), սակայն ազավաղումն է Տուրպենևի մտահղացման: Կարծում ենք, որ գրվածքի ամբողջությունը պետք է վերականգնել, թարգմանելով նաև այդ հատվածը. Տուրպենևը պետք է չը «խմբադրված» հանդես գա հայ ընթերցողի առջև:

Սոցիալական խորը վիշտն է խոսում նաև «Գիրքորը» պատմվածքում: Մեր մանկական գրականության մեջ անդուգական մի երկ, որի «սենտիմենտալիզմը» ցնցում է, արցունք քամում երեխայի աչքերից և նրա ուշադրությունն ուղղում դեպի սոցիալական խնդիրը, նրա կամքը շարում սոցիալական շարիքի դեմ, պայքարի է կոչում կապիտալիստական աշխարհի անարդարությունների դեմ, բոլոր բազազների դատակարարի դեմ:

Եթե կամենում եք գաղափար տալ երեխաներին սոցիալիզմի մասին, նախ և առաջ կարդացեք նրանց համար «Գիրքորը», որից հետո մի քանի փոքրիկ մեկնաբանություն է միայն հարկավոր. դուք գեղեցիկ կերպով պարզած կլինեք ձեր միտքը, վերլուծության ենթարկելով «Գիրքորը» գրվածքի հարուցած զգացմունքները երեխայի մեջ. այդ զգացմունքները ճնշում են երեխային, հուսահա-

տությունն բերում, եւր պարում: Եւրը ձեր խոսքը կը լինի՝ պայքար սոցիալիզմի համար: Բուրսովին աչլ բնույթ ունի Կարեն Միրա-
յիւյանի «Անմահական կայծը», որ էլեկտրիֆիկացիայի պրոպա-
գանդ է և մեր գրականութեան մեջ արտադրական պատմվածքի
առաջին փորձը: Հետաքրքրութեամբ պետք է կարդացվի այս պատ-
մվածքը. նա նոր հորիզոններ է բաց անում հայ երեխայի առաջ,
մանավանդ դժուրացի երեխայի (անհարկավոր շափաղանցութեան
է թվում տերաերի «եւրոյթը», մի՞թէ կան նման անդրջրհեղեղյան
տիպեր: Տերաերը դեմ է էլեքտրականութեան!): Պետհրատը պետք
է զարկ տա այս կարգի գրականութեան հրատարակման:

Բեւեարիստիկական ձեր խիստ հարմար է թվում նաև բնագի-
տական «պրոպագանդի» համար:

Նիկ. Սարգսյանի «Արհեստավորներն» ու Ռ. Գաբրիելյանի «Հե-
րոսը» բնագիտական աեղեկութեաններ են հազորդում կենդանիների
կյանքից այնպիսի պարզ ու հաճելի ձևով, որ, անտարակույս, երե-
խայի ընթերցանութեան սիրելի գրքերն են դառնալու: Մանավանդ
խրախուսելի է Սարգսյանի արտադրական մերձեցումը՝ նա խոսում
է ջուհակների մասին, որմնագիրների մասին և այլն: Բուրս հրա-
տարակութեաններն էլ ունեն նկարազարդ շապիկ: Երեանի հրատա-
րակութեանների շապիկի նկարը Հ. Կոչոյանինն է, որ նկարազար-
դել է «Գիքորը»: «Հերոսը» նկարազարդել է Վ. Ախիկյանը:

«Անմահական կայծ»-ի շապիկը Հ. Մեհանաջյանինն է, «Գնաց-
ք փրկող աղջիկը» պատմվածքի ֆոտո-մոնտաժը կատարել է Մի-
րայել Մաղմանյանը, իսկ «Պատանի հերոս»-ի շապիկը՝ Գ. Քոչա-
րին:

Մոսկվայում հրատարակութեաններն մեջ մի աչքի ընկնող թերու-
թյուն կա՝ նկարները անհարազատ են հայ մանկան համար, պետք
է հայացնել նրանց. իսկ «Անմահական կայծ»-ում ուսական դեմ-
քեր են դուրս բերված: Հասկանալի է, իհարկե, որ ուսական պատ-
րաստ կլիշեն էման է նստում:

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ Պ. ՄԱԿԻՆՅԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ—ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ, ՀԱՏՈՐ I—IV,
1923—1925

Խմբագրողի կատարած գործի արժանի գնահատանքը տալու համար անհրաժեշտ է մտաբերել այն պայմանները, որոնք վիճակված են մինչև այժմ հայ գրողի երկերի հրատարակությանը մեղադրում:

Մեր գրականության մեջ գրեթե բացակայում է այն գաղափարը, որ գրողների երկերի հրատարակությունը շատ լուրջ գործ է, որի հաջող կատարումը պահանջում է մասնագիտական մերձեցում, գիտական զգուշավոր մեթոդ: Ամենաթույլ վերադաճումը կարելի է հավաստել, որ մեղանում գրեթե ոչ մի գիտական հրատարակություն չկա՝ թեկուզ որե՛ հեղինակի աշխատությունների:

Խոսքս նոր գրականությանն է վերաբերում:

Մասնավորապես ուսումնայ գրականության պատմությունը միայն մեկ հրատարակություն է տալիս, որ մինչև օրս իր նշանակությունը չի կորցրել և որոշ չափով օրինակ կարող է ծառայել, իբրև գիտական հրատարակության փորձ: Դա ուսումնայ գրաքննադատության մեծաքանաքար նախահոր, Գևորգ Հախվերդյանի խմբագրած հրատարակությունն է Սայաթ-Նովայի բանաստեղծությունների:

«Մեր նոր գրականության ամենախուշոր ներկայացուցիչների կյանքը տակավին ուսումնասիրված չէ»,—ասում է Պ. Մակինյանը: «Մեր հին գրությունների քերթողների մասին հաճախ մենք ավելի բաղձալից և ստույգ տեղեկություններ ունենք, քան մեր ամենատականավոր արդի գրողների կյանքից» (1 հ., 6—7 էջ), իսկ ի՞նչ գրության մեջ է մեր գրողների երկերի հրատարակության գործը:

Ճիշտ է նշում Պ. Մակինցյանը. «մեր հին և միջնադարյան գրականությունից հրատարակված են մի շարք բնորեն ստուգված տեքստեր, բաղդատությունք բաղմաթիվ ձեռագրերի: Մեր նոր հեղինակներից և ոչ մեկը չի արժանացել այդ պատվին: Այդ քիչ է: Հրապարակի վրա գոյություն ունեն պարզապես աղճատված տեքստեր, և բացակայում են անգամ մեր ամենատիպիկոր հեղինակների լիակատար ժողովածուները: Բավական է հիշատակել, որ խաչատուր Աբովյանի «Վերք Հայաստանին» տպագրվել է Մոսկվայում ինչ որ տիրացուի ձեռքով կատարված արտագրությունից: Խմբագիրը հնարավորություն չի ունեցել պատճենը համեմատելու հեղինակի ընտղրի հետ, ուստի և տիրացուի քոլոր սխալները ավտոմատաբար անցել են տպագրության մեջ²:

Անգամ Ռ. Պատկանյանի և Բաֆֆու բաղմաթիվ դործերը մինչև օրս սպասում են հրատարակի: Այդ իսկ պատճառով մեր նոր գրականության ուսումնասիրությունը դառնում է դժվարին մի դործ և գրականության պատմությունը—անխուսափելիորեն թերի (1 հ., 5—6 էջ): Այսպիսի հայացքներով է խմբագրողը ձեռնարկում Վահան Տերյանի գրվածքների հրատարակության, որ մի փորձ է ոչ միայն սոսկական ընթերցողի պահանջը բավարարելու, այլև գրականության մասնագետներին դյուրություն բնծայելու մեր արդի հեղինակներից մեկին բոս կարելիլուն բաղմալողմանի ուսումնասիրելու (1 հ., 5 էջ): Ըստ խմբագրի ծրուղրի Վ. Տերյանի գրվածքներն ու նրանց վերաբերող նյութերը պետք է կաղմեն հինգ հատոր, որոնցից այժմ լույս են տեսել չորսը:

Դրանք պարունակում են բանաստեղծի բոլոր գրվածքները՝ չափածո թե արձակ, ըստ որում խմբագրողը նպատակ է ունեցել կաղմել տերյանական էնցիկլոպեդիա՝ տրվում են բանաստեղծությունների բոլոր այլ ընթեռնումները, սեագրի հատվածները, բանաստեղծի արձակ գրվածքները, անգամ լրագրային աննշան հոգվածները... Այս չորս հատորի մեջ ղետեղված են Տերյանի բոլոր գրվածքները՝ թարղմանական թե ինքնուրույն, արձակ թե չափածո, անաղարտ թե ողարտված:

Խմբագրի բաղմաթիվ ծանոթությունների մեջ տեղեկություններ են արվում գրվածքների ժամանակաթվերի մասին և հիշատակվում են այն թերթերը, որոնց մեջ առաջին անգամ տպագրվել է այս կամ այն գրվածքը: Տերյանի նույնիսկ ռուսական հոգվածներն ու ղեկուցումները բերված են (բնագրերն ու թարղմանությունները): Այսպիսով ստացվում է մի հրատարակություն, որ շնորհիվ խմբագրողի մեկնարանիչ ծանոթությունների ու կիրառած մեթողի՝ առանց չափա-

զանցութեան կարող է համարվել դարաշրջանային երևույթ մեր գրականութեան պատմութեան մեջ. այսօր մեր ոչ մի գրողին չի կարելի այնպիսի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան ենթարկել, ինչպէս Վահան Տերյանին, որի կյանքն ու գրական գործը ընկ. Պ. Մակինցյանի աշխատութեան շնորհիւ, մեր գրականութեան համար աննախընթաց լրիւութեամբ այսօր հասարակութեան սեփականութեան է դարձել: Առայժմ Տերյանի գրական ժառանգութեանից մնում են միայն նամակները, որոք պիտի մտնեն 5-րդ հատորի մեջ: Այլ ընթերցողներն ու սեպագրութեանները երբեմն խիստ արժեքավոր նյութեր են տալիս գրողի ստեղծագործական ուղիները լուսաւորելու և լուսարանելու համար:

Դուք ոչ միայն ստեղծագործութեան արդյունքին եք ծանոթանում, այլե Բուն ստեղծագործմանը, երբեմն դուք ուղղակի բանաստեղծի լարարատորիայունն եք գտնում ձեզ, գրեթէ «շշափում եք» ստեղծագործական պրոցեսը: Օրինակ, Տերյանի հանճարեղ ուսուցչի՝ Պալ Վերլենի «Աշնան երգ»-ի թարգմանութեան վեց փոքր է տալիս այս հրատարակութեանը: Խմբագիրը հսկայական աշխատանք է թափել երեան բերելու և ցույց տալու համար այն բոլոր փոփոխութեանները, բոլոր մշակումները, որոնց բանաստեղծը ենթարկել է իր գրվածքները: Հետաքրքրական է և ուսանելի հասարակական հարցերը բանաստեղծի այդ ինքնակատարելագործման համար աշխատանքը. երբեմն բանաստեղծի «գերագույն գոտարանը» բաժանականում է մի բառով, մի տողով, իսկ երբեմն վերամշակված տեքստը գրեթէ նման չէ իր սկզբնական կառուցվածքին (օրինակ, Ստեփան Ծաղումյանի հիշատակին նվիրված բնատուտակութեան մեջ):

Պոետի ստեղծագործութեանից ոչ պակաս հետաքրքրական է նրա կյանքը, և ընկ. Պ. Մակինցյանը ընդարձակ հոգիվածով ծանոթացնում է ընթերցողներին Վ. Տերյանի կենսագրութեան, օգտագործելով իր անձնական առատ հիշողութեանները: (Միանգամայն տարօրինակ մի երևույթ մեր գրականութեան մեջ—հրատարակութեանը տալիս է Վահան Տերյանի ուր նկարը): Ընկ. Մակինցյանի հոգիվածը գրեթէ ոտով կենսագրութեան է, առարկայական իրողութեանների և տվյալների շարադրանք, հեղինակը մի քանի տեղ միայն շեղվում է իր սկզբունքից և մասնավոր գնահատումները տալիս բանաստեղծի թե անձի և թե ստեղծագործութեան, սակայն այդօրինակ նկատողութեանները միջանկյալ են՝ հեղինակը նպատակ ունի ոչ այնքան գնահատելու Տերյանի կյանքը, որքան պատմելու: Սակայն հիշողութեան վրիպումներ կան այդ կենսագրական

նում, որ անհրաժեշտ եմ համարում ուղղել, հիշեցնելով ընթերցողին, թե աշակերտ խոշոր գործը չի կարող զերծ լինել սրտ թերություններից. չպետք է մոռանալ, որ Պ. Մակինյայանը գրեթե մենակ է աշխատել և Պոլսում—Տերյանի ընկերներից և բարեկամներից կտրված (ինչպես ինքն էլ նշում է)։ Այսպես ուրեմն սխալներն անխուսափելի են. դրանցից երկուսը ինքը, ընկ. Մակինյայանն է հիշատակում (4-րդ հ., 348)։ Տերյանի հայրը Ներսիսյան գործույում չի ուսել։ Տերյանի թերթը ոչ թե Studium-ն է եղել, այլ «Հույս»-ը։

Անուշադրությամբ հեղինակը հենց սկզբից չի հիշել բանաստեղծի իսկական ազգանունը. նա գրում է՝ Վահան Տերյանը,—նրա հայրը տեր-Սուքիասը,—ավագ որդին՝ Ղազարը, երկրորդը՝ Արամ Տեր-Գրիգորյանը,—երրորդը՝ Ներսեսը... Անփորձ ընթերցողը կարող է տարակուսանքի մեջ ընկնել՝ ի՞նչպես է Տերյանի ազգանունը, ինչու՞ Վահան Տերյան է, իսկ եղբայրներից մեկը՝ Տեր-Գրիգորյան, —հոր և մյուս եղբայրների միայն անուններն են բերված, հետո է պարզվում,—որ Վահանն էլ Տեր-Գրիգորյան է, որ Տերյանը գրական կեղծանունն է։ (1 հ., էջ 27)։

Տերյանի թերթն, ասում է հեղինակը, «այնքան լուրջ մի գործ էր համարվում, որ այդ միջոցին Ճեմարանի տեսուչ պրոֆ. Խալաթյանը անձամբ հսկում էր և կատարում դրաքննիչի գերը»։ (1 հ., էջ 21)։

Դա ընդհանուր կարգ էր. եթե աշակերտական թերթը լեզալ էր, նա միշտ ենթակա էր դրաքննության, մեր ժամանակ հենց պրոֆ. Խալաթյանի կողմից։

1905 թվականի հեղափոխության շրջանում ամբողջ աշակերտությունը «համախմբվեց ընդդեմ գլխավոր դատարարի և մաթեմատիկայի ուսուցիչ Ֆլինկի։ Սա ցարական ամենազղվելի կարգերի կենդանի պահակ էր Ճեմարանում, և մաթեմատիկայից համեմատաբար թույլ Վահանի համար ուղղակի մի հրեշ» (1 հ., էջ 22)։ Որքան հիշում եմ, Ֆլինկը Վահանի համար ոչ ուղղակի և ոչ էլ անուղղակի հրեշ չի եղել։ Ընդհակառակը. Ֆլինկի վերջնական ջախջախման օրը այդ «հրեշը» աղշեցրեց մեզ իր անսպասելի բացահայնությամբ՝ «Տեր-Գրիգորյանը, ո՞ւր է Տեր-Գրիգորյանը»։

Եվ, բռնելով Վահանին, գրկեց, համբուրեց նրան ու արտասուքն աչքերին՝ ասաց. «Դուք միակ աշակերտն էիք, որ ինձ մառդ անվանեցիք»։

(Բանն այն է, որ Ֆլինկի համար մենք միայն մի անուն ունենինք—շուն, Ճիմարանի բոլոր սենյակների ու նրբանցքների պատերին կարելի էր տեսնել՝ Ֆլինկը շուն է մականդրությունը):

Եվ պարզվեց, թե ինչ պայմաններում է Վահանը Ֆլինկին մեծարել մարդ անունով: Հիշված գեղքից երկու տարի առաջ վախճանվել էր Վահանի հայրը և նա, մի շաբաթ օր, տխուր-տրտում նստած՝ սպում էր իր կոտուտոր, մինչդեռ համարյա բոլոր ընկերները արձակուրդ էին գնացել զվարճանալու: Միայնակ Վահանին նկատելով, Ֆլինկը համակրանքով հարցնում է նրա տխրության պատճառը: Վահանը հայտնում է դատարարակին իր մեծ կորստի մասին ու կարողանում է հուզել ահարկու Ֆլինկին, որ մխիթարական խոսքերով աշխատում է ամոքել իր աշակերտի վիշտը: Ահա այս պարագաներումն է, որ Վահանը Ֆլինկին մարդ է անվանում, և այդ հանգամանքն այնքան հազվագեղ է եղել դատարարակի կյանքում, որ նա երկու տարի անց, իր կյանքի ամենադառը րոպեին մտարերում է Վահանի մարդասեր վերաբերմունքը:

Պ. Մակինցյանի ասելով, «հայ-թուրքական ընդհարումների լուրն աչքես անհնար դարձրեց որեւէ պարաօմունք: Պետք է՝ վնալ Կովկաս... (հ. 1, էջ 24): Այս տուները կարող են սխալ տպավորություն թողնել. հայ-թուրքական կոտորածների առաջին լուրն իմացանք իհարկե 1905 թվի փետրվաբին, երբ նրանք տեղի ունեցան առաջին անգամ, իսկ Վահանը իր ընկերների հետ Կովկաս մեկնեց 1905 թվականի աշնան փերջում:

Տերյանը հայտնում է Թիֆլիս և իր մերձավոր ընկերներից մեկի հետ անցնում է Շիրակ՝ հեղափոխական աշխատանք կատարելու նպատակով: Վեց յոթ տարի ժողովրդից կտրված՝ Մոսկվայում ապրելուց հետո նա շփվում է հայրենի գյուղի և գյուղացիության հետ» (1 հ., էջ 24—25): Նախ՝ Տերյանը վեց-յոթ տարի ժողովրդից կտրված չի եղել. նա ճեմարանում եղած ժամանակ մինչև 1905 թվականն էլ մի քանի անգամ եղել է հայրենիքում, երկրորդ՝ այդ ինչ հեղափոխական աշխատանք է կատարել Տերյանը Շիրակում:

Պ. Մակինցյանը չափազանցության մեջ է բնկնում, մեծ տեղ հատկացնելով իր հուզվածում ուսուցիչ Տոր Լանգեին, որ «թերևս ամենախոր ազդեցությունն ունեցավ Վահանի վրա» նեոռոմանտիզմին ծանոթացնելու գործում: Ծիշտ է, Լանգեն «հնարագետ» էր, բայց նա այնքան հիմարոտ էր, որ միշտ ծաղրի առարկա էր աշակերտների շրջանում: Վահանն առանց Լանգեի էլ սկսել էր ծանոթանալ նեոռոմանտիկներին. Լանգեի նշանակությունը պետք է տեսնել նրանում, որ այդ ուսուցիչը խթանեց Վահանին հետաքրք-

քըրվելու ֆրանսիական սիմվոլիստների (զլխավորապես Վերլենի) բնագրով:

1908 թվականին լույս է տեսնում Վ. Տերչանի առաջին ժողովածուն՝ «Մթնշաղի անուրջները»:

«Վահանն այլևս կատարելապես ինքնորոշվել է: Պարզ է նրա կոշումը: Այն բնդունելությունը, որ նա գտավ անմիջապես մեր գրականության մեջ, այլևս ամրացնում է նրա մեջ այն համոզումը, որ նրա կոշումը—հայոց գրականությունն է» (1 հ., էջ 32): Վ. Տերչանը, Մակինյանի տեսլով «աշխատակցում է այն օրդաններին, որոնք սոցիալ-դեմոկրատական ուղղություն ունեն, կամ հանդուժեն այդ հոսանքին, կամ քաղաքական տեսակետից միանգամայն չեզոք են (1 հ., էջ 32): Կարելի է շեղո՞հ համարել 1911—12 թվականների «Հորիզոնը»: (Տերչանը աշխատակցել է այդ տարիները «Հորիզոն»-ին):

Անճշտություն կա նաև Մոսկվայի «Գարուն» ամսանախին նվիրված տողերում: «Այդ գործի շուրջը համախմբվում են Կ. Կուսիկյան, Ալ. Ծատուրյան, Կ. Միքայելյան, Ալ. Մյասնիկյան, Ալ. Ռուբենի, Յուլիա Խանդավյան: Առաջին երեքը—որպես դադություն հալտնի մարդիկ (Կ. Միքայելյանը հալտնի վաճառական է) հոգում են նյութականը, վերջիններին աշխատակցում են և վարում խմբագրական աշխատանքը». «Գարուն»-ի խմբագրության մեջ այսպիսի (1 հ., էջ 33) բաժանում չի եղել. հիշված անձերը բոլորն էլ մասնակցել են խմբագրական աշխատանքին, բնականաբար, մեկն ավելի եռանդուն, մյուսը՝ պակաս:

Կրկնում ենք, թերություններն ու սխալներն անխուսափելի են այսպիսի գործի մեջ, որ շատ մեծ է մի մարդու ուժերի համար: Պ. Մակինյանի կատարած աշխատանքը գրեթե մեծագործության նշանակություն է ստանում մեր պայմաններում, իր բոլոր վերություններով հանդերձ:

Վահան Տերչանի երկերի հրատարակությունը ուղջունելի գործ է, սակայն մենք կցանկանալինք, որ նա միակը չլիներ, որ Հայաստանի Պետհրատն իր գործունեության ծրագրերը դժելիս, նկատի ունենար մեր մյուս գրողների երկերի գիտական հրատարակությունը ևս. մի գործ, որ հայոց գրականության առաջադեմ գիտական պատմության անհրաժեշտ նախագրքայն է:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

Անհնարին է թուոյիկ ուրվագծով լիովին ընդգրկել որեւէ—թե-
կուղ ամենահամեստ գրողի գեմբը,— կարելի է նշել միայն առար-
կայի զլխավոր կողմերը: Որոշ կարգի գրողների ստեղծագործու-
թյան պրոցեսը հնարավոր է որակեալ այն խոսքերով, որոնցով Լե
Տոլստոյը փորձ է անում բնութագրելու իր առաջին շրջանի երկերի
մեջ իշխող գրեկականի մեթոդը: Ռուս հանճարը իր սեփական
ստեղծագործութեան վերլուծումից այն եզրակացութեան է դալիս,
որ կարելի է գրել գլխից և կարելի է գրել սրտից: «Երբ որ զլխիցդ
ես գրում, բառերը հնազանդ ու ներդաշնակ կերպով շարվում են
թղթի վրա, իսկ երբ սրտիցդ ես գրում,— զլխումդ այնքան շատ
մտքեր են կուտակվում, երեւակայութեանդ մեջ՝ այնքան պատկեր-
ներ, սրտումդ՝ այնքան հիշողութեաններ, որ արտահայտութեաններդ
անճիշտ են, անսահուն ու կոպիտ: Գուցե սխալվում եմ, բայց ես
միշտ կանգնեցրել եմ ինձ, երբ սկսել եմ գրել զլխիցս, և աշխա-
տել եմ գրել միայն սրտիցս»:

Իհարկե, «անզուխ» ստեղծագործութեան գոյութեան շունի,
բայց խնդիրն այն է, թե գեղարվեստական երկի մեջ որքան ուժեղ
են կամ թույլ «զլուխը», խելքը, բանականութեանը, գլխակցական
աշխատանքը, նախստածված ծրագիրը...

Միքայել Մանվելյանի արտահայտութեանները հաճախ ան-
ճիշտ են ու անսահուն, որովհետեւ նա երբեք զլխից չի գրում, այլ
միշտ՝ սրտից: Հեղինակի հիմնական հատկանիշն է դա: Մանվել-
յանի գրվածքերում նկատվող անմշակ տողերն ու լեզվական ան-
հարթութեանները որոշ չափով—որոշ չափով—բնական են և հաս-
կանալի՝ նրանք գրողի առանձնահատուկ ոճի—նյարդային (և եր-
բեմն նյարդացնող) ոճի, այսպես ասած, պատկանելիքներն են,
հոգեբանորեն պատճառաբանված և գեղարվեստական տեսակե-
տից՝ անհրաժեշտ:

Միք. Մանվելյանը թերևս ամենանշարդային գրողն է և մեր արձակագիրների մեջ. և անհիմն չէ հեղինակի հավաստումը իր գրվածքներից մեկում, թե ինքը հիստերիկ բնավորություն ունի:

Առերևույթ հանգիստ է երբեմն հեղինակի տոնը, սակայն կարելի է պնդել, որ Մանվելյանը համարյա երբեք էպիքական վերաբերմունք չունի դեպի իր նյութը. ըստ երևույթին նա միշտ քնարերգակ է, շարունակ զգում էս նշարդայնություն, փափուկ սրտի զգայնություն, թեև, այսպես կոչված, քնարերգական զեղումներ ու շեղումներ չունի հեղինակը. ապացույց, որ զեղարվեստական լավ գոյրոցի է աշակերտել նա (Չեխով, Մոպսսան և այլն): Իր խառնրվածքին համապատասխանում է և հեղինակի յուրահատուկ հոսողությունն ոճը, իր կարճ նախադասություններով ու հաճախակի վերջակետերով:

Եվ, այնուամենայնիվ, Մանվելյանի լեզվի մեջ նկատվում են շփերթություն այնպիսի տարրեր, որոնք հեղինակի ստեղծագործության բնորոշ թերությունն են կազմում և, բնականաբար թուլացնում են գրվածքների գործած տպավորությունը:

Նմանապես սրտի չափազանց դերիշխանությամբ—էպիքական վերաբերմունքի կատարյալ բացակայությամբ—պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ հեղինակը սրտը պարբերում կորցնում է պեղարվեստական հավասարակշռությունը և իր տաղանդի ունալիստական ոգուն անհարադատ անառողջ ումանտիզմի մեջ ընկնում. օրինակ, Բարվի եղերական դեպքերին նվիրված հուշերի, այդպիսի հուշերի մեջ չեմ ուզում ասել, թե այդ ողբերգությունն ատրած մարդը կարող է էպիքական (որպես անտալպիսի հոմանիշը) վերաբերմունք ցույց տալ դեպի նրա գրվածքները—հոգեբանորեն դա անհնարին է—սակայն արվեստի պահանջած էպիքականության չափը պահպանելու դեպքում, տարակույս չկա, որ է՛լ ավելի ուժեղ պետք է լիներ «հուշերի» գործած տպավորությունը¹:

Միքաիլ Մանվելյանը մեր գրականության մեջ ամենակարճ պատմվածքների ստեղծողն է, «ամենակարճաշունչ» հեղինակը, որի ստեղծագործությունը ոչ միայն արտաքին ազդեցությունների արդյունքն է, այլև գրողի նշարդային խառնվածքի հարադատ արտահայտություն՝ բաղմամբի հոտաներ պարունակող, «լայնաթաթան» գրվածքը պահանջում է երկարատև աշխատանք, ուշադրության երկատու լառում՝ ամիսների, երբեմն տարիների:

Մանվելյանը «սրտային» գրող է նաև այն տեսակետից, որ գլխավորապես պոպուլյարիզմով է դիտում կյանքի իրադարձությունները, աշխարհի շարն ու բարին. նա քաղաքական-քաղաքա-

ցիտական որոշ գեմք շունի, հասարակական կոնկրետ իդեալ չի դա-
շխուում: Չի կարելի, իհարկե, գեղարվեստագետից պահանջել լիտ-
վին ձևավորված և ճշտորեն ձևակերպված աշխարհայացք, սակայն
որքան էլ այս նկատումով նվազեցնենք մեր պահանջը, ինչ վերա-
պահություն էլ անհու լինենք, պետք է նկատենք, որ Մանվելյանը
մեր գրողների մեջ ամենա-«անմխտքներիցն» է: Հեղինակի աշ-
խարհայացքը «բռնելը» խիստ դժվարին դործ է, որովհետև կան
միանգամայն որոշ, համառորեն հետևողական արամադրություն-
ներ և հույզեր, բայց խիստ սակավ են ձևակերպված մտքերն ու
թանձրացած ընդհանրացումները: Մանվելյանի բոլոր երկերը կրում
են կրավորականություն կնիքը, որ արդյունք է ոչ միայն գեղարվես-
տական որոշ գաղափարի սկզբունքների թելադրանքի—չգատել, չգա-
տալարտել, չքարոզել, այլ միայն պատկերել—այդ կրավորակա-
նությունը, ներգործոնությունը բացակայությունը հենց հեղինակի
բնավորության հիմնական դիմն է կաղմում: Սակայն Մանվելյանի
կրավորականությունը շատ հեռու է անտարբերությունից:

Հաղվադեպ հետևողականությամբ հեղինակի գրվածքները—
ավելի քան քսան տարվա ընթացքում—տողորված են միասնական
ոգով, մի տրամադրությամբ. նրանք համարյա թե զուրկ են ծիծա-
ղից, հումորից,—մշտական վիշտն է նրանց համակում: Հեղինակի
զգայական ակնոցները զորշ են ու նրա վերաբուրած կյանքը ևս՝
զորշ:

Հոռետեսության փիլիսոփայությունը չտալով հանդերձ, Ման-
վելյանը հետևողականորեն հոռետես տրամադրությունների արտա-
հայտիչն է՝ կյանքի դրական երևույթները, պայծառ պատկերները
սրտորանքային են նրա համար,— ահսնում են միայն մութը, տա-
ռապանքը, ընկածներին, տրորվածներին...

Սոցիալական որ խավին էլ մոտենա նա—բանվորին, գյուղա-
յուն թե մտավորականին—միշտ մենակների հետ է, տնտեսապես
ճնշվածների, քայքայվածների, հոգեպես բեկվածների հետ... Բան-
վորի կյանքը պատկերող առաջին հայ արձակագիրներից է, բայց
նա ոչ թե պրոլետարների հուժկու կռիվախիղն է նկարագրում, նրանց
կաղմակերպված շարքերը, այլ անհատ բանվորների կյանքը, տանջ-
ված, հարստահարված կրավորական բանվորների ապրումները:
Կենցաղն ու հասարակական-սոցիալական խնդիրները միանգա-
մայն երկրորդական նշանակություն ունեն՝ կենտրոնը մարդն է,
անհատը իր տառապանքներով:

Ահնեիկ միտումը բացակայում է Մանվելյանի գրվածքներում,
հեղինակը միջոց չգիտե չարիքը վերացնելու համար, պայքարի կոշ

չի անում, հասարակական իդեալ չի առաջադրում, բայց նա խորը համակրանք է ներշնչում միշտ դեպի կյանքի դժբախտ դավախները՝ հին օրերի բանվորն ու գյուղացին, լքվածներն ու մուրացկանները։

Մանվելյանը երջանիկների, ուժեղների հետ գործ չունի, և ոչ էլ սլաքարի մարդկանց հետ։ Բանվորական կյանքը պատկերող գրողը, բանվորին համակրող գրողը ղարմանալի կերպով հեռու է մնացել մարքսիզմի վարդապետությունից։ Բայց Մանվելյանը երբեք չի հարել նացիոնալիզմին ևս, ու միակն է հին սերնդի ներկայացուցիչներից, որ հաճույքով աշխատակցել է սոցիալ-դեմոկրատական թերթերում։ Այդ հանգամանքը, որ նացիոնալիզմի հաղթական դերիշխանության ժամանակ սխրագործության նման մի բան էր համարվում—այնքան էլ անսպասելի չի լինի, եթե նկատի առնենք, որ իր աշխարհայեացումով Մանվելյանը եղել է—թող ներքի այս անսովոր արտահայտությունը—ապաղպային։ Մանվելյանի նկարագրած մարդու ազգային պատկանելությունը շեշտված որոշություն չունի։ Հեղինակին բացառապես հետաքրքրում է մարդկայինը,—տեղականն ու ազգայինը պատմվածքների արտաքին պարզանքն են միայն, այսպես ասած, նվաղագույն Ֆոնը։ Նրա հնարավոր լինելը ժամանակից ու տարածությունից կտրվելու, Մանվելյանը ուրախությամբ կաներ այդ, որպեսզի իր ամբողջ ուշադրությունը լիովին սկսե՛ր կարողանա մի կետի վրա—թշվառացած մարդու ապրումների, այն էլ ողբերգական ապրումների վրա։ Բնական է, որ այսպիսի հոգեբանության համար ազգային սահմաններ գոյություն ունենալ չեն կարող։ Վերջին տարիների ասպետները բաժին ընկան նաև Մանվելյանի հայրենիքին, Ադուլիսին։ Հեղինակը ողբի խոսքերով է դիմավորում հայրենիքի վարճուրելի ավերածությունը... Աչքերիս առջևից անցնում էին կոշմարտյին պատկերներ։ Պատերազմի ստեղծած արհավիրքները անվերջ շարքերով անցնում էին... մահ, ավեր, հիվանդություն, սով—դիշատիչների կամքով ստեղծված այն դժոխքը, արյան ծովը... Ու հեղինակը համակրանքով բերում է թուրք ուսուցչի խոսքերը. «չը մեղադրենք իրար։ Մենք չհասկացանք, որ մեր թշնամին ընդհանուր է և փոխանակ գեները նրա կրծքին ուղղելու, իրար կոտորեցինք։ Բուրժուազիան յուր նպատակներն իրագործելու համար ոչ մի բանի առաջ կանգ չի առնում։ Բուրժուազիայի զավիր, դարչելի նպատակների կույր գործիքը դարձանք»²։ Մանվելյանը ապանացիոնալիստ է և հակամիլիտարիստ։

Մի բայել Մանվելյանի ստեղծագործական սլաթոսը իր հարազատ արտահայտությունն է գտել այս ժողովածուի մեջ ևս³։ Հոգե-

սլարար երեւոյթները այս պատմութեան հիմնական նյութ չեն գաւազանում: Մեր բեմերի վրա հաջողութիւն գտած «Հեքիաթը» սիրո պատմութիւնն կարելի է համարել, այնպիսի սիրո, որ զուրկ է գեղեցիկ, ստեղծագործ ասորումներից, այլ դաժան է որպէս տարերային կույր ուժ, կործանարար, կյանքի ընձյուղները լափող...

Նոր պատմութեան են «Կանկոյը», «Խուժանը» (չորս պատմութեան) և «Ժամանակակից մեկուրամ»: «Կանկոյը» ցարական զորանոցն է պատկերացնում, որի գաւազանական հիմնական սկզբունքը զինվորին տալաւագնելու սկզբունքն էր: Միւլթարական ոչ մի դիժ. մարդկային դաւանական կրքերի արտահայտութեան ուժեղ պատկերացում:

«Խուժանը» սերիան նվիրւած է անապատան երեխաների կյանքին: Այստեղ ևս հեղինակը հաւատարիմ է իրեն. նա նկարագրում է երեխաների կյանքը մինչև այն վայրկյան, երբ նրանք իրենց վայրենացնող, անբարոյականացնող կյանքից ազատվելով դնում են մանկատներ:

Երեխաների զփրախտութիւնը, «անկումը» հետաքրքրում է հեղինակին, իսկ «վերածնութիւնը»՝ ոչ. ամեն, ամեն տեղ՝ կյանքն ողբերգականը... Երբ մարդը դադարում է տառապելուց, նա այլևս հետաքրքրական չէ Մանվելյանի համար, բայց, իհարկէ, հեղինակի նպատակը տառապանքի վերացումն է այս աշխարհում: Այս սերիայի մեջ ամենատեղ պատմութեան կարելի է համարել «Անապատանը», որ «Խուժանի» մասն է նկարագրում. տպագրութիւնը զորեղանում է, մարդկային ողբերգութիւնը ավելի հուղիչ է երեխայի շնորհիւ այն հանգամանքի, որ գրածքի գլխավոր «հերոսը» ոչ թէ երեխան է, այլ շունը...

Եթէ նախընթաց պատմութեանը աչքով հուշե՛ք եմ, ամբողջովին կամ մասամբ անցյալի պատկերներ, ապա «Ժամանակակից մեկուրամ»-ն միանգամայն ժամանակակից նյութի մշակութիւնն է: Այս պատմութեան հերոսը կին է, կին գործիչ, հետ-հոկանմանը հայ կին-հասարակական գործչի բնորոշ արտաքինով և մերձավորի շահերին սպասարկելու ձգտող ուժեղ կամքով ու եռանդով. հեղինակի տված մի քանի դժուր պատկերում է ձեր առջև ձեզ լավ ծանոթ արդիականութեան գործիչ-կինը:

Ստեղծագործական ծրագիրներով այդ կինը գլուղ է գնում աշխատագրութեանը ծառայելու նվ հանկարծ... չար պատահարը պնդում է նրան ինչ որ սոսկալի ջրապտուշտի մեջ. նա բռնաբարութեան է ենթարկւում մի անհայտ տղամարդու կողմից. այնուհետև՝

դառնալու արդարեւ, հզիւացում, դաւաճողական հեղձուցիչ մթնոլորտի վախճում, դժուար վերաբերմունքի ծանր նախազգացումը, մանկասկանութիւններ...

Կարո՞ղ է պատահել. ինչո՞ւ չէ: Գաղափարներ դեռեա շատ է ուժեղ մարդու մեջ: Հոռետեսութեան ակունքները դժվար թէ երբեք պիտի ցամաքեն աշխարհում: Հոռետեսութիւնը և նրան հիմք տալով երեւոյթները չի կարելի անտեսել, բայց նրանց կարելի է հաղթահարել: Մանկիւններ իր սե գոյններով կարծես նպատակ ունի ուժեղացնելու մեր տենչը դեպի գեղեցիկը: Պատմութեամբ ակնարկներ կան, որոնցից կարելի է այն եզրակացութեանը հանգել, որ օրիորդը իր կրած ծանր հուսարկիւթիւնից պետք է բուժուի՝ անգամ իր կատարած ոճիրից հետո: Թվում է թէ կենսոյ ապաքինւած հոգին ընդունակ պետք է լինելու բարձր ձգտումների, հասարակական գործի: Սակայն հեղինակն շտապում է վերջնական դնել, որովհետեւ իր ողբերգական տրամադրութիւնը հաղթահարած կինը այլեւ հետաքրքրական չէ...

Ի՞նչ ասես մի գրողի, որ վարմանալի համառութեամբ ու անկեղծութեամբ չի կամենում, չի կարողանում փոխել իր երգը, արդո՞ք ա՞յն, որ գեղեցիկ իգեալը երազատաւիր ցնորք չէ միայն, այլ կյանքի բազմաթիւ երեւոյթների մեջ իր մասնակի մարմնացումը գտած իրողութիւն, որ պետք է դիտել լայնարաց աչքերով, լայնարաց հոգով. կա՞ որ միայն աղեղը, այլե՞ գեղեցկութեան դադարաւորը, որի իրականացման ձգտում է մարդը, կա՞ որ միայն հարստահարութիւնը, այլե՞ նրա դեմ պայքարելու կամքն ու կորույրը, կա՞ որ միայն ճնշումը, այլե՞ նրա կապանքները թոթափող մեծ ընդմիջումը:

Մեր խոսքը ոչ վերջինն է, ոչ էլ վերջնականը: Միքայել Մանկիւններ ևս իր վերջին խոսքը չի ասել: Նա լի է եռանդով և, հուսով ենք, նրա գեղարվեստական նոր մտահղացումները կտան նոր գրական արժեքներ, կյանքի ավելի լայն պատկերացումներ:

ՄԻՔԱՅԵԼ, ՆԱԼԲԱՆԳՅԱՆԻ «ԴԻՎԱՆԻ» ԱՆԹԻՎ

(Փաստերի ստուգման—նշգրտման և ընդհանրացման փորձ)

Մենք գիտենք, որ ապագայք, որ
կարող էին սառն աշիով նայել անցած
զնացած իրողութենների վրա,
ամենայն բանի տալ յուր արժանի
վարձը, զնախատելու են մեր խոսքերը
և արդարացնելու մեր անձը: Փույր չէ,
որ այն ժամանակ դրած կլինենք
նողի տակին հավիտենական բնով
հանգստացած:

Մ. ՆԱԼԲԱՆԳՅԱՆ

Սոցիալիստական կուլտուրայի անհրաժեշտ տարրերից մեկը անցյալի օրեկափով ճշմարիտ կերպարանումն է գիտական սոցիալիզմի լույսի տակ, որով միայն հնարավորություն է ստեղծվում առաջին անգամ իմաստավորելու հայոց սլատմության երևույթները, մի կողմ նետելով բուրժուական-նացիոնալիստական կոնցեպցիաները: Հանրահայտ է, որ վերջինների—գիտակցված թե չգիտակցված—նստատակը հղել է դասակարգայնորեն երանգել, սովորարկել անցյալը ներկայի շահերի թելադրանքով:

Բուրժուական-նացիոնալիստական սլատմափիլիսոփայության ծուռ հայելին ջարդելու համար անհրաժեշտ է նախ և առաջ վերահայել, քննադատաբար վերամշակել—յուրացնել, զտել փաստական նյութը, հիշելով, որ դասակարգային շահագրգռվածությունը տարածվում է ոչ միայն ընդհանրացումների—համագրությունների վրա, այլև որոշ չափով սկզբնական վերլուծությունների փաստահամարման. առաջին իսկ քայլից հետազոտողի տեսակետը դրսևորվում է, իր կնիքը դնելով—թեև տարբեր խորությամբ—հետազոտության բոլոր էտապների վրա:

Արանով ամենեւին չենք թերադնահատում այն հսկայական գործը, որ տվյալ բնագավառում կատարել են հայ պատմաբաններն ու բանասերները: Ընդհակառակը, կոչ ենք անում մեր երիտասարդ գիտական կադրերին ավելանալու այն ժառանգուրյանը, որ թողել է հայոց հին գրականությունը (բառիս լայն իմաստով), սակայն գիտակցելով, որ առաջին գործը սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությամբ է, փաստերի նշգրտումը:

Այս տեսակետից պետք է ուղջունել ՀՍԽՀ Կուսժողովատի և Մեղրոնյան ֆոնդի վարչության նախաձեռնությունը. Նալբանդյանի «Դիվանը» խիստ արժեքավոր նյութեր է պարունակում իր մեջ հրաշակավոր հրապարակախոսի գործունեության լուսաբանման համար: Հայ արձատական-դեմոկրատական մտքի խոշորագույն ներկայացուցիչն արժանի է հասուն ուշադրության, մանավանդ այն պատճառով, որ—պարագայության երևույթ—միշտ պայծառ լուսապսակով պատկերացվող Նալբանդյանը՝ վաշեղելով ահադին հռչակ ու հարգանք, շատ քիչ է կարգացվում: Բեկ գծվար է գտնել մեր տնցյալի գործիչներին շարքում մեկը, որ այնքան հաճախ արժանացած լինեք ուսումնասիրության,—բայց նրան ավելի սիրում են, քան քեւ ուսումնասիրում...: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն շարքային գրասեր-ընթերցողներին, այլև մասնագետ-հետազոտողներից շատ շատերին, որոնք Նալբանդյանի անվան շուրջն ստեղծել են մի առասպելատյալի գրականություն, ցավալի «կուտակում» կոչվող թյուրիմացությունների, սկանդալային թյուրատեսությունների, բացարձակ սխալների,— շարունակելով խեղաթյուրական այն անփառունակ արագիցիան, որի վաղեմությունը չափվում է մի քանի տասնյակ տարիներով:

Ցանկություն հայտնենք, որ դոնե «Դիվանը» առիթ լինի մեր մի շարք «Նալբանդյանների» համար սկսելու վերջապես Նալբանդյանի գործունեության ուսումնասիրությունը փաստական այն կարեւորագույն նյութի քննությամբ, որ արվում է «Դիվանում»:

Մեղանում Նալբանդյանին չգիտեն,— ասել է 15 տարի առաջ Ալ. Մարտունին,— իմացողներն էլ նրան չեն հասկանում. այստեղ ցավը կրկնատուրվում է (Ա. Մարտունի, Միֆայել Նալբանդյան, Մոսկվա, 1919, էջ 4):

Այո՞, «իմացողներից» շատերն էլ չգիտեն (բանի որ չեն հասկանում): Նույնատիկ ցավ...

«Դիվանը» կազմողի նպատակն է եղել մատչելի դարձնել Միքայել Նալբանդյանի անախդ և տպագրված նամակների ու թղթերի հավաքածուն «մեկ ընթերցող հասարակության լայն խափերին և

միջոց տված լինել նրանց ծանոթանալու հանդուցյալի կյանքին ու գործունեության բուն աղբյուրից» (Հառաջարան, 9): Այդ նամակների և թղթերի մեջ ամփոփված է նրա կենսագրության և «բնավորութագրության վերաբերյալ ամբողջ նյութը»: Միայն դրանց միջոցով կարելի պիտի դառնա «վերջնականապես բնորոշել նրա ներքին կյանքն ու աշխարհը և անսխալ ու անսայթաք գրսեորել նրա պեմքը, ճանաչել նրան իրրե հասարակաց գործիչի, իբրե գրականագետի և իբրե ուսուցիչների»:

Ընթերցողը չպետք է կարծի, թե կազմողն այս հավաքածուով խոստանում է լուծել Նալբանդյանի հասարակական ու գրական գործունեության բոլոր չլուսաբանված առեղծվածները: Նա չի խոստանում այդ: «Դիվանի» մեջ աչքի է ընկնում մի զգալի թերություն—այդ խաղառ բացակայությունն է թղթերի և նամակների հանդուցյալի ուսուցիչ գործունեության մասին» (էջ 12): Ու հարկելի հեղինակի կողմից տրվում է հետևյալ անընդունելի բացատրությունը. «Սակայն այդ հասկանալի պիտի լինի: Նա չի գրել և չէր էլ կարող գրած լինել յուր իսկ ձեռքով նամակներ ու թղթեր իր ուսուցիչ գործունեության մասին, որովհետեւ այդպիսիները, թեև գրված մոտ ու մտերիմ մարդկանց, հեշտությամբ կարող էին բռնաբերվել, ընկնել կառավարության ձեռքը և մատնել նրան»:

Սա ասվում է ուսուցիչների մասին:

Այսպես թե աշակես, Նալբանդյան-ուսուցիչների բնութագրման համար, «Դիվանի» նյութերը—եր չափով խոսքը վերաբերում է Նալբանդյանից մնացած փաստաթղթերին—ոչինչ չեն խոստանում: Այն ինչ սովետական ընթերցողի համար առանձնապես հետաքրքրականը Միք. Նալբանդյանի գործունեության հենց այդ կողմն է, և հեղինակը ընթերցողների հարցաթիրությանը հազուրդ տալու համար մատնանշում է գոյություն ունեցող հայերեն ու ռուսերեն աղբյուրները, որոնցից նա իր ծանոթագրությունների մեջ օգտվել է մասամբ միայն:

* Նշանակում է այս Դիվանի մեջ և ոչ թե իմ... խմբագրությունը պետք է խնդրեմ հեղինակին—ի սեր Նալբանդյանի, որ անհաշտ թշնամի էր լեզվի հնոսիացած թուրիանների ու ձեկրի—հրաժարվել մի շարք հնարանական արտահայտություններից. սրբազան (եպիսկոպոսի համար), ինքյանք, դուշնպիսի, հասարակաց գործիչ, Տեր-Մատթևոս, ուսուցչապետ (պրոֆեսոր) և այլն: Եթե անգամ հարգելի հեղինակը իր ոճի անհրաժեշտ ատրիբուտն է համարում այս հնաձևությունները, աշխուժեցնելով, այսպիսի մի գրքում, որն ընթերցողների լայն խափերի համար է,—նա պիտի զղոճարերեք» այդ առանձնահատկությունը:

Գիրքը տեխնիկապես լավ է ձևավորված և շնորհիվ բարձրորակ թղթի (որ հատուկ է Մեկքոնյան ֆոնդի բոլոր հրատարակություններին), բաղմամբով նկարների ու վաճառուչ կազմի թողնում է հաճելի տպավորություն: Ասիտո՞ս, որ գիրքը շատ է բարձր ու անմատչելի մասսայական ընթերցողի համար:

Սրբազրույթունը չի կարելի համարել բավարար. նկատված և նշված են ավելի քան հիսուն վրիպակ, բայց մնացել են այսպիսի վրիպակներ (իդեալ, ինչո՞ւ են Նալբանդյանի աշխարհաբար նամակները հին ուղղագրությամբ շարված):

17-րդ էջում Նալբանդյանի մահվան տարեթիվը սխալ է՝ (1862 թ. գեղտ. 7—մարտի 31).—ընթերցողը կնկատի, որ զա վրիպակ է՝ երեք տող վերև հաղորդվում է, որ Նալբանդյանը բանտից դուրս է եկել 1865 թ. մայիսի 14-ին, իսկ 14-րդ էջում արվում է Նալբանդյանի մահվան ճիշտ տարեթիվը—1866: Մի կերպ գլուխ կարելի է հանել նույնիսկ այսպիսի ոռնացող վրիպակներեց. Նալբանդյանի գործը վերջացավ 1865 թ. ապրիլի 27-ին, նա արտաքին դատապարտվեց և զեկտեմբերին գնաց Կամիշլին, որտեղ ապրեց երեք ամիս միայն ու մեռավ 1766 թ. մարտի 31-ին (ընթերցողն, իհարկե, իսկույն կհասկանա, որ սա վրիպակ է,— սկսք է լինի 1866), «կնքելով յուր պաշարողի կյանքը 360—7 ամյա հասակի մեջ (ընթերցողն, իհարկե, իսկույն գլխի կընկնի, որ սա վրիպակ է,— Նալբանդյանը չէր կարող ապրել 360 տարի, այլ ապրել է միայն 36—7 տարի, էջ 213, որ «վրիպաշարվել է» 113):

Նվ վերջապես միանգամայն անհանդուրժելին. իր մեծագույն երկը «Երկրագործությունը» Նալբանդյանը լույս է ընծայել Միմեոն Մանիկյան կեղծանունով, որն իսպառ չբացել է «Դիմանում»: Հրուշակավոր գրվածքի Մանիկյանը դարձել է Մնակյան (էջ 15—մեկ անգամ, էջ 369 երկու անգամ), մինչդեռ ընթերցողը ճիշտ տեղեկանք է ստանում Նալբանդյանի ոչ միայն հայտնի կեղծանվան մասին՝ Կումա էմմանուել, այլև ընթերցողների լայն խավերին անծանոթ ու անկարևոր Փառոխ Յուակյանի մասին...

Հավաքածուի մեջ Նալբանդյանի նամակներն ու թղթերը, բնականաբար, գերակշռող տեղ են բռնում: Կազմողը չի բավականացել դրանցով,—նա տալիս է մի շարք հավելվածներ ևս, որոնք այս կամ այն չափով լույս են սփռում Նալբանդյանի գործունեության որոշ կողմերի վրա: Թե որքան արդաստավետ է կազմողի այս մտահղացումը, ցույց են տալիս Նալբանդյանի անհաշտ հակառակորդների ասությունները նրա մասին,— ստեղծվում է ծնած խավաբամիտների այն պերճախոս սե ֆոնը, որի վրա առանձնապես տալ-

ծառանում է մարտնչող հրապարակախոսի դեմքը: Կատաղած հակառակորդի՝ աստեղծված լեցուն թունոտ խոսքերը Նալբանդյանի համար հնչում են որպես օրհներգություն, տենչալի գովատանք: Գարրիել վարդապետ Այվազովսկին սովորական ալազալի հետ է համեմատում Նալբանդյանին, «Հյուսիսափայլը» համարում է ադանդավոր, ղիվաշունչ, օրագիր, որն անհնարին հանդգնությունը հայհոյում է կաթողիկոսին, եպիսկոպոսներին, առհասարակ եկեղեցականներին, «ազգուսեր և վեհանձն խալիպյան իշխանին» (Դիվան, էջ 354—355): Իսկ խալիպյանը Նալբանդյանին անվանում է ստահակ պատանի, որի ծնունդն ասօրինի է (որովհետև Նալբանդյանը ծնվել է հոր շուրջով կնոջից), «գործք և ընթացք»՝ անկարգ: Ազգասեր ազան աստմներ է կրճատցնում «Կոլովայի» — քաղաքապետի վարքագծի առթիվ, — քաղաքապետը նպաստել է Նալբանդյանի ընտրության (կտակների իրացման համար Հնդկաստան գործուղելու նպատակով) և գրանցել վերավորել քաղաքի (առաջադատ անձերին, «թեպետ սամիկը և ստորագատ ժողովուրդը ստորագրեցին զընտրության որք ո՛չ զգիրս զխան և ոչ զզարություն գրոցն» (էջ 356—357):

Արժեքավոր ցուցմունք. Նալբանդյանի նեցուկը ռամիկներն ու ստորագատ ժողովուրդը...

Հարկավոր և բնորոշիչ փաստաթուղթ է նաև Պոլսի «Մեզու»-ի խմբագիր Սվաճյանի՝ խորհրդավոր նամակը, — մի մթին առեղծված, որի բանալին մոռացել է տալ կազմողը: Մի քանի անգամ հաղորդվում է, որ նամակը ծածկագիր է, իսկ պայմանական բառարանը չի տրվում: Ի՞նչ կարող է հասկանալ ընթերցողը, երբ այդ նամակը բառարանի օգնությամբ իսկ դժվար է հասկացվում, — միանգամայն անհրաժեշտ էր մեկնաբանել նամակը (ըստ պայմանական բառարանի՝ ալյուր նշանակում է վառող, ցորեն՝ գնդակ, հիվանդ՝ Հայաստան, Մարտիրոս՝ Մաձձինի, Լիվորնոյի բարեկամը՝ Գարիրալդի, Լոնդոնի բարեկամը՝ Գերցեն, Ալմինկարը՝ Բակունին, ժամանակացույցը՝ թնդանոթ, բամբակը՝ Կիլիկիա և այլն):

Գրաբար նյութերը մերթ թարգմանված են, մերթ՝ ոչ: Օրինակ, երկու անգամ տրվում է էջմիածնի Սինոդի վճռի թարգմանությունը (էջ 45 և 63, առաջին դեպքում նույնիսկ — բոլորովին ավելորդ — գրաբար բնագիրը — էջ 44), իսկ Նալբանդյանի 1852 թ. «Հայտարարությունը» Նոր-Նախիջևանի և Բևսարաբիո առաջնորդին — վեց էջ —

1 Ինչպես հետագայում պարզվեց, հիշյալ նամակի հեղինակը Սերովբե Թազ-վորյանն է (խմբ.):

թողնվում է անթարգման, — թեև ծանոթագրությունների հեղինակն ընթերցողի ախորժակն է գրգռում՝ «հետաքրքիր է յուր բովանդակությամբ նրա այդ ժամանակվա մտածելակերպի և դատողության կարողության տեսակետից» (Նույն գործի մասին տես Մինոգի նույն թվի փետր. 22-ի օրագրությունը») (էջ 53):

Մի շարք օտարալեզու արտահայտություններ ևս չեն թարգմանված: Նալբանդյանը գրում է. «Իմ առողջությունս—idem» (326). «Երկաթուղու գնացրի խորտակումը նրան շեշտակի յառաջնորդեց ad patres» (270), «այն ինչ անհերքելի ճշմարտություն է, որ venit mors» (240) և այլն, և այլն՝ մոտ քսան դեպք:

Հայերեն թարգմանությունը սխալի արվելը, — մանավանդ որ կազմողն այլ դեպքերում Նոր-Նախիջևանի բարբառով գրված նամակների կառուցվածքով հարկավորից ավելին է տալիս՝ դապոնկա—թեզանադարդ, զապրանից, փասիկա, էսենցիա—հյուլթ (նույնիսկ—նյուլթ), լեշ, արադա, փոշա, պադա—հայր, թեզ, խարճ... (էջ 35, 80, 344—345):

Ի՞նչպես է կատարված Նալբանդյանի նամակների թարգմանությունը (նրանց ուսերեն բնագրերը գտնվում են Պետական Բանդարանում): Մի քանի էջ միայն համեմատելով կարելի է ասել, որ թարգմանությունը չի խմբագրվել... ուրիշի ձեռքով (մարքսիզմի կրթիկների երկերի թարգմանության փորձը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ լավագույն կերպով խմբագրված նյութերը զերծ չեն որոշ վերություններից), և ավստ՝ս, — սրովհետև կան անճշգրտություններ, չափազանց ազատ փոխադրություններ: Ահա մի քանի օրինակ. — սլատվ. քաղաքացիներ, վաճառականներ, քաղքենիներ, արհեստավորներ, և այլ քաղաքային դասակարգեր (էջ 323), — ուսերենում ոչ թե классы (դասակարգեր) է, այլ сословия—դասեր, հրեից ազգ—ուսերենում еврейский народ է ժողովուրդ, ամենաջերմեռանդ հրապարակախոսն (319), կարևոր բաց է բաց թողած՝ самый рьяный филантроп մարդասեր—публицист, — ևս հաղարապատիկ ուրախ կլինեմ (238)—ուսերենում буду рад в квадрате—բառակուսի, — այ քեզ բնազանցազետ փիլիսոփայի զառանցանք (238)—ուսերենում՝ экая умозрительная галиматья—այ հայեցողական բանգադուշանք:

Ծանոթագրական պարզարանումների առթիվ սկսոր է առհասարակ ասել, որ այս գործում խոշոր մարդկանց վերաբերող նյութերի առատությունը միշտ ողջունելի է՝ լավ է գերակատարում, քան թե թերակատարում, անգամ եթե խոսքը մանր-մունր դեպքերի

մասին է,— բայց, իհարկե, երբ որ ավելի կարևոր հանգամանքները շուտաբանված են արդեն: Ընդհանուր առմամբ լավատեղյակ հեղինակի ծանոթագրությունների մեջ ցանկալի համաչափություն չի պահվում. օրինակ, եթե Զմյուռնիայի «Արշալույս Արարատյան»-ն ու իր խմբագիր Պալպաղարյանն արժանացել են համեմատաբար մեծ ուշադրության (էջ 328—330), ապա շատ ավելի մեծ ուշադրություն պետք է նվիրվեր Սվաճյանին (Նալբանդյանի կուսակցին Պոլսի ռեզոլյուցիոն պալատի կազմակերպության մեջ) և Բոկլին, որ ներբողվել է Նալբանդյանի կողմից հաստիկ ոտանավորի մեջ, որոշ դեր խաղալով հրատարակիտսի պատմափիլիսոփայական հայացքների կազմավորման մեջ: Վերջապես չէր կարելի առանց բացատրության թողնել Նալբանդյանի այնպիսի տարօրինակ արտահայտությունն, ինչպես խմբագիր Կոյանցի էջ 259), որովհետև ընթերցողը պիտի կարծի թե կամ թարգմանությամբ կամ սրբագրությամբ աղավաղված է Նալբանդյանի միտքը, այնինչ ռուսական բնագրում հենց գրած է редактор помощи ЯМЫ,—ուրեմն ձիշտ է թարգմանած: Հավանական է, որ դա լինի ընկերական շրջանի պայմանական խոսք, որի իմաստը միայն մոտավորապես կարելի է կռահել:

Կազմողը ծանր աշխատանք է թափել հավաքելու համար Նալբանդյանին նվիրված գրականության խիստ անհրաժեշտ բերլիոգրաֆիան:

Տրվում է հմանադրական նալբանդյանի բոլոր տպագրված երկերի ցանկը (կան անձնագրություններ. Նալբանդյանի երկերի հրատարակությունը 1906 թվ. է եղել և ոչ թե 1903-ին, թեև առաջին հատորի ներսի շապիկի վրա այդ թվականն է գրված, որ դրաքննական թույլտվության թվականն է): Վեցերորդ տեղը բռնում է «Երկրագործությունը», որի առաջին—փառիգյան—(1862 թվ.) հրատարակությունն է միայն հիշատակվում: Մոռացության է տրվել հռչակավոր երկի սովետական հրատարակությունը (1930 թ.)*, որը հաստիկ ուշադրության պետք է արժանանար, որպես Նալբանդյանի այդ գրվածքի առաջին լիակատար հրատարակությունն Ռուսաստանում (Միության սահմաններում,-- անհրաժեշտ էր նշել, որ Նալբանդյանի երկերի ժողովածուում «Երկրագործությունը» ղեկավարված է սրտը դրաքննական աղճատումներով (ավելի ճշգրիտ՝ հապավումներով):

* Այդ հրատարակությունը նշված գրականության մեջ է միայն տեղ գտել այս ձևով. «Հենրի—«Մ. Նալբանդյանի «Երկրագործությունը որպես ուղիղ հաղորդ» Գ. Մահարյանի ներածական հաղորդանով»... (էջ 330):

Ումանագետ ընթերցողի մեջ ուղղակի դարձանքի պայմանները է առաջացնի 10-րդ կետը. «Հողված. «Ազգային քվառու-
քյուն» Ս. Նազարյանցի ստորագրությամբ, «Հյուսիսափայլ» 1864 թ.
փետրվար. տետրակ», — մանավանդ որ շեշտված վճռականությամբ
հայտարարված է «Դիվանի» խմբագիր ընկ. Ս. Հարությունյանի
«Երկու խոսք»-ում, որ Նալբանդյանը 1859 թվականին հեռացել է.
«Հյուսիսափայլ»-ից: Այս հանգամանքին ահագին նշանակություն
տվող խմբագրի անուշագրությունը դժվար է բացատրել. Նալբանդ-
յանի հողվածը՝ Նազարյանցի ստորագրությամբ և այն էլ... 1864
թվականին, երբ Նալբանդյանը գտնվում էր բանտում:

Այս առնչությամբ ուշադիր ընթերցողը մտաբերում է.

1) Որ Նալբանդյանը Նազարյանցի գլխավոր աշխատակիցն է
եղել «Հյուսիսափայլ»-ում 1858—59 թվ. (էջ 15), — ապա կարելի է
հնթադրել, որ 1860 թվականից Նալբանդյանը որևէ կապ չի ունեցել
Նալբանդյանցի ամսագրի հետ:

2) որ «օրագիրը մեր թախքի որպանն է» խոսքերով Նալբանդ-
յանն ուղեցել է ասել — «Հյուսիսափայլը» իրենց պարտիայի բե-
րանն է (1861 թվականի նամակում) և, չնայած դրան՝ Նալբանդյանը
1859 թվականին «վճռել էր կտրել յուր հարաբերությունը «Հյուսի-
սափայլի» հետ» (էջ 160).

3) որ Նալբանդյանը բանտում ափսոսում էր «Հյուսիսափայլ-
ի» դադարելու առթիվ (էջ 219):

Նալբանդյանի բանտային պարտպնունքների մասին խոսելիս
հեղինակը չի էլ հիշատակում այդ «Ազգային թշվառությունը», որ
նվիրված է տաճկահայկական ազգային կոնստիտուցիայի շուրջը
ձավաղված պայքարին և կարևոր նշանակություն ունի իր մի քանի
արժեքավոր հարցադրումներով: «Մի քանի մանր-մունր» գրվածք-
ների շարքումն է մնացել նույնպես չհիշատակվող «Նկատողու-
թյուն»-ը, որ տպված է «Փորձ»-ի 1877/78 թվ. երրորդ դրում: Հող-
վածը կարևոր է Նալբանդյանի պատմափիլիսոփայական հայացք-
ների պարզաբանման տեսակետից*:

* Այս հողվածի մասին Նալբանդյանի Երկերի խմբագիր Ա. Զ. այն կարծիքն
է հայտնում, որ դա գրված է 1864 թվ. (Երկեր, I, էջ՝ 18): Սակայն պետք է
նկատի առնել մի հանգամանք: 1864 թվ. Նալբանդյանը գտնվում էր բանտում,
մինչդեռ հողվածն ունի այսպիսի ծանոթություն. «որչափ ցավում ենք, որ այս
ծանոթությունը գրելու ժամանակ վարդանի գիրքը չկար այլևս մեր ձեռքում: Եր-
կու օր սորանից հառաջ, բազմաթիվ բարեկամք, խառնադժվոր աղաղակներով
յո՛վազա գալով, բունի հափշտակեցին այդ գիրքը, որ տանին կարդան» («Փորձ»,
N 3, 1877/78 թ., էջ 256): Պետք է նշել, որ Նալբանդյանը գտնվում էր բանտում... խառնադժվոր աղա-

Բայց սրանով տուգնվածը չուծվեց: Լուծե՛ի՞նք՝ է արդյոք: Ոչ միայն լուծելի, այլ և լուծված է արդեն իր իսկ՝ ընկ. Շահազիզի այն հոգվածում, որ սպազորվել է ՀՍԽՀ գիտության և Արվեստի Խնտախոտտի Տեղեկագրի 1931 թ. 5-րդ համարում՝ «Միքայել Նալբանդյանի ծննդյան հարյուրամյակի առթիվ» (էջ 22): Անհրաժեշտ էր «Դիվանի» ընթերցողին իրազեկ դարձնել այդ մասին: «Ազգային թշնամություն» հոգվածի վերլուծությունը անտարակուսելի է դարձնում Գ. Աղալանի այն ցուցմունքի իրավացիությունը, որի համաձայն հոգվածը Նալբանդյանին է, բայց տպվել է Նաղարյանցի ստորագրությամբ (Ազգայնը, որպես «Հյուսիսսփայլի» գրաշար տեսել է այդ հոգվածը և ինքը շարել):

Մեկ, մասնավոր, տուգնվածը վերանում է, բայց նրա փոխարեն ծառանում է մյուսը՝ ավելի բարդն ու ընդհանուրը—Նազարյանց—Նալբանդյան պոբլեմը, որ շատ է ծեծված (իրոք, ծեծված), քննված-լուսարանված, բայց էլի մնում է մութ, հանելուկային: Մեկայն այդ մասին հետո:

«Միքայել Նալբանդյանի թողած գրական ժառանգությունը» բաժնում չի նշված մի նամակ, որ Նալբանդյանը բանտից դուրս գալուց հետո ուղարկել է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագրությանը (1865 թ. № 25): Դա կարևոր փաստաթուղթ է, ինչպես կտեսնենք ստորև, ոչ միայն այն պատճառով, որ Նալբանդյանի վերջին ելույթն է մամուլում:

Նալբանդյանին նվիրված գրականության ցանկում (և միայն ցանկում) նշված է Նազարյանցի այն նամակը Նալբանդյանի մասին, որ գրված է բանտային տեսակցությունից հետո (էջ 379), բայց չի հիշատակվում նույն Նազարյանցի շատ ավելի հայտնի և կարևոր նամակը, որտեղ բացասական գնահատական է տրվում Նալբանդյանի ռեպուտիտի գործունեությանը: Զարմանալի է, որ Նազարյանցի նկարը կա գրքում (այդ նկարը, հակառակի պես, տեխնիկորեն չավագույնն է), իսկ խոսքը՝ ոչ: Մինչդեռ այդ խոսքը Նալբանդյանի ռեպուտիտի գործունեության մասին մի քաղաքական պատճիթում արժե և ցույց է տալիս, թե Նալբանդյանը որքան էր հեռացել չափավոր լիբերալ Նազարյանցից:

դակնե՛ր: Այնտեղ, ուր հասարակ գրույցն անգամ դժվարացնում էր միշտ սցաված հարյուրակնյա պահապանը (ինչպես Նազարյանցն էր ասում): Պարզ է, կարծում եմ. կամ ամբողջ հոգվածն է գրված բանտից դուրս գալուց հետո, այսինքն 1865 թվ. կամ գոնե այն ծանոթությունն ու հոգվածի մի մասը:

«Դիվանը» կազմողի հայտարարութիւնը Նալբանդյանի ռեուլուցիոն գործունեութեան վերաբերյալ նյութերի պակասութեան մասին պետք է խմբագրութեանը թելադրեր ճիշտ մոտեցում գեպի նման մի հրատարակութիւն. անհրաժեշտ էր օգտագործել օժանդակ, այսպէս ասած, սուրբոգոտային նյութերն անգամ (հարկով, խոսքը չափորակ սուրբոգոտի մասին է)։ «Դիվանին» ռեուլուցիոն սոցիալիստական մոնտաժը կրնդ գծեր—ինաբլի, երբեմն շանտեսելով փառտերը—այն բոլոր մոմենտները, որոնցով Նալբանդյանը բաժանվում է Նազարյանցից, հեռանում բուրժուական լիբերալիզմից։ Այդ հիանալի կերպով անում է նախ և առաջ Նազարյանցն իր հիշատակված նամակով։ Խմբագրութեան մեղքն է, որ չի օգնել բոլոր նյութերին հիանալի ծանոթ կազմողին մոնտաժի այդ արդիականացման գործում, որոշ առաջադրանքներ տալով։

Ամենեւին բռնադրոսիկ բան չէր լինել, եթէ ռեուլուցիոն Նալբանդյանն ունենար այսօրիսի շրջապատում. Օռեն, Ֆուրիե, Հեգել, Ֆոյերբախ՝ որոնց մասին կարդացել, որոնց ուսումնասիրել է, ու նրանց փրկարար ազդեցութիւնն—այս կամ այն չափով—կրել է նա։ Նալբանդյանի ռեուլուցիոններն են—այս կամ այն խմատով—նաեւ Գարիբալդին, Մաձձինին, Բակունինը, Գերցենը, Օգարյովը. Չերնիշեակին (որ ինչպէս և Նալբանդյանը, ձերբակալվեց ու դատապարտվեց Սերնո-Սոլովյովիչի գործով)։ Դրանց նկարները՝ համապատասխան ծանոթագրութիւններով շատ կրարձրացնեն հավաքածուի հասարակական նշանակութիւնը (գրքի համեմատաբար պակաս կարևոր նկարներն ու ծանոթագրութիւնները կարելի էր դուրս գցել)։ Եվ եթէ խաղաղամիտ խալիպանի հայհոյանքը իրավացիորեն բերվում է, որպէս հակառակորդի բնորոշ—իսկ բնորոշ—խոսք, ապա ինչո՞ւ պետք է անտեղի համարվեն մեծ ռեուլուցիոններն Գերցենի և Օգարյովի բարձր հիացմունքի խոսքերը Նալբանդյանի մասին, թեկուզ վերաբերեն գլխավորապէս նրա անձնավորութեանը։ Նշված ուղղութեամբ վերականգնելով հավարածուն, կարելի կլինէր ուժեղացնել նրա ազդունակութիւնը։

Եվ որովհետեւ նամակային-հուշագրական նյութ չկա Նալբանդյանի ռեուլուցիոն գործունեութեան մասին, ահա անհրաժեշտ էր հավաքածուի մեջ գետեղել «Երկրագործութիւնը» բրոշյուրից (մասամբ էլ «Երկու տղից») մի քանի ցայտուն քաղվածքներ, որոնցով հնարավորութիւն կտրվէր ընթերցողներին ըմբռնելու Նալբանդյանի ռեուլուցիոն գործունեութեան բնույթը և ցարական կառավարութեան հարատե ասելութիւնը հրատարակախոսի խոշորագույն երկի նկատմամբ։ Միաժամանակ շատ տեղին կլինէր բե-

րել Սենատի դատավճիռը Նալբանդյանի մասին, — մի կարեւորագույն փաստաթուղթ, հարյուրապատիկ ավելի նշանակալի փաստաթուղթ, քան էջմիածնի Սինոդի վճիռները: Սենատի դատավրնիոր չկա, որ կրօնեւ հազիվ կես էջ, իսկ Նալբանդյանի լուսանրկարի ավթիվ Թիֆլիսում (1874—75 թվ.) հարուցած գործի պատմությանը հատկացված է ութ էջ: Իհարկե, դա էլ բնորոշ է, և կադմուրը լավ է արել, որ արխիվային հետազոտություն է կատարել պարզելու համար գործի մանրամասնությունները, բայց խոմ Սենատի դատավճռից կարեւոր չէ՝ ցույց տալու համար «Յե ցարական կառավարությունը ինչպիսի մեծ ու վտանգավոր հանցավոր է համարել Նալբանդյանին» (էջ 369): Ակներև է:

Այս ամենը, կրկնում եմ, շատ լավ կլինեք, և այդ հանգամանքը նկատի կունենա, անշուշտ, Մեկրսնյան Ֆոնդի վարչությունը Նալբանդյանի «Դիվանի» երկրորդ—խիստ ցանկալի—հրատարակության պարագայում:

Բայց դա բավական չէ: Նալբանդյանի գործունեության մի կողմը ցցուն կերպով ցուցադրելով, մենք չենք կարող թաքցնել մյուս կողմը, որ «Իվան»-ում ևս գտել է որոշ արտահայտություն:

Նալբանդյանը չի ավարտել հետեւողական—կուռ աշխատանքների մշակման պրոցեսը, չի կարողացել հաղթահարել իր հայացքների որոշ հակասականությունը:

Այստեղ անհրաժեշտ է փաստական ամբողջ նյութն ընդգրկող վերլուծության վրա հիմնված բնութագիր:

Ընկ. Շահադիյը մեր նոր դրականության լավագույն պիտակներից մեկն է, անշուշտ (մասնավորապես Նալբանդյանով հաղթողովում է 1885 թվականից), բայց նրա հետազոտական ֆունկցիայից դուրս են մարքսիստական-սոցիոլոգիական ընդհանրացումներն, ուստի և այս տեսակետից առաջատար, վճռողական խոսքը «Դիվանում» պատկանում է նրա խմբագիր ընկ. Ս. Հարությունյանին:

Խոշոր քանակությամբ «քննադատորեն ստուգված, կատարելապես յուրացված» (էնգելս) պատմական նյութ—և հետո միայն ընդհանրացում:

Գիտական հետազոտության այս օրենքը խմբագրի ղեկավար սկզբունքը պետք է լինի մանավանդ այն պատճառով, որ նա պիտակցում է՝ անտեսակետ փաստահավաքում չկա: Խմբագիրը պետք է տիրանար փաստական ամբողջ նյութին, գիտակցելով նաև այն,

որ Նալբանդյանին ըմբռնելու համար գեոկու շատ քիչ են հրապարակախոսի նուշնիսկ բոլոր երկերը...

Ճիշտ է նկատում խմբագիրը: որ «Շահազիզը կանգնած չէ իրերը և երևույթները դասակարգայնորեն ըմբռնելու տեսակետի վրա» («Երկու խոսք», էջ 4) և պարզ է, որ, իսկական Նալբանդյանն իր ճիշտ և արժանի գնահատականը չի ստացել» (էջ 3): Այդ գնահատականը պետք է տար ինքը խմբագիրը, որի կարծիքով, բնկ. Շահազիզի «Աշխատանքը կորցնում է գիտական լինելու հավանությունը. նա մնում է երևույթների մակերեսին, առանց տեսնելու նրանց օրինաչափությունն ու դասակարգային էությունը» (էջ 5):

Ուրվագծելով Նալբանդյանի կյանքի տարրեր էտապները, բնկ. Հարությունյանը այսպես է բնութագրում Նաղարչանցի և Նալբանդյանի փոխհարաբերությունները:

«Մինչև այժմ գեո պարզված չէ թե ի՞նչ հարցերում, կարևոր ի՞նչ խնդիրներ արժարժելիս, Նալբանդյանը սկզբունքային տարբերություններ է ունեցել Նաղարչանցի հենց «Հյուսիսափայլի» հիմնադրման նախօրերին կամ նրա գոյության առաջին երկու տարիներին»:

Գեո պարզված չէ... «Մի բան: սակայն ակնհայտ է, որ Նալբանդյանը Նաղարչանի հետ ժամանակավոր բոլի կազմելով նպատակ է «Հյուսիսափայլի» շարժման, գրսեորելով և իր տարածայնությունները» (էջ 7):

Պարզ չէ, թե ինչ հարցերում է Նալբանդյանը տարբերվել Նաղարչանցի, սակայն ակնհայտ է, որ նա գրսեորել է իր տարածայնությունները, — աշխարհ կերպով ծայրը ծայրին չի հասնում՝ եթե պարզ չէ, ապա ինչպե՞ս է ակնհայտ:

Սակայն վրա է հասնում բեկման շրջանը: 1859 թվ. հոկտեմբերի 27-ին Նալբանդյանը գրում էր... ու բերվում է հաշվառար նամակի այն ուղղակի տխրահուշակ հատվածը, որ նամակից պակվելով ու հաճախ առանձին ցուցադրվելով, բաղմաթիվ թյուրիմացությունների տեղիք է տրվել, որպես հաստատուն անպարկուշյակ, որ այդ թվականին Նալբանդյանը հեռացել է «Հյուսիսափայլ»-ից:

Այդ ինչ խեղադարձություն է, որ ես ուրիշից պարտք առնեմ ապրիմ Հյուսիսափայլի համար, տիվ և գիշեր աշխատեմ, բայց Հյուսիսափայլից մի կտակել չստանամ, աչդ որ դրքի մեջ գրած է: Եվ որ մարդը, որ չունի բնակություն, կերակուր և զգեստ, կարող է գործ կատարել և այն ձրի: Այս պատճառով ոչինչ չունիմ աշխատեմ Հյուսիսափայլի հետ... (այս բաղմակետի տեղում բաց են թողնված հետևյալ խոսքերը՝ «ինչ-որ օտար աշխարհից բերած տվել էի Հյուս-

«խառնաշփոխ, պիտի տալի հոկտեմբերի տետրակի մեջ և այնուհետև բարյալ մնա հայոց ազգը» (Յ. Խ.) գրիչս պիտի կոտրեմ ու ձգեմ. մյուս անգամ հայոց ազգի անուն տված ժամանակները ևս պիտի սիրտս խառնվի ու փախելիքս դա, ահա եղբայր, այժմ իմ գրութիւնը և հուսահատութեան չափը» (էջ 104—105):

Սկզբունքային բեկման ապացույց համարելով այս քաղվածքը, խմբագիրը փորձ է անում բացատրելու այդ բեկումը հրապարակախոսի արտասահմանյան տպավորութիւններով. ահանաւես է եղել հիւրընկալի կապիտալիզմի տիրապետութեան շնորհիւ ստեղծված հասարակական բախումներին, գյուղացիութեան քայքայմանը, սրբապատկարացման ուժեղ պրոպեգանդա ու հասել որոշ «եղրահանգումներին»...

Արդոյս ճիշտ է համարուած փառքը, և ո՞րքան հիմնավոր են խմբագրի «եղրահանգումները»:

Նալբանդյանի նամակի մեկնաբանումը, որպէս սկզբունքային ինչ-որ բեկման, արդուն է վաւերացնելու անուշադիր ընթերցման: Անգամ քաղված հատվածում հարցը վերաբերում է միայն նշուրակաւ անապահովութեան. կոպէկ, բնակչութիւն, կերակուր, դեմք, ձրի գործ... սա պարզապէս մի տրտունջ է նալարչանցի դեմ, որը — մեղ համար չափազանց պատճառով հոնորար չէր վճարում իր խոշորագույն աշխատակիցին: Որ այդ աշխատանք է, և միայն աշխատանք, ապացուցում են նամակի հետեւյալ խոսքերը. «Խնդրեմ նալարչանցի բանը ոչ սքի մի՛ առա, հարկավոր չէ, թո՛ղ թշնամիք չուրախանան, նորա պատիւը մերն է և ուրեմն խոստովանութիւն մնաք ու մոտ»... (էջ 106)*:

* Սակայն շփոթութեան անմրցակից նմուշը պատկանում է ընկ. Ս. Սողոմոնին, որի հոդվածը նվիրված է Մ. Նալբանդյանի և Ռ. Պատկանյանի փոխհարաբերութեան հարցին («Մի թշնամանքի շուրջը» — «Նոր ուղի», 1931, գիրք չորրորդ): Ահա տեքստը անգլերէն լեզուով. «Մեր մանրրութեան կամ գործընկեր խոշոր բուրժուազիայի գաղափարախոսների կողմից միշտ հաւաստվել են, անուշադրութեան մատնվել, մոռացութեան տրվել», — ասում է ընկ. Ս. Սողոմոնը (էջ 98): Ո՞վ է ում հաւաստել. Բաքիին Պոռչյանին, Աղայանը Քարիպային (այսինքն Գոմա-Փաթիպային — Ռ. Պատկանյանին. Յ. Խ.), Նալբանդյանը (Երկրորդ շրջանի) Նալբանդյանին...

Պատկանյանը հակակրեւ է — և պետք է հակակրեւ նալարչանցին, իսկ վերջինս՝ առաջինին:

1) Ընկ. Ս. Սողոմոնը գրում է, որ Նալբանդյանը «բացարձակապէս ժրխտում է» Պատկանյանի բանաստեղծութիւնների արժանիքը, սակայն այս պնդումը միտվում է հեղինակի կողմից. «Մենք չունենք ազգային բանաստեղծութիւն»,

Պարզ է, որ չեղած բաժանման չեղած փաստի լուսարանու-
թյունը թյուրիմացություն է. փոխանակ ֆանտաստիկ փաստարկ-
ներ ստեղծելու, խմբագիրքը պետք է պիտի դնեն Նալբանդյանի աշ-
հողվածին, որի մասին խոսվում է հենց այս նամակում (խմբագրի
բաց թողած տողերի մեջ):

ասում է նա (Նալբանդյանը. Յ. Խ.) և ողջունելով Քարիպալյի բանաստեղծություն-
ները, որպես նորություն... (ընդգծումն իմն է. Յ. Խ.), ուրևոն Նալբանդյանը չի
ժխտում բացառականություն: Իսկ եթե Պատկանյանի բանաստեղծությունները բարձր-
արժեք չեն համարվում Նալբանդյանի կողմից, դա ապացույց չէ ընդ. Մ. Սողո-
մոնի գրույթի, բանի որ նույն զրվածում (Մեռելահարցուկ) մեծարված են
Թաղիադյանն ու իր «Տեր Կեցո»-ն. ամեն հայ պետք է անդիր անի այդ երգը,
«ահա բուն ազգային երգ», որի նմանը Նալբանդյանն, իր ասելով, կյանքում չի
լսել (Երկեր, հ. 1, էջ 75):

2) Ընդ. Ս. Սողոմոնի պնդում է, որ Նալբանդյանը 1859 թվ. չէր հավանում
Գամառ-Փափիպալի բանաստեղծությունները և չեն տպագրում «Հյուսիսափայ-
լում»: Պատկանյանի բողոքի առթիվ նա գրում է. «Հիշատակարանս ձգել ամե-
նայն բան... չեմ կարող... Խնդրում եմ ամեն մարդուց, որ խնայեն իմ հիշատա-
կարանը և բան ուղարկելու ժամանակ, աշխատեն այնպիսի բան ուղարկել, որ և
յուրյանց, և ինձ, և պատվելի ընթերցողներին ժամանակի զուր կորուստ չլինի»
(նույն տեղ, ընդգծումը մերն է. Սող.)։ Վերամշակությունն ակներև է. Նալբանդ-
յանին և Պատկանյանին վերագրվում է անհեթեթ միտք, իրր նրանք հնարավոր
էին համարում Պատկանյանի բանաստեղծությունների ղեկավարում... Նալբանդ-
յանի Հիշատակարանի—հողվածի մեջ. Գամառ-Փափիպալ, —գրում է Նալբանդ-
յանը, — «մեղադրում է ինձ, թե ինչու համար նորա ուղարկած մի ոտանավորը
չէ ընկել Հյուսիսափայլի մեջ»: «Պիտի իմանալ, որ ես Հյուսիսափայլի հրատա-
րակողը չեմ, և ոչ նորա գլխավոր աշխատակիցը»... «Իմ անունով ուղարկված,
բայց անմիջապես Հյուսիսափայլի մեջ տպելու գրվածները ես ուղարկում եմ պ-
Հրատարակողին, ինչպես Պ. Գամառ-Փափիպալի և միտքի նոր ոտանավորը, որ
վերոհիշյալ նամակով ուղարկել էր ինձ. ավելի ոչինչ չեմ կարող ասել, իմ ձեռ-
քում ոչինչ չկա»: Ուրևոն Նալբանդյանը չէր տպագրում «Հյուսիսափայլում» Պատ-
կանյանի բանաստեղծությունները: «Իսկ ինչ որ վերաբերում է Հիշատակարանիս
այդ, այդ այլ բան է (ընդգծումն իմն է. Յ. Խ.), այդտեղ ես իմ Հիշատակարանի
անմիջական տերն եմ. միայն խնդրում եմ ամեն մարդուց որ խնայեն իմ Հիշա-
տակարանը» և այլն: Պարզ է, որ վերին խոսքերը՝ Հիշատակարանս ձգել ամե-
նայն բան չեմ կարող... չեն վերաբերում Պատկանյանի բանաստեղծություններին.
Պատկանյանը «Հյուսիսափայլին» էր ուղարկում իր գրվածքները և ոչ թե, կրկնում
ենք. Նալբանդյանի Հիշատակարանում ղեկավարում համար:

3) Ըստ ընդ. Ս. Սողոմոնի (էջ 99)՝ «Երկրագործությունը», «Երկու խոսք»
(գրչի սխալ է, պետք է լինի «Երկու սող»․ Յ. Խ.) երկերից հետո Նալբանդյանի
և Պատկանյանի միջև ստեղծվում է մի խոշոր անջրպես. Պատկանյանը հայտա-
բարում է, որ Նալբանդյանի գերծանկությունը «ծուռ ընթացքի վրա է» և որ
նմանների հետ մի ֆրոնտ կազմել միանգամայն տահնար է. «պետք չէ մեր խիստ
ամենայն օջին մարդիկ մտցնել» («Մուրճ», 1903, № 9, էջ 21—22). Ահա
«Մուրճ»-ը Պատկանյանի նամակը քվական շունի, և ընդ. Ս. Սողոմոնը կամա-

Նալբանդյանի արտասահմանյան առաջին (1859 թվ.) ճանապարհորդության տպավորությունները ապացուցում են, որ նա հաստատ մնաց իր հայրենական դիրքերում. «ի՞նչ օգուտ ինձ է տեղանի հակաչական կերպարանքից, ի՞նչ օգուտ Փարիզի փառավոր գեղիս

յականորեն է տնդում, ինչպես դրված է Նալբանդյանի հիշատակված երկերից հետո. երբեք կա կարծեմ, որ այդ նամակը պետք է գրված լինի 1862 թվականից առաջ (երբ լույս է տեսել «Երկրագործությունը»), բայց կարևորն այդ չէ, այլ այն, թե իբրև ի՞նչ է գրում Պատկանյանը: Նա գտնում է իր աշակերտ Ղուրբանյանին. «Նորա մարդասիրությունը չի խանդարտում միևնույն ժամանակ զգվելով նախկին թե Բերբերի, Սերբերի, ինչպես նաև Նալբանդյանի ծուռ քննադատ վրա... նորա փափուկ սիրտը շատ ցավում է, մեր առաջավոր հայերու ծուռ ուղղության առաջն: Հետո՝ «Ղուրբանյանը ասում է՝ պետք չէ մեր տխուր մտքները ամենայն օրին մարդիկ»: Այստեղ ընկ. Ս. Սողոմոնյանը կատարել է թե ձեռնագիր է, չի խոսում հօգուտ ընկ. Ս. Սողոմոնյանի, բնագավառակր... որովհետև Պատկանյանը դատապարտում է ոչ միայն Նալբանդյանի ծուռ քննադատը, այլ և խոշոր բուրժուազիայի ներկայացուցիչ Նալբանդյանի, որի անունը, հասկանալի պատճառով, գուրու է գցված: Ի դեպ. Պատկանյանն իր նամակներից մեկում («Մուրճ», 1905, № 10, էջ 58), 1864 թվ. հեղինակ է «Հյուսիսափայլ»-ի նորագման-վերահաստատական ամսիկի. «այդ «Հյուսիսի» (Պատկանյանի թերթի. Յ. Խ.) չի դրաշնան է». ակներկորեն ծաղրված է միմիայն Նալբանդյանը (Նալբանդյանն այդ ժամանակ գտնվում էր Երևանում):

4) Քաղկեդոն Բաֆթու «Սարի»-ի հոտաջարանից (էջ 16) Պատկանյանի մեծարական խոսքերը Բաֆթու մասին, ընկ. Ս. Սողոմոնյանը նկատում է. «Համեմատեցրեք Պատկանյանի վերաբերմունքը գեղի Նալբանդյանին ու Բաֆթին և պարզ կտեսնեք նրա հակադրանքը գեղի առաջինը և համակերպող գեղի երկրորդը: Այդ հակադրանքն է, որովհետև Բաֆթին մարտական նպատակով գաղափարախոսը» (էջ 105): Բայց բուրժուական հակադրանքն չէ ընկ. Ս. Սողոմոնյանի վերաբերմունքը. նա չի նկատել, որ նույն այդ «Սարի»-ն Բաֆթու կողմից ձեռնված է—գիտե՞ք ում—ոչ Պատկանյանին, այլ, այլ... Մանաս Մ. Նալբանդյանի միշտ օրհնյալ հիշատակին: Մեկնարանությունն ավելորդ է:

5) Մի ապացույցն էլ այն է, որ Պատկանյանը 1887 թվ. գրել է, թե աշխարհաբարի գաղափարները «ավելի աբսոլյուն դոկտրիններ չի գտնելով, դարձաբանին Նալբանդյանի, Նալբանդյանի գլխիները» (Ռ. Պատկ. ներկասիրություններ, հատ. III, էջ 16): Բայց սա ապացույց չէ, այլ հերքում, քանի որ Նալբանդյանի կողմից դարձյալ տեղ ունի խոշոր բուրժուազիայի գաղափարախոս Նալբանդյանը...

6) Դեռ շատ քան կարելի էր առարկել, բայց չարժանաչելու համար չի արժանի, որ խոշոր բուրժուազիայի գաղափարախոս Ռաֆ. Պատկանյանը պետք է հարկադրված է Միք. Նալբանդյանին, իսկ սկզբում կենթադրաբարված է. մեր մանր բուրժուական գրողները միշտ հաջողվել են խոշոր բուրժուազիայի գաղափարախոսների կողմից, — ուրեմն վերջիններս հաջողվել են առաջինների՝ Բաֆթին—Պատկանյանին, Նալբանդյանի (երկրորդ շրջանի) Նալբանդյանին, Աղալյանին—Քարիպյանին... Ապագան էլ խոշոր բուրժուազիայի գաղափարախոս, Պատկանյանը...

դեմքից, Բեռլինի և Գերմանիայի մտածող և փիլիսոփայական պատկերից, մինչ նոցա հետ միասին աչքիս տուչն են գալիս ավերակ Հայաստանը, ցիրուցան ժողովուրդը», և այլն և այլն:

Է՛լ ավելի բնորոշ է հետևյալ եզրակացութունը. «Շատ պատահեցա զեղեցիկ և պատվական հոգու տեր մարդերի, որոնք զարձան ինձ շատ լավ ծանոթք, բայց նոքա պարապում էին կամ յուրյանց ազգային գործերով կամ ընդհանուր մարդկության գործերով (ընդգծումն իմն է,—պարզ է, որ խոսքը սոցիալիստական գործիչներին է վերաբերում. Յ. Խ.). օրերը և շաբաթները վազում էին ջրի պես, բայց և ոչ մի խոսք այն բաների համար, որոնց մասին խոսելու ծարավը խեղդում էր ինձ. խոսք, որ մոտ էր իմ սրտին և հոգուն, որ վաղուց արդեն զարձեկ էր իմ կյանքը, իմ հոգին, իմ արյունը և ուղեղը»: Բյուր նորանոր ապավորություններ «համարյա թե հարակցութուն չունեն իմ նվիրական ազգային խնդիրների հետ»: Գրված է 1859 թվ. հունիսի 18—30-ին (Երկեր, հ. I, էջ 297—298):

Հետևյալ «Հիշատակարանը», — որի մասին իր նամակում խոսում է Նալբանդյանը — (1859 թվ. սեպտեմբեր) գրեթե ամբողջովին նվիրված է ազգային գործերին (48 էջից ավելի քան 43-ը), — փարիզյան ապավորությունները ցայտուն են, բայց կարևոր ընդհանրացումներ չեն պարունակում սոցիալական խնդրի նկատմամբ:

Նալբանդյանը 1859 թվ. Նվրոպայում, ինչպես ինքն փյլ գրում է, շփում ունեցավ սոցիալիստական հռչանքների ներկայացուցիչների հետ, բայց նրանց ազդեցությունը չիրեց: Նրան հմայեց ոչ թե միջազգայնական-սոցիալիստական շարժումը, այլ այն ազգայնադատագրական պայքարը, որ մղում էին Գարիբալդին ու Մաձինին հանուն Իտալիայի ազատագրման. — դրա ապացույցը ի միջի այլոց, Նալբանդյանի երկու հռչակավոր բանաստեղծություններն են՝ «Իտալացի աղջկա երգը» 1859 թվականից և «Ազատ աստվածն»^{*}:

Որ Նալբանդյանը հաստատ որոշում ունի հեռանալու «Հյուսիսափայլից», դրա մյուս ապացույցը նույնքան անապացուցական է կամ ավելի ճիշտ՝ հենց հակառակն է ապացուցում:

* Մեղանում հակում է եղել այս բանաստեղծությունը խիստ գերադնահատելու: Մոռացվել է, որ դա ազատագրական պայքարի ընդհանուր ֆորմուլան է միայն, որ հիշատակված երկու բանաստեղծությունները գրված են նույն տարին, նույն գաղափարախոսության րեկադրանով: «Ազատ աստվածն» ճիշտ դնահատելու համար պետք է քննել այն Նալբանդյանի տվյալ շրջանի հայացքների սիստեմի լույսի տակ կամ զոհն նկատի առնելով այն «Հիշատակարանի» արժարժած մտքերը, որի մեջ տպվել է բանաստեղծությունը, — և կարգվի, որ խոսքը սոցիալիստական պայքարին չի վերաբերում:

«Հեղկաստանից գրված նամակների մեջ, նկարագրելով իր պաշտոնական գործի ընթացքը, նա բնավ մտադրված չէ աշխատակցելու «Հյուսիսափային», գերաշատելով լուսնյունի պահպաններ» (էջ 8), — վճռականորեն «բազում» և հաստատապես պնդում է ընկ. Ս. Հարությունյանը... դարձյալ դո՛հ դառնալով տարրական անուշադրության: Նալբանդյանը գրում է. «Սմենկին ձեռնահաս չեմ հյուսիսափայլի համար աշխատելու. — եղանակը, դատաստանական դրադմունքը, պանդխտության դժնդակ ծանրությունը խլում են ինձից իմ վերջին հնարները (թվում է թե պարզ է ասված, մահավանդ որ մյուս նամակներում էլ է խոսում դժոխային եղանակի, Ռեոմյուրի 48 աստիճան շոգի մասին. Յ. խ.): բայց դու աշխատիր գեթ մի հատ աղատամիտ բան թարգմանելու («Հյուսիսափայլի» համար. Յ. խ.): Ինչեիցե այդ օրագիրը մեր թախըմի օրգանն է»... (էջ 160):

«Հյուսիսափայլը» մեր քախքմի օրգանն է, — այսինքն իրենց պարտիայի բերանն է, — միանգամայն ճիշտ բացատրություն է տալիս ընկ. Շահադիրը:

Այս նամակը գրված է 1861 թվականին, իսկ Նալբանդյանի երկերի խմբագիր Ս. Զ.-ն ու ընկ. Ս. Հարությունյանը առաջադրում են այն շատ տարածված, բայց սխալ գրույթը, թե իբր նալբանդյանը 1859 թվ. արտասահմանից վերադառնալով վերջնականապես բաժանվում է «Հյուսիսափայլ»-ից (երկեր, I, էջ 17): Զուր ծամելու չափ անարդյունավետ գործ կլիներ այդ գոյություն չունեցած «բաժանման» հիմնավորմամբ զրադվելը: Չարժե թեկուղ այն պատճառով, որ Նալբանդյանի երկերի խմբագիրը 17-րդ էջում անում է իր վճռական հայտարարությունը, իսկ հույն հատուրի մեջ — արմանք ու զարմանք — տալով Նալբանդյանի՝ 1860 թվականի երկու «Հիշատակաբան»-ը (էջ 361—416):

Եվ ապշեցուցիչն այն է, որ Նալբանդյանը երկրորդ «Հիշատակաբան»-ում հենց ջրում է այն սուտ յուրերը, քե իբր ինքը հեռացել է «Հյուսիսափայլ»-ից: Դա զառացանք է, — ասում է Նալբանդյանը. «Մեր երկարատև լուսնյան մասին այսքան միայն արժանի ենք համարում ասել, որ դա մի կամայական բան չէր:

Մենք միշտ «Հյուսիսափայլի» հետ ենք եղել և կըմնանք. «Հյուսիսափայլի» դավանությունը է և մեր սրտի խոստովանությունը» (էջ 414):

Դա անկյունախոսություն է, — ասում է Նալբանդյանը. «Հյուսիսափայլի» ուղղությունը հայտնի է արդեն, նա մինչև վերջը հաստատ պիտի մնա յուր ուղղության մեջ, պարտական չհամարելով

լուր անձր ուշադրութիւն գարձուցանելու անկյունախոս ճարտասանների իմաստավորման վերա» (էջ 415):

Ուրեմն Նալբանդյանը «Հյուսիսափայլ»-ից չի հեռացել ոչ 1859 թվականին և ոչ էլ 1860-ին:

1861 թվ. համար բացի հիշատակված նամակի հայտարարութիւնից ունենր աշնդիսի սերձախոս փաստ, ինչպես տյգ ժամանակ գրված—որոշ չափով գարձակեա հանդիսացող—հայտնի «Նր-կու տողն է»,— որի մեջ Նալբանդյանը հանդես է գալիս, որպես «Հյուսիսափայլի» գաղափարների փաստաբան:

1862 թվականին վերաբերող նյութ չկա մեզ հասարբքրող հարցի սլարզարանման համար. սակայն ակներև է, որ Նալբանդյանը «Հյուսիսափայլ»-ից հեռանալու մասին չի մտածել, մի մարդ, որ կաթողիկոսին 1862 թվականին Լոնդոնից գրած նամակը ստորագրում է «աղաչելով զօրհնութիւն վեհափառ Հայրապետիդ ի գլխի իմ, մնամ միշտ, որպես էի և կամ Զերոյին սրբազնակաւտար Տերութեան ամենախոնարհ ծառա և սրդի Մ. Նալբանդեանց» («Դիվան», էջ 191): Նույն թվականին է լույս տեսել «Ներկրագործութիւնը»:

Բանտային նամակներում միայն համակրտնքով է հիշատակվում Նաղարչանցը, որի հետ Նալբանդյանը տեսնվել է մեծ բավականութեամբ—Նաղարչանցն անվանված է հարգելի ու միշտ ազնիվ բնկեր («Դիվան», էջ 258): Այդ տեսակցութեան առթիվ Նաղարչանցն էլ է մեծ սիրով խոսել Նալբանդյանի մասին:

1863 թվ. փետրվարի նամակում Նալբանդյանը գրում է. «Եւ շատ ցավում եմ, որ մեր «Հյուսիսափայլ»-ը այլևս գոյութիւն չունի, և աստարեղը մնացել է գրական թզուկ գործիչներին» («Դիվան», էջ 245): 1864 թվ. Նաղարչանցը «Հյուսիսափայլում» ապրում է Նալբանդյանի կարևորագույն հոգիածններից մեկը՝ «Աղգային թշվառութիւն» և տակը դնում իր ստորագրութիւնը, երևի հարմար չդատելով իր թերթի համար բանաւարկվածի անունը (սկստ է նկատել, որ Նալբանդյանը բանտում ունեցել է սլարապելու բավականին լայն հնարավորութիւններ, ինչպես և նույն գործով բանտարկված Զերնիշեկին (կամ հետապալում՝ Պիսարեք). իր հռչակաւոր սոցիալիստական վեպը «Что делать?» Զերնիշեկին գրել է բանտում,— կառավարութիւնը շատ ուշ է գլխի բնկել—տալաղրութիւնից հետո—որ դա սոցիալիզմի անսքող քարոզ է):

Բանտում գրած քերականութեան ներածութիւնը իր մեջ սլարունակում է Նաղարչանցի սլարախի գնահատական՝ չնաշխարհիկ և իմաստուն հեղինակ (երկեր, հ. II, էջ 474):

Բանտային աշխատությունների մեջ երկու անգամ էլ է խոս-
վում «Հյուսիսստիալի» մասին: Ղազար Փարպեցու թղթի թարգմա-
նությանը կցած բացատրության մեջ Նալբանդյանը հայտարարում
է. «Արարատյան բարբառում, որի կատարյալ և զեղեցիկ դադա-
փարը, մտաւորապես, տալիս է մեր «Հյուսիսստիալը»... (Երկեր,
հ. II, էջ 570):

«Երկու տող»-ը (Երկեր, հ. II, էջ 415—426) ընդհանրապես
փաստաբանումն է «Հյուսիսստիալի» գործունեության ընթացքի
(Սեւ, ինչպես կոչվում է, «Հյուսիսստիալի» 1862 թվականի մտք-
րախոսության դեմ սկզբունքային լուրջ առարկություն է անում Նալ-
բանդյանը):

Նալբանդյանի և Նաղարյանցի հարաբերությունների լուսա-
րանման համար որոշ չափով նշանակություն ունի նաև այն մահա-
ցուցակը, որ 1864 թվ. սեպտեմբերին «Հյուսիսստիալում» տպագրեց
Նաղարյանը Նալբանդյանի վախճանված հոր՝ Ղազար Գրիգորյան
Նալբանդյանցի մասին*: «Այս արդս ծերունին, հայրը մեր քանքա-
րավոր մատենադրական աշխատակցի, մի ժամանակ, այ. Միքայելի
Նալբանդյանց»...

Քաղաքացիական արտադարձ արիություն էր հարկավոր այս-
պիսի համակրական խոսքով հիշատակելու Նալբանդյանին, ուս-
յունյիտներն էր Բակունինի և Գերցենի բարեկամին, որ այդ ժամա-
նակ տառապում էր ցարական զնդանում:

1865 թվ. Սենտան իր դատավճիռն արձակեց Նալբանդյանի
մասին, և հրապարակախոսը մոտ կես տարի Պետերբուրգ մնալուց
հետո դնաց իր աքսորավայրը (Կամիշին), որտեղ և վախճանվեց
1866 թվ. մարտի 31-ին (հին տոմարով): Այս շրջանի նամակները
չեն շնչափում որևէ դրական հասարակական խնդիր: Կարեւորությու-
ն ունի այն հայտարարությունը, որով առաջարկվում է Նալբանդ-
յանի կողմից կազմելու ձեռնարկած՝ Հայաստանի քարտեզի բա-
ժանորդներին հաղորդագրությունը (քարտեզը գլուխ չեկավ
ձեռքարկուման պատճառով): Դա Նալբանդյանի վերջին հրապա-
րակային խոսքն է:

* Քե ինչպես են ստեղծվում գրական առաստիչները, այդ մասին վկայում է
հանդուցյալ Լևոյ գյուրահավատ հայտարարությունը, որ արվում է Նալբանդ-
յանի խիստ հյուսիսային առթիվ «Սարսափելի վիճակ բնկավ, ատում են, և
նրա ծնողներին: Մերունի Ղազարը, որդուն տեսնելուց հետո, ցնորվեց և վախ-
ճանվեց 1865 թվին» («Հորիզոն», 1916, № 72): Ուրեմն երկուդ անգամ վախ-
ճանվեց:

Հայտարարութիւններ տպւած է «Մեղու Հայաստանի» լրագրում — 1865 թվ. № 25: Նալբանդյանը հայտնում է, որ իրենից չկախված պատճառներով չի կարող իրականացնել իր դադարաւորը, «որ էլ կազմել մեր հայրենիքի կարելի եղածին չափ ստույգ և ճշգրիտ բարտը», — ու բաժանորդներին խնդրում է ետ վերցնել բաժանորդագիրը:

Նալբանդյանին ուղղած նամակում Նալբանդյանը գրում է. «Հաւատացած եմ, որ շախմատի մերժվի խնդիրս, բանի որ էլ չեմ կարող հրատարակել մեր «Հյուսիսափայլի» մեջ (ընդգծումն իմն է. Յ. Խ.): որովհետեւ նա արդեն լւած է»:

Գլխավորապէս արտաքին հարաբերակցութիւնները հաշտտող այս կոշտ փաստերը միանգամայն բաւական են ջախջախելու համար այն մեխանիկական կոնցեպցիան, որի կողմնակիցները կազմում են ուղղակի լեզեոն. այս ինչ քվականից մինչև այս ինչ քվականը Նալբանդյանը Նալբանդյանի հետ խրատման շփոթումով կարծիքով, այս շրջանումն էլ հայտարարելով սկզբունքային խորը տարածայնութիւններ, իսկ այնուհետեւ կատարվեց 180 աստիճանի պտույտ, Նալբանդյանը երես դարձրեց Նալբանդյանից (ու «Հյուսիսափայլ»-ից) և զովեց իր բոլոր լիրերալ դադարաւորներից: «Եվ որքան Նալբանդյանն իր հասարակական դարդացման առաջին շրջանում առատ տուրք է տալիս իր հայ ժամանակակիցների երկրպագած կոտորելին, այնքան էլ անհաշտ (180 աստիճանի պտույտ. Յ. Խ.) պայքար ու անխնայ մերկացումների է ենթարկում նրանց իր դարդացման երկրորդ շրջանում՝ կովի զենք ունենալով Ֆոլիերախի մատերիալիզմը» (Երկրագործութեանը որպէս ուղիւ նախապահ՝ Գր. Մեհրաբյանի ներածական առաջաբանով, Պետ. Հրատ., Երևան, 1930, էջ 5): Աւելած քի խիստ կատեգորիկ և... միանգամայն սխալ.

— Ուրեմն ի՞նչ, — Նալբանդյանը հավասարվեց Նալբանդյանի՝ «սոսկումով պիտի հարց տան փոքրագույն զիմադրութեան դժի սիրահար պարզացնողները» — Ո՛չ: Ո՛չ:

Բայց այդ «չհաւասարումը» շատ ավելի բարդ երևույթ է, քան թէ սովորաբար կարծում են փաստամարտ-ուսումնասիրողները:

Մի կողմ թողած վերահիշյալը, — «Երկու տողը», «Երկրագործութիւնը», արտասահմանյան և բանտային նամակները, բանալի բոլոր գրական աշխատութիւնները պահանջում են միայն տարրական վերլուծութիւն ակներև դարձնելու համար, որ Նալբանդյանի մեջ որոշ հակասութիւններ մնում են չհաղթահարված:

Նվ ելի ճիշտ է երկու Նալբանդյանի դադափարը, ապա միայն
և միայն այն իմաստով, որ Նալբանդյանի դործունեության երկ-
րորդ շրջանում, սկսած 1861 թվականից—«Երկու տող»-ից—մեծ
հրապարակախոսի աշխարհայացքի մեջ ստեղծվել է խորը ճեղք-
վածք, երկվորյուն, որ ընդ սմին Նալբանդյանի հայացքների մի
շարքը և նրանց զարգացման տեղիները նրան բաժանում են Նա-
զարյանցից, զատում բուրժուական լիբերալիզմից և դարձնում հայ
պոլետարիատի ու աշխատավոր գյուղացիության մեծագույն
երախտաբար հայոց պատմության մեջ:

Իսկ. Տենը նկարիչ Ռուբենսին բնութագրելու համար օգտվում է
Հայնեի սրամիտ համեմատությունից. նիդերլանդյան տիտաւոր
(Ռուբենսը) այնպիսի հզոր թեկը ուներ, որ թուփ գրեթե մինչև
արևն իսկ, թեև ամբողջ փթեցրով հողանդական պանիր վր կախված
նրա ոտքերից: Հայկական ախտան Նալբանդյանը, ոտքերից կախ-
ված ունենալով հայ ծխական հետամնաց միջավայրի ազդեցու-
թյունների կապարյա: ծանրությունը, կարողացավ—իր դարաշրջանի
համար—անօրինակ թոխք գերծել, վեր բարձրանալ լիբերալ մտքի
հահճային մակարդակից՝ երեսը դեպի սոցիալիզմի արևը, որին,
սակայն նա չհասավ...

Բնկ. Ս. Հարությունյանն իրավացի է, երբ Նալբանդյանին «մի
ամբողջ դիտով» բարձր է դասում լիբերալ բուրժուազիայի «կարկա-
տանը հյուսող» Նազարյանցից, համարելով նրա ունեցություն մանր-
բուրժուազիայի ռադիկալ դադափարախոս: Սակայն ընդհանուր
ճիշտ դրույթի կոնկրետացման մեջ «Դիվանի» խմբագիրը տարա-
կույսի տեղիք է տալիս*:

* Տերմինաբանական զգուշությունը մեր օրերում քննադրվում է սոցիալիզմի
դադափարի դարձնալի բաղձադան պատմությանմբ: Ով սես, որ սոցիալիստ չի
համարել իրեն: Ֆր. էնգելսը գրում է «Կոմունիստական Մանիֆեստի» հառաջա-
րաններից մեկում, որ 40-ական, 50-ական թվականներին սոցիալիստներ կոչվում
էին զանազան ուտոպիստական բիստեմների կողմնակիցներ, մասնավորապես
օւենիստներն Անգլիայում և ֆուրբրիստները Ֆրանսիայում,—սոցիալիստներ ան-
վանվում էին նմանապես զանազան բարենորոգիչներ, որոնք կամենում էին հա-
տարակական ցավերը բուժել ուսանց մագաշափ անգամ դիպչելու կապիտալի շա-
նեիմ,—1847 թ. սոցիալիզմը բուրժուական շարժում էր, իսկ կոմունիզմը՝ բան-
վորական: Գ. Վ. Պրիխանովը գրում է, որ Ֆրանսիայում (նույն ժամանակաշրջա-
նում) «սոցիալիզմ» հասկացությունը տարբերվում էր «կոմունիզմ» հասկացու-
թյունից նրանով, որ սոցիալիստները ապագա հատարակարգի իրենց նախա-
գծերի մեջ թույլ են տալիս գույալյին որոշ, երբեմն շատ մեծ—տարբերություն:
История Западной литературы под. ред. Батюшкова, т. II, Утопический
социализм XIX века. Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ յուրաքանչյուր՝

Ընթերցողին կարող է թվալ, թե Նալբանդյանի տնտեսական ծրագիրը սոցիալիստական է: Բայց այդ հնարավոր եզրակացու-
թյունը չի համապատասխանում իրականության:

Այսպիսով պարզ է, որ բավարար լուծում չտալով Նազար-
յանց-Նալբանդյան—պոռլեմին, խմբագիրն առանց անհրաժեշտ
ուղեցույցի է թողել «Դիվանի» ընթերցողին:

Ի՞նչ անջրպետներ են բաժանում Նալբանդյանին 60-ական
թվականների ուսա-հայկական լիբերալիզմի խոշորագույն ներ-
կայացուցիչ Ստ. Նազարյանից:

Այստեղ միայն սխեմատիկ կերպով կարող ենք նշել Նալբանդ-
յանի գործունեության ու գրական ժողանդության այն տարրերը,
որոնք չեն պարփակվում բուրժուական լիբերալիզմի շրջանակների
մեջ (գլխավորապես նկատի ունենալով մեզ առանձնապես հետա-
բերբորդ Նազարյանցին):

1) Նազարյանցը «Հյուսիսափայլից» դեռ շատ առաջ է ունեցել
իր մշակված ծրագիրը լեզվաշինարարության բնագավառում, իր մի
շաբթ ուսերեն ու հայերեն աշխատությունների մեջ նա լիովին
արժարժե է «Հյուսիսափայլի» ծրագիրը,— անգամ դրաբար լեզվով
նա ունի աշխարհարարի համոզիչ պաշտպանության օրինակներ:
Իր հակադրաբարյան պայքարի մեջ Նազարյանցը հանձին Նալբանդ-
յանի ձեռք բերեց մի սքանչելի գինակից, որն իր լեզվական պրակ-
տիկայով շատ ավելի բարձր էր Նազարյանցից և կտրելի է սոսկ,
դրաբար պարտության գործում առաջին դիրք խաղաց.— Նազար-
յանցի և Նալբանդյանի պիտական-տեսական՝ հիմնական գծերով
բնդհանուր պլատֆորմին համապատասխանել են երկու տարբեր
պրակտիկ կենսագործումներ: Նազարյանցը տվել ֆ մի լեզու, որ
կծու Ռ. Պատկանյանը համեմատում էր ֆորտվի հետ (թեպետ և չի
կարելի ապաշնորհ գրող համարել Նազարյանցին)՝ նա ծանր է,
գծվարասահ, հնաձևություններով խճողված, դրաբարաշունչ (և թե
կարելի է այսպես արտահայտվել), մինչդեռ Նալբանդյանը համե-

սոցիալիստի անուն կրողի պետք է մոտենալ առանձին, միշտ ունենալով սոցիա-
լիզմ գաղափարի որոշակի չափանիշ սահմանում: Այդ գաղափարի սահմանում-
ները ևս տարբեր են:

Սոցիալիստական պետք է համարել այն ուսմունքները, իրավացի ասում է
բնկ. Վ. Վուդինը,— որոնց ծրագրած հասարակարդում, 1) հանրայնացվում են
տրտադրության և փոխանակության միջոցները, 2) աշխատանքը կազմակերպվում է
հանրային սկզբունքներով,— բոլորն ունեն նրան մասնակից լինելու հավասար
իրավունք և հավասար պարտականություն, 3) բացակայում են դասակարգերը և
մարդու շահագործումը:

մատաւարար շատ ավելի է կարողացել հաղթահարել հնի ազդեցութիւնը, իհարկե, բնականաբար, չկարողանալով բոլորովին զերծ մնալ նրանից: Նալբանդյանն իր որոշ հատվածների (մանավանդ) «Երկու տող»-ը, «Երկրագործութիւնը», աշխարհաբար քերականութեան ներածութիւնը տշխատութիւնների մեջ) սքանչելի շարադրանքով այսօր էլ թվում է օրինակելի: Նվ պատճառը միայն Նալբանդյանի տաղանդաւորութիւնը չէ, այլ մասամբ նաև լեզվաշինարարական սկզբունքները (օրինակ, քերականութեան ներածութեան մեջ). Նալբանդյանի փաստարկումը հօդուտ աշխարհաբարի ավելի խորն է, որովհետև լեզվի զարգացման ընդհանուր օրենքների մասին խոսելիս որոշակի մոտենում է դիալեկտիկական մեքողին, ցաւտուն տողերում ուրվագծելով զեղեցիկի, գողափառների և ճաշակի հարարերականութիւնը, հարափոփոխութիւնը, շարժման համաշխարհային օրենքը և դրանով ամրակուս հիմնավորումն տալիս արդիականութեան պահանջին՝ աշխարհաբարին: Լեզվի ուղղութեան, բոտ Նալբանդյանի, անհրաժեշտ արդյունքն է բնական և պատմական պայմանների:

Բացի դրանից աշխարհաբարի խնդրում Նալբանդյանն ավելի արմատական-դեմոկրատիկ է, մաքրախոսութեան նկատմամբ որոշակի հակադրվելով նազաւանցին:

Նալբանդյանը «անխորհուրդ մաքրասիրութիւն» և «տարապայման ազնվասիրութիւն» է համարում այն, որ «Հյուսիսափայլը» չափից դուրս հալկարան էր 1862 թվականին (երբ Նալբանդյանը արտասահման վեր և վերադառնալուց հետո շատ շուտով ձերբակալվեց): Այս հարցում Նալբանդյանը տարբերում է 1862 թվ. «Հյուսիսափայլը» 1858—1861 թվ. «Հյուսիսափայլից» (1861 և 1862) թվականներին Նալբանդյանը ամսագրում շունի որևէ նյութ): 1862 թվ. «Հյուսիսափայլի» նոր համակարգութիւնը «դիւսաւորապէս պատեարալմում է նոր լեզվի այն սճերի և ձևերի հետ, որ ընդհանրապես նայվում է որպէս տաճիկ լեզվի ազդեցութիւն, օրինակ: շատ նախադրութեանց մեքադատ գոմիւր, հատկացուցի նախադատ գոմիւր և այլն և այլն: Բայց մենք կարծում ենք թե իրավունք չէ, անհնար է թերևս բոնարարել բովանդակ ազգի տրամարանութիւնը, եթե նաև շինեականի տակ լինեք աճում: Թե տաճիկ է, թե սատանալի՝ խոնդիրն այդ չէ».. Ժողովրդական լեզվի այդ գրութիւնը ավերան է, այլ «Ժամանակի և պատմութեան ազդեցութեան տակ առաջ գնացած աճելութիւն»:

Նալբանդյանը խիստ դեմ է որևէ ինքնակուսի. մեր նպատակն է մշակել լեզուն, «հարգելով համորեն ազգի գործ դրած տրամարա-

նությունը լեզվի»։ Այդ պատվանդանի վրա պետք է մաքրել, մշակել և կոկիկ մայրենի նորախոսությունը (Երկեր, հ. II, էջ 421—422)։

Տաճկաբանության օրինականությունն էլ ալիլի պերճախոս պաշտպանություն ունի աշխարհաբարի քերականության ներածության մեջ (Երկեր, հ. II, էջ 438—439)։ «Տաճկական տրամաբանությունը կամ բաղդատությունը նոր լեզվի մրա ոչ Մարկոսը պատվաստեց և ոչ Կիրակոսը, բնությունը, պատմական գեպքերը և հազարամյա ժամանակները տվին նորան այն ձևն ու կերպարանը, կարո՞ղ ես անցած գնացած բաների ընդդեմ պատերազմել կարո՞ղ ես բնության ընդդեմ ճակատ ճակատի պատերազմել»։ Ու Նալբանդյանը հեղնում է. «Եթե մնար հայկական անկախությունը, գուցե հայկական լեզվի տրամաբանությունն էլ մնար անարատ ու աչսօր իր տաճկական տրամաբանությամբ չվշտացներ մեր պարոնների կույս անկաջը» (Երկեր, հ. II, էջ 493, — երկու աշխատությունն էլ գրված էր բանասում)։

Նազարյանցի համակրական հայտարարությունները հասարակ, հասարակ ժողովրդի մասին կարելի է բնութագրել որպես սենեկային—ջերմոցային դեմոկրատիզմ, երբ նկատի է առնում հրապարակախոսի հայացքների ամբողջ սխառեմը և Նալբանդյանի հույլ տողերը ժողովրդի մասին։

«Մենք ազատակամ նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու։ Մեր անձը և զրիչը շնվիրեցինք հարուստներին, նորա յուրյանց արծաթի թումբերի տակ միշտ անխոցելի են, նաև բռնակալների իշխանության մեջ»։ Նալբանդյանն իր բոլոր կարողությունը նվիրում է հարստահարված, ողորմելի, աղքատ, մերկ ու քաղցած հայի դատի պաշտպանության։ Այդ հային ճնշում են ոչ միայն օտարներն ու բարբարոսները, այլ և իր հարուստները, իր հոգևորները։ Ազգի վերկուրյունն այդ մերկ ու քաղցած հայի իրավունքի պաշտպանությունն է, որի համար, ասում է Նալբանդյանը, — «չէ պիտո ընկրկենք ոչ բանախ և ոչ արսորի առջև, ոչ միայն բանիվ և գրչով, այլ և ղենքով և արյունով, եթե մի օր արժանի լինինք գենը առնուլ մեր ձեռքը և մինչև այժմ բարոզած ազատությունը նվիրել և սրբել մեր արյունով» («Երկու տող», Երկեր, հ. II, 283, գրված է 1861 թվին)։

Ոչ միայն խոսքով ու գրչով, այլև գործով՝ ղենքով ու արյունով, — սա արդեն հակառեֆորմիստական-ռեռուցիոն դրոշակի ծածանում է, ժողովրդական ներշնչված ռազիկալ-տրիբունի ձայն։ Եվ Նալբանդյանը ռեռուցիոն պաշարի ուղին բռնեց ընդդեմ քե՛ս սուլբանական և քե՛ս ցարական ռեժիմի։ Դուրս գալով հայկական նեյ

միջավայրից, հաւ սօրը գրեց համառուաստանյան ռեուլուցիայի լայն տարածքը ու իր ռեուլուցիոն գործը նոր միայն սկսած՝ շարական ինքնակալության հալածանքի զսճը դարձավ:

Նալրանդյանի այդ նոր ընթացքը պերճախոս գնահատականի արժանացավ Նաղարյանցի մի նամակում, որի պիտավոր միտքը հայ քաղքենիական շրջաններում մի ժամանակ—խիստ տարածված այն գաղափարն է, թե Ռուսաստանի գործերը օտար են հայերիս... «Ձեռ կարող գտվել այգուլիսի տարապայման ընթացք. համարձակախոս և համարձակագործ լինել և մարտիրոս դառնալ յուր ազգի համար, գեղեցիկ գործ է. բայց 70 միլիոնի առաջըը կտրել—էշի նահատակ դառնալ—ոչ, այդ անհաճո է ինձ: Ոչ մեր ազգը և ոչ 70 միլիոնը շնորհակալ չէ հերոսին, նորա անմիտ և հանդուգն հերոսության համար: Դուք գործիցս պիտի իմաստասիրեք, որ գործը սչինչ հայացք չունի. պեպի մեր ազգը և նորա օգուտը, այլ մի օգից առած ցնորք է, խռովություն և տպոտամբություն ձգելու տխմար ամբոխի մեջ» («Հանդես գրականական և սրտմական. VII դիրք. 1896, Սալաթնյանին գրած նամակը):

Մեկնարանություններն ավելորդ են:

Եթե Նալրանդյանի աջ բարեկամը իշի ճահատակություն հորշորջումը տվեց նրա ռեուլուցիոն գործունեությանը,— ապա նրա ձախ բարեկամներն, իհարկե, այլ կերպ վերաբերվեցին:

Բակունինը գրանից առաջ հորդորում էր Նալրանդյանին շնդվել փշոտ, բայց միակ հշմարիտ ուղից:

Գերցկեր, Բակունինը, Օգարյովը խորապես հարգում էին Նալրանդյանին, բնորոշելով նրան սրպես ուկի մարդ, ուկի հոգի...

Մասամբ նրանք էին ներշնչել «խոհարարական գրքի» գաղափարները (ցարիզմի գործակալներին խաբելու նպատակով Բակունինը այդպես էր անվանել «Երկրագործությունը»):

Դեռևս ոչ մի հայերեն գիրք այգուլիսի սրությունը չէր գրել ցարական Ռուսաստանի ամենացալստ խնդիրները՝ գյուղացիության և մանր ազգությունների ճնշման ու ազատագրման խնդիրները:

Նալրանդյանը զգում էր պալիք ռեուլուցիայի շունչը, գուշակում Ռուսաստանի սոսկալիթիսար ասպպան և ցույց տալիս ռեուլուցիոն պայքարի ուղին:

«Եթե վաղօրոք խելք գործ չգրվի, սորուկը յուր հողով հանդերձ կատարելապես ազատ չքարոզվի և աչս կերպով աչս կնճիոր չլուծվի, սորուկը կացինով կիճուի գործը» («Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ», Երևան, 1930, էջ 65): Աչս կացինը ռեուլուցիայի զուտ ոռուական սիմբոլ է, թերևս վերցված երկու հոչակավոր փառ-

տաթղթերից: 1860 թվ. Չերնիշևսկին Գերցենի «Կոլոկոլ»-ում ապելյ «Ռուս մարդ» ստորագրությամբ մի նամակ, որի մեջ նախազգուշացնում էր Գերցենին լիբերալ ցնորքներից: «Ոչ, մեր դրությունը սոսկալի է, անտանելի, և միայն կացիներ կառող է փրկել մեզ և բացի կացնից ոչինչ չի օգնի»: 1861 թվ. Բեռլինում տպած իր բրոշյուրում («Գյուղացիական հարցի վերջնական լուծումը») Սերնո-Սոլովյովիչը—որի գործով ձերբակալվեցին ու դատապարտվեցին թե Չերնիշևսկին և թե Նալբանդյանը—գրում էր, որ գյուղացիական հարցը լուծելի է միայն երկու եղանակով՝ կամ ընդհանուր փրկանքի միջոցով կամ կացիներով:

Նալբանդյանի հարվածն ուժեղ էր, և «Երկրագործությունը» արժանացել է ցարական ինքնակալության այնպիսի պատվարեր ուշադրության, որին ոչ մի հալ գիրք չի արժանացել երբևէ: Նույնիսկ բառասուն տարի անց (1903 թվ.), «Երկրագործությունը» գրաքննության կողմից թույլատրվում է որոշ հապավումներով միայն՝ դուրս են գցվում ինքնակալական Ռուսաստանին վերաբերող սուր հասվածները: 1912 թվականին—հիսուն տարի անց—գրաքննությունը ալլանդակում է Կարապետ Կուսիկյանի «Գրական դեմքերը», կտրելով հոշակավոր գրվածքին նվիրված ամբողջ գլուխը, իսկ 1913 թվ. էջմիածնի տպարանում գրավվում է Թադ. Ավդալբեգյանի «Միք. Նալբանդյանը», թեպետ և երկու հեղինակն էլ չեն սնեցել արտասահմանյան հրատարակությունը, օգտվելով Ռուսաստանում լույս տեսած՝ աղճատված հրատարակությունից:

Ըստ սենատի դատավճռի՝ Նալբանդյանը 1) տեղյակ է եղել Լոնդոնի պրոպագանդիստների հանցավոր մտահղացումներին, 2) աջակցել է նրանց արգելված հրատարակությունների տարածմանը, 3) ձգտել է Ռուսաստանի հարավում հայերի մեջ հակակառավարական շարժում տարածելու: Եթե անգամ ուրիշ ոչինչ արտաչինի Նալբանդյանը, այնուամենայնիվ, նրա «Երկրագործությունը» որպես մի ուղղության գրք, Նալբանդյանի համար եղակի տեղ է ապահովում հայ դեմոկրատիայի պատմության մեջ:

Նալբանդյանի դատական գործի լավագույն գիտակ պատմաբան Մ. Լեմկեն խիստ հավանական է համարում Նալբանդյանի որոշ մասնակցությունը Օգարյովի այն հռչակավոր կոչի ստեղծմանը, որը պարծավ ուղղության «Հող և ազատություն» պարտիայի ծրագրի հիմքը: Տուչկովա-Օգարյովյան գրում է Նալբանդյանի մա-

* Փաստաստեղծության մի ուսանելի օրինակ: «Գրական թերթի» անցյալ տարվա գեղար. 20-ի №-ում (21) ընկ. Գ. Վանանյանի գեղարվեստական «Մի-

սին. «Այդ տարօրինակ մարդը Լոնդոնում մնաց 2 ամիս, առանց մի որևէ մասնակցություն ցույց տալու ռուսական պրոպագանդայի գործին» («Դիվան», էջ 352, բայց հեղինակն այնքան էլ լավատեղյակ չէ իր հիշողությունների մեջ): 3) Նալբանդյանը տվել է կապիտալիստական սխտեմի՝ մեր գրականության համար աննախընթաց (և, եթե կարելի է ասել, անհետընթաց) քննադատությունը, գուշակելով նաև այդ սխտեմի փուլումն ասպագայում: Եվրոպան արագ ծերանում է, մասսաների անսահման թշվառությունը (գործազրկությունն ու գաղթականությունը) սասանում են կապիտալիստական հասարակարգի հիմքերը: Տնտեսական խնդիրը, կանուխ թև ուշ, քնև սոսկալի փորքով կենեով, պիտի լուծվի, «ոչինչ բռնություն, ոչինչ պահպանողական համակարգություն, ոչինչ ընդդիմադրություն որևիցև կողմից չի պիտի կարողանա փակել նորա առաջը, թեև այսօր հալածական և սրտորական են այդ ասպագայի մարգարեքը և առաքյալքը» («Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ», 1930, էջ 89): Սա քննադատություն է դասակարգային

բայել նալբանդյանի ռեպուցիտ գործունեության մի էջը՝ վերնագրով «Արվում է ընդհանուր դիտողություն. «Միք. Նալբանդյանի ռեպուցիտ հայացքների արտահայտության ամենանշանավոր գոկումենտը ճանաչվում է նրա «Երկրագործությունը» և այս պահադան անհատների ուղղած մի քանի նամակներ»։ Բայց «Դիվանի» ընթերցողը գիտե, որ ոչ միայն մի քանի նամակ չի մնացել նալբանդյանից նրա ռեպուցիտ գործունեության (կամ հայացքների) մասին: «Սակայն նրա ռեպուցիտ մտայնության համար խոշոր նշանակություն ունի նաև մի այլ գրություն, որը մեր իրականության մեջ, Միք. Նալբանդյանին նվիրված ոչ մի աշխատության մեջ չի հիշատակվում»։ Ծիշտ է, որ այս փաստի մասին չի հիշատակվել, բայց արվում է ոչ ճիշտ տեղեկանք: Խոսքը Օդարյովի հիշատակված կոչի մասին է (այսինքն է «Կուլակով» 1861 թ. 102-րդ համարում): Իրրե թև «այն ժամանակվա գործիչ» Ե. Սաֆոնովան հաղորդում է, որ Օդարյովի կոչը գրել է Սերժո-Սոլովյովին, Օրբուշևի, Սելեցովի և նալբանդյանի հետ միասին: Բայց էնր անում ընկ. Վանանդեցու աղբյուրը՝ «Революционное движение 1860 годов, 1932, էջ 45, Ե. Սաֆոնովան, ոչ թե այն ժամանակվա գործիչ է, այլ սոսկ հեղինակը այն հոգվածի «К биографии Серно-Соловьевича»), որից քաղվածք է բերվում: Թշուրիմացությունն, ըստ երևույթին, առաջացել է նրանից, որ հոգվածների ձևատարն գրված է հայերեն (Сообщила, сообщила) այսինքն... Սխիվան մի քանի ակադեմիկոսներ ունեն հասուկ Сообщения պարբերականներ՝ պատիվ հոգված-գեկուցումների համար: Ընկ. Վանանդեցուն թվացել է, թև հաղորդեց նշանակում է իր ակադեմիկոսային հուշերը պատմեց, և սրա հետևանքով Ե. Սաֆոնովայի խոսքի կշիռը ծանրացել է, որպես մի տեսակ փորձագետ... Ե. Սաֆոնովան չի հաղորդում, թև որտեղից է վերցրել իր գրական պնդումը Օդարյովի և նալբանդյանի մասին: Բայց, նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, — նաև այն, որ Լեմկեն այս հարցի ամենալավատեղյակ մասնագետն է, որ Ե. Սաֆոնովայի կողմից հիշատակվող Լեմկեն գրքում («Очерки освобод-

դիրքերից, սա համակրական գուշակումն է և կապիտալիզմի կործանման և սոցիալիստական ռեոլուցիայի:

4) Նալրանդյանը մեր գրականության մեջ եղակի տեղ է բռնում նաև այն փայլուն հեղինակի քննադատությամբ, որ ուղղված է կապիտալիստական պետությունների դադլության քաղաքականության դեմ: «Բռնակալ աշխարհակալությունը» սուտ փաստ ունեն իրենց ձեռքում, իբր թե տիրում են զանազան աշխարհների և ապերի միմիայն վայրենությունը քաղաքակրթելու համար: Խորատակիչ օրինակներով ցույց է տրվում այդ քաղաքակրթության իսկական կերպարանքը՝ բռնություն, բանտ, շղթա... Բանտերն են նոցա պարոցները, պոլիցականք և ժանդարմը՝ դատարանները, շղթան՝ հրահանգիչ զիրքը, աքսորը՝ բարոյականությունը»... (էջ 100): Հիշատակվում են ճնշված Հնդկաստանը, Չինաստանը, Իսլանդիան, Ռուսաստանի, Պրուսիայի և Ավստրիայի հպատակ փոքր ազգությունները:

5) Նալրանդյանը ջախջախել է բուրժուական լիբերալիզմի՝ ազատության, հավասարության և եղբայրության պաշտամունքը:

дательного движения 1860 годов») ոչինչ չկա այդ առթիվ—բայց կա նրա այդ աշխատության մեջ, Գերցենի երկերի նրա խմբագրած հրատարակության մի ծանոթագրության մեջ (Полное собрание соч. А. И. Герцена под ред. М. Лемке, Петроград, 1919, հատոր XI, էջ 136)—և ենթադրում եմ, որ Ե. Սաֆոնովան հենց այդտեղից պետք է վերցրած լինի: Լեմկեն գրում է, որ Օգարյովի հոգված—կոչը գրված է „Не без советов и указаний Н. А. Серно-Соловьевича, Н. И. Обручева, А. А. Слепцова, М. Л. Налбандяна и др. Лемкиի գրույշ, ոչ-դրական ձեռք միայն մեկ խմատ առնի, նա շատ հավանական է համարում Նալրանդյանի, մյուս երեքի և այլոց մասնակցությունը Օգարյովի հոգվածի ստեղծմանը... Ե. Սաֆոնովան այդ խիստ հավանական ենթադրությունը պարծիք է ստույգ փաստ, գրականագետ պնդելով, որ Օգարյովի իր հոգվածը գրել է Սերնո-Այովիչի, Օբրուչի, Սլոպց. և Նալրանդյանի հետ միասին... Փաստն էլ աղելի է ամբացել. հավաստի պարծիք, երբ Գ. Վանդեղեյին Ե. Սաֆոնովային սխալմամբ պարծիք է Օգարյովի և Նալրանդյանի ժամանակակից գործիչ (որ աչմմ կլինեի առնվազն հարյուր տարեկան), Ու Նալրանդյանի ռեոլուցիոն գործունեության մի էջ է աղելացրել... Օգարյովի հոգվածի շարագրանքով: Մի փոքր էլ բաշխատուկ (այսինքն անպզուշ և բռնի մեկնություն), ու «Գրական թերթի» որեւէ ընթերցող կսկսի պնդել, որ Նալրանդյանն ու Օգարյովը միասին գրել են «Հոգ և ազատություն» հոշակավոր պարբերայի ծրագիրը, մի բիշ էլ՝ ու կթվաթիվն այդ պարբերայի հիմնադիրն է Սիր. Նալրանդյանը: Եթե որոշ արտահայտություններ Նալրանդյանի «Երկրագործ» մեջ հիշեցնում են Օգարյովի հոգվածը (օրինակ, պատերազմի մասին) դա կարող է բացատրվել, կամ նրանով, որ Օգարյովի հոգվածը լույս է առնել 1861 թվ., իսկ «Երկրագործությունը» 1862-ին, կամ այն հանգամանքով, որ երկու հեղինակն էլ կարող են օգտված լինել շրջանառության մեջ եղած գողափարներից:

ցույց տալով, որ իրավական ազատությունը դատարկ հնչյուն է և իրական կարող է դառնալ միայն տնտեսական հարցի լուծմամբ: Բուրժուական պառլամենտարիզմի պաշտաններում աշխատավորը ազատ ստրուկ է, «հավասարությունը, իբրև լոկ խոսք, հնչում է միայն օդի մեջ» (էջ 55), այն մարդիկ, «որոնց ազդեցությունը դողացնում է երկրագունդը բևեռից մինչև բևեռ, ստրուկ են յուրյանց կառավարության ձեռքում» (էջ 96): Իշխողների կառավարության և ազգի (այսինքն աշխատավորության) շահերը չեն նույնանում: Դասակարգային տնտեսական մոտեցումը միանգամայն մերկացնում, ոչնչացնում է պառլամենտական կարգերի խարդախորեն ստեղծված հմայքը:

6) Նալբանդյանն ավելի խորը, քան սրեկ այլ հայ հեղինակ (մինչև մարքսիստները) ազգային հարցի հիմքը ազդարարել է տնտեսական խնդիրը, ազգի շահերը նույնացնելով ժողովրդի չքավոր խավերի շահերի հետ: Ոչ մի հայկական գրքում այնպիսի մեծ դեր չի եղել հատկացված տնտեսական դործոնին: Ազգի ազատությանն արդեն անհրաժեշտ է լինի ստեղծելուց ու ազատությունից ազատվելու գրոշակ. «եթե ազգության ներքին և էական խորհուրդը չէ տնտեսական խնդիրները, անհիմն է այդ ազդեցությունը, սուտ է այդ ազդեցությունը» (էջ 101):

7) Ինտերնացիոնալիստ չդառնալով, ինչպես մեղանում երբեմն անգղուշուրար կարծել են ոմանք, Նալբանդյանը հիանալի կերպով պաշտպանել է բոլոր ժողովուրդների հավասար իրավունքը. «Հերիք է, որչափ կույր և ֆանատիկական ազդեցություն ունի յուր եսական կողմերը. հերիք է, ասում ենք, որ մի ազդեցություն յուր մի շամփուր խորովածի համար մորթում է մյուս ազդեցության եղը»... (էջ 90): Նալբանդյանը մոտեցել է ինտերնացիոնալիզմին, պատմական կատեգորիա հռչակելով ազդեցությունը: Մարդն ու հացը համարելով պատմության հիմնական գործոնը, Նալբանդյանը կարծում է, որ եթե հավասար իրավունքը խոստովանվի ամբողջ երկրագունդի վրա, եթե ներկա պետական համակարգությունները ոչնչանան, «վաղը ոչ միայն չէ մնում ազդեցության խնդիրը, այլ հարկավոր է չէ»: Այնուհետ. «Ազդեցությունն իբրև պատմական իրողություն, իբրև հավասար երևույթ, քնդհանուր մարդկության կրանքի մեջ, չի կարելի մերժել, թեև բանականությունը երբեք չի կարող արդարացնել նորան» (էջ 90 և 91):

8) Նալբանդյանի ուսուցիչների շարքում տեղ են գտել մարդիկ, որոնք այս կամ այն առնչությունն ունեն գիտական սոցիալիզմի հետ: «Այո՛, գիտենք հարգել ո՛չ միայն Օուենը, Պրուդոնը,

Ֆուրիեն և Ֆոհրը, այլ և Շիլլերը, Դյոթեն, Ֆիհտեն, Քանրը և Հեզլը, ճնշված մարդկության այն անմահ բարեկամքը» («Երկու տող», Երկեր, հ. II, էջ 273—274, ընդգծումներն իմն են. Յ. Խ.):

Էնգելսը գրում էր 1882 թվ. «Մենք գերմանական սոցիալիստներս, հպարտանում ենք, որ մենք ծագում ենք ոչ միայն Սեն-Սիմոնից, Ֆուրիեից և Օուենից, այլ նաև Կանտից, Ֆիխտեից և Հեգելից» (Ֆրիդրիխ Էնգելս, «Սոցիալիզմի զարգացումը ուսույլիայից դեպի գիտություն», Կուսհրատ, Երևան, 1933, էջ 5, ընդգծումներն իմն են. Յ. Խ.):

«Երկու տողի» Էպիգրամիչը Օուենից է վերցված, իսկ Ֆուրիեն հավանորեն կապիտալիզմի իր քննադատությամբ կարող է նազած լինել Նալբանդյանի մյա (իբրև կապիտալիստական սիստեմի քննադատ՝ Ֆուրիեն թերևս ամենատեղյալ է մեծ ուսույլիստների շարքում):

Առանձնապես հիշատակության արժանի է Ֆոյերբախը, որի փիլիսոփայությունը նախամարքսյան շրջանի կարևոր էտապ է մտքի պատմության մեջ: «Երկրագործությունը» բրոշյուրի փիլիսոփայական մասը զրված է Ֆոյերբախի խորն ազդեցության տակ, — այդտեղ Նալբանդյանն ուղղակի Ֆոյերբախի աշակերտն է:

Իբրև Էպիգրամի վերցված են Ֆոյերբախի խոսքերը. «Իմ աշխատության գաղափարքը միայն եղրակացությունը են, փաստերի հետևանք, նոքա ըստ ինքյան գաղափարք չեն, այլ կերպարանած, կենդանի կամ պատմական իրողություն»:

Այս միտքը հիշեցնում է Մարքսի ֆորմուլան. «Իդեականը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե նյութականը, որը փոխադրվում է մարդկային գլխի մեջ և թարգմանվում» («Կապիտալ», I հ., Կուսհրատ, 1933, էջ XXX):

Ի՞նչ տեղ է բռնում Ֆոյերբախը փիլիսոփայության պատմության մեջ: Էնգելսի ասելով, Ֆոյերբախի «Քրիստոնեության էությունը» առանց վերապահությունների ազդարարեց մատերիալիզմի հաղթանակը և շատ կողմերով շաղկապող օղակը դարձավ Հեգելի փիլիսոփայության և իր՝ էնգելսի ու Մարքսի հայացքների միջև:

Ֆոյերբախի «Քրիստոնեության էությունը», որից իր Էպիգրամի է վերցրել Նալբանդյանը, ահագին տպավորություն է թողել. «Ու՛ր որ չի ապրել այդ դրքի ազատարար ազդեցությունը, նա չի կարող պատկերացնել այն: Մենք հիացած էինք բոլորս և մենք բոլորս էլ ժամանակավորապես դարձանք Ֆոյերբախի հետևորդներ» (Фридрих Энгельс, «Людвиг Фейербах», пер. с предисловием и примеч..

Г. В. Плеханова, Петроград, 1918, հեղինակի հառաջարանը, էջ 21):

«Կարդալով առաջին էջերը,—ասում է Գերցենը նույն զրքի մասին,— ես վեր ցատկեցի ուրախությունից: Կորչի զիմակահանդեսի հագուստը, կորչին թլվառությունն ու այլաբանությունը: Մենք ազատ մարդիկ ենք»... (ԵՇՅ, 16-րդ հ., էջ 469):

1843 թվ. երիտասարդ Մարքսը կոչ ֆր անում սովետականության աստվածաբաններին ու փիլիսոփաներին. «ազատագրվեցեք հին սովետականությունից փիլիսոփայության հասկացողություններից ու հասկացողություններից, եթե ցանկանում եք հասնել իրերին, ինչպես նրանք գոյություն ունեն իրականության մեջ՝ այսինքն ճշմարտության: Եվ չկա ձեզ համար այլ ուղի դեպի ճշմարտությունն ու ազատությունը, քան Ֆոյերբախի՝ այդ «հրեղեն հեղեղի» (Feuerbach) միջով անցնող ուղին է, որ հանդիսանում է մեր ժամանակի մարտարանը (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. I, 1928, էջ 134):

Այդ մաքուր ահի, այդ հրեղեն հեղեղի միջով է անցել նաև Նալբանդյանը՝ համեստ, բայց պատվավոր տեղ բռնելով Ֆոյերբախի աշակերտների փաշտոն շարքում, որ կազմում են Մարքսը, էնգելսը, Հայնեն, Գերցենը, Բելինսկին, Բակունինը, Չերնիշևսկին, Դորբոլյուբովը, Պիսարեն:

Մարքսն ու էնգելսն, ինչպես վերջինս նշում է, միայն ժամանակավորապես դարձան Ֆոյերբախյանների և, անցնելով հրեղեն հեղեղով, ստեղծեցին իրենց փիլիսոփայությունը՝ դիալեկտիկական մատերիալիզմը: Նալբանդյանը չկարողացավ դուրս գալ Ֆոյերբախի փիլիսոփայության սահմաններից: Արդյոք շատ մեծ թերություն է այդ, քանի որ Չերնիշևսկին անգամ փիլիսոփայության մեջ մնաց Ֆոյերբախի տատանմանն և ոչ միայն չհասավ դիալեկտիկական մատերիալիզմին, այլև—Պլեխանովի ու Լենինի հեղինակավոր կարծիքով—չէր էլ կարող հասնել՝ ռուսական միջավայրի հետամնացությանն պատճառով: Եթե ռուսական միջավայրի հետամնացությունը ճնշում էր հանրագիտական վիթխարի պաշար ունեցող Չերնիշևսկուն, ապա էլ ի՞նչ ասենք Նալբանդյանի մասին... Արդյոք նրանք լսե՞լ են Մարքսի անունը, կարդացե՞լ են որևէ բան Մարքսի զրավածքներից,—այդ մասին որևէ տվյալ չկա թե Չերնիշևսկու և թե Նալբանդյանի նկատմամբ:

Նալբանդյանը Հեգելով էլ է հատկապես զբաղվել («Հեգելի փիլիսոփայությունը ռեզուլյուտիվ հանարհաշիվն է,—ասում է Գերցենը,—նա արտասովոր կերպով ազատագրում է մարդուն»): Նրա հոգվածը մեծ փիլիսոփայի մասին տեղ-տեղ խիստ հիշեցնում է

Չերնիշևսկու հաշկալոր հոգվածը՝ «Критика философских пред-
убеждений»:

Մարքոն ասում է. «Մի ազդ. պետք է և կարող է սովորել ուրիշ
ազգերից» («Կապիտալ», I հ., Կոնհրատ, 1933, էջ XXI): Գեռստ իր
«Երկրագործությունը» գրվածքում Նալբանդյանին արտահայտել է
զրա նման մի միտք: «Ուրիշների փորձերից, որ փորձողներին ար-
ժում են արշան ծովեր և որ բոլորովին ձրի ներկայանում են մեզ
իրբև օրինակ, հարկ է որ խրատվինք և չերթանք այն ծուռ ճանա-
պարհը, որից և վնասողը կամի հեռ գառնալ, բայց ստոր սալթա-
քում է» («Երկրագործությունը», էջ 103):

«Երբ որոշ հասարակական երևույթ,— ասում է Չերնիշևսկին,—
որոշ ժողովրդի մեջ հասել է զարգացման բարձր աստիճանի, նրա
ընթացքը մինչ այդ աստիճանի ոչ, ետ մնացած ժողովրդի մեջ
կարող է կատարվել շատ ավելի արագ, քան կատարվում էր առա-
ջավոր ժողովրդի մոտ»: Որոշ երևույթ առաջավոր ժողովրդի ազգե-
ցության շնորհիվ ստորին աստիճանից ուղղակի բաշում է բարձ-
րագույն աստիճանը, խոստովելով միջին աստիճաններից (Пол-
ное собрание соч. Н. Г. Чернышевского, СПб, 1906 г., т. IV, 330,
«Критика философских преубеждений» против общественного
владения).

Նալբանդյանը նույն միտքն այսպես է շարադրում Հեգելին
նվիրված իր հոգվածում («Լուսա», 1902, №№ 5 և 6, 1903, № 1).
«Եթե մի որևիցե ազգ հասել է զարգացման վերին աստիճանին մի
ուրիշ ազգ, որ խեղճ վիճակում է, կարող է հասնել այդ աստիճանին
առանց այնքան ժամանակ և այնքան ուժ զործ գնելու, որքան առա-
ջին ազգը, և բնավ չհանդիպելով միջին մոմենտներին, որոնցից
տնցել էր առաջին ազգը» (կատարությունը պահպանվում է):

Եթե այս զուգադիտությունը պայմանավորված է մասամբ նրա-
նով, որ երկու հեղինակն էլ շարադրում են Հեգելի միտքը նրա խի
խոտքերով, ապա Նալբանդյանի մի կարևոր հատվածը ուղղակի
բաղձանուրջում է Չերնիշևսկուց: Վերջինս գրում է. «Մենք Հեգելի
հետևորդը չենք, խի ավելի պակաս հետևորդն ենք Շելլինգի,—
չենք կարող չընդունել, որ այդ երկու համակարգությունն էլ մեծ
ժառանգություններ են մատուցել դիտությունը այն ընդհանուր ձևերի
բացահայտմամբ, որոնցով շարժվում է զարգացման պրոցեսը:
Այդ հայտնագործությունների հիմնական արդյունքը երևում է հե-
տևյալ արքիոմայի մեջ. «զարգացման վերին աստիճանը իր ձևով
նման է սկզբին, որից նա ելնում է» (отправляется, նույն տեղում,
էջ 309):

Նալբանդյանը. «Ոչ Հեգելի աշակերտ ենք և ոչ Շելլինգի, բայց արդարությունը ստիպում է խոստովանել, որ երկու համակարգությունքն էլ մեծ օգուտ ցույց տվին գիտության ընդհանուր ձեերը հայտնագործելով, որոնց միջնորդությամբ առաջ է գնում զարգացման գործողությունը: Այդ հայտնագործությանց հիմնական արդյունքը երևում է հետևյալ առածի մեջ. «զարգացման վերին աստիճանը իր ձևով նման է սկզբին, որտեղից առաջ է գնում այդ զարգացումը» (Վոմա, 1903, № 1):

Ուրեմն Հեգելն ուսումնասիրել է մասամբ Չերնիշևսկու գեղարվեստականը:

Այս փաստերի համառոտումից հետո մնում է մի շատ կարևոր հարց ևս՝ հիշատակված ֆոյերբախյաններից յուրաքանչյուրն ի՞նչ չափով և ի՞նչ խորությամբ է օգտագործել իր ուսուցչին կամ որքան է կարողացել յուրացնել Հեգելի «ազատարար» ազդեցությունը, — մասնավորապես՝ ինչ տեղ են բռնում ֆոյերբախն ու Հեգելը Նալբանդյանի հայացքների քնդիմանուր սխառնմի մեջ: Քանի որ այստեղ մենք չենք քննում Նալբանդյանի հայացքների այդ ամբողջ սխառնմը, նորատակ ունենալով համառոտակի լուսարանել հրապարակախոսի գործունեության ու աշխարհայացքի որոշ կողմերը միայն, հարցի ծավալուն գրումն ու լուծումը կթողնենք այլ, ավելի հարմար, տեղի ու ժամանակի:

Բաղականանք հիմնական գրույթով. Նալբանդյանը «վարից մատերիալիստ է, վերից՝ իդեալիստ» (ինչպես էնգելսն է բնութագրել Ֆոյերբախին), այսինքն բուն փիլիսոփայության մեջ մատերիալիստ, իսկ պատմության — սոցիալոգիայի մեջ՝ իդեալիստ: Ուշագրություն արժանի է Նալբանդյանի վերաբերմունքը գեղի Բոկլը, որի հայտնի գիրքը նա կարգաց բանասում. Բոկլը որպես պատմափիլիսոփա հառուկ ներքոդ-ստանալորով գրվառվել է Նալբանդյանի կողմից (համակրանքով հիշատակվելով նաև ընթերցողին հայտնի «Նկատողություն» մեջ): Եթե Ֆոյերբախը կարողացավ իր կյանքի մայրամուտին «Կադիտալ» կարգով, տոգորվել նրա գաղափարներով ու նույնիսկ մասնել գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիայի շարքերը, ապա Բոկլը՝ մի բարեպաշտ քրիստոնյա և տիպիկ բուրժուական լիբերալ՝ երբեք այդքան հեռու գնալ չէր կարող (իմիջի աչքից լինելով լուսամիտ կրոնի համոզված պաշտպան, որի համար գիտությունը կրոնի դաշնակիցն է և տիեզերքի կառուցողը՝ աստված):

9) Գիտական սոցիալիզմի շենքը կառուցվել է այն համառ պայքարներով, որ տարիների ընթացքում մղել են Մարքսն ու Էն-

գելսը բուրժուական փիլիսոփայության, գիտության, մասնավորապես և առանձնապես քաղաքատնտեսության դեմ, հակադրելով նրանց պրոլետարական փիլիսոփայությունն ու գիտությունը։ Պրոլետարական քաղաքատնտեսությունը, ստեղծվել է պրոլետարիատի երկաթակուռ դասակարգային աշխարհայացքը, «աշխատավորների քաղաքատնտեսությունը», ինչպես Չերնիշևսկին էր ասում, ջախջախելու համար կապիտալիստների քաղաքատնտեսության սովետությունները, որոնց հիմնական նպատակն է կապիտալիստական սիստեմի հավերժացումը։

Գործն սկսել էին արդեն ուտոպիստ-սոցիալիստները, Մարքսն ու էնգելսն ավարտեցին այն և, վերջապես նրանցից անկախ—նույն բանն արեց Չերնիշևսկին։ Խոսելով Ջոն Ստյուարտ Միլի «ներքնապես ազքատիկ սինկրետիզմի» մասին, Մարքսը գրում է. «Բուրժուական» քաղաքատնտեսության սնանկացման ազդարարումն է այս, որն արդեն վարպետորեն լուսարանել է ուսմ մեծ գիտնական և քննադատ Ն. Չերնիշևսկին յուր «Քաղաքատնտեսության ուրվագծերը ըստ Միլի» աշխատության մեջ» (Կ. Մարքս, «Կապիտալ», I հ., Կուսհրատ, 1933, էջ XXVI)։

Նախընթացից միանգամայն ակներև է, որ Նալբանդյանի վրա ուժեղ է եղել աշխուռավորների փաղափտնտեսությամբ ազդեցությունը, բայց կա մի փաստ, որն ուղղակի վերաբերում է բուրժուական քաղաքատնտեսության դեհաստականին։ Խոսքը բելգիական տնտեսագետ Մուլինարիի մասին է, որի «Քաղաքատնտեսության դասընթացի» ուսեսերեն թարգմանությունը լույս է տեսել 1860 թվականին (կա Նալբանդյանի գրադարանում՝ պետական թանգարանում)։

Մուլինարին կամենում է լուծել մի խնդիր, որի մասին, նրա կարծիքով, բավականաչափ պարզ չեն խոսել ոչ Սմիթը, ոչ Բեյքը, ոչ Միլը, ոչ Բաստիան։ բանվորական մասսաների մեջ հակալիբերալ ուսուցիչ է առաջացել, որ կոչվում է «սոցիալիզմ»։ Պետք է ապացույցել, որ սոցիալիստների կողմից մոռալ ներկերով նկարագրվող անարխիան տեղի է ունենում կարգի բնական ուղյամանների խախտումից, որ հակառակ սոցիալիստների կարծիքի՝ տնտեսական աշխարհում, ինչպես և ֆիզիկականում, հավասարակշռությամբ օրենք գոյություն ունի... Մուլինարին նպատակ ունի մահացու հարված հասցնելու սոցիալիզմին, ոչնչացնելու հասարակական վերահսկողման ուտոպիան։ Ֆուրիեն և մյուս ուտոպիստները հայտարարվում են խելագարներ, որոնց հաջողությունը բացառվում է ամբոխի այն մոլորությամբ, թե «մեկի օգուտը վնաս է մյուսին, և

հարուստները հարստանալ կարող էին ոչ այլ կերպ, քան աղքատների հաշվին»։ Քաղաքատնտեսության ընդհանուր սահմանումն է՝ կոռնական, բարոյական, պանպանողական գիտություն։ Բանվոր դասակարգի երեակայող բարեկամներին հակադիր՝ Մոլինարին աշխարհարում է, որպես բանվորության միակ հնարավոր փրկության միջոց Մալթուսի գեմոկրատական (?!) ուսմունքը, այն Մալթուսի, որին Մարքսն անվանում է տիրապետող դասակարգերի վարձկան փաստաբան, անամոթ սիկոֆանտ (զործակալ), որ գիտությունը կեղծում է,—բանալող, ողորմելի մարդ, որի մտքի խորին ստորությունը, որի գիտական ստորությունը կարող էր թույլ տալ իրեն միայն մի տերտեր, որը մարդկային թշվառության մեջ տեսնում է պատիժ մեղսադործության համար,— այն Մալթուսի, որի ուսմունքը «Մարդասպան սխտեմ» է, Չերնիշևսկու որակմամբ, ոչ մի հառաջագիմություն չի կարող իրապես բարեկամել ժողովրդի վիճակը, եթե չսանձահարվի վերարտադրության ուժը, եթե սահման չդրվի մանկածնության և այլն և այլն։

Ավելի հիմար և ստոր դիրք դժվար է ճարել և, բնականաբար, Մարքսն ու Չերնիշևսկին խորը արհամարհանքով են խոսում Մոլինարի մասին։

Իր գրախոսականի մեջ Չերնիշևսկին սպանիչ հեղնանքով և շարադրում Մոլինարի ուսմունքը, որի համաձայն հասարակությունն ունի աստծուց սահմանված օրենքներ, ներգաշնակ օրենքներ, որոնք նրա մեջ արդարություն են մտցնում և այլն... («Современник», 1860 թվ. երկեր, VI հատ., էջ 339)։

Մարքսը ևս ծաղրով է հիշատակում բուրժուական տնտեսագետին, անվանելով նրան «գուհիկ տնտեսագետ, քաղցրաբարո Մոլինարի» («Կապիտալ», I հ., էջ 742, ծանոթ.)։

Միք. Նալբանդյանը միայն մի քանի խոսք է ասել Մոլինարի մասին, բայց բովանդակալի, խարաղանիչ—խարանիչ խոսք, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն մեղ համար։ Մոլինարի գրքի վրա Նալբանդյանը մատիտով արել է հետևյալ ուսուերեն մակագրությունը. «Глупее и подлее этого сочинения едва ли я когда-нибудь от рода читал» примеч. Налбандова.

«Հապիվ թե երբեք ծնված օրիցս մինչև հիմա կարդացած լինեմ սրանից ավելի հիմար ու ստոր գրվածք»։ Մեկնաբանությունը

* Առաջին տեղամ այս փաստը—մամուլում առանց մեկնաբանության հրապարակել է ընկ. Շահադիզը (Տեղեկագիր ՀՍԽՀ Գիտ. Արվ. Ինստ., 1932, № 5, էջ 12)։

գրեթե ավելորդ է. բուրժուական տնտեսագետի նկատմամբ ունեցած խորը նողկանքի գոյացմունքը Նալբանդյանին խիստ մոտեցնում է Չերնիշևսկուն ու Մարքսին,—նա ըմբռնում է Մոլինարիի դասակարգային խարդախությունը և կտրականապես մերժելով այն, անցնում է հաշվոցի ուսմունքի—սոցիալիզմի կողմը, կանգնելով աշխատավորական տնտեսի տիրա (այդ հանգամանքը խոսին չի խանդարել, իհարկե, որ Նալբանդյանը որոշ սոցիալիզմին կրի բուրժուական այնպիսի քաղաքատնտեսական ուղղություններից, ինչպես մերկանտիլիստների և ֆիլիստերատների դոգմներն են)։

10) Այս առաջադրությունների, զուգահեռների մեջ, բոլոր երկվույթին, բոլոր նախադրյալները կան լուծելու համար Նալբանդյանի «սոցիալիզմի» հարցը։ Հրատարակախոսի միտքը շարունակ պատվել է զաղափարների այն ուղորտում, որի մեջ գործում էր ուստոպիստ-սոցիալիստների, Մարքսի, էնգելսի, Չերնիշևսկու միտքը։ Այդ մտածողների և Նալբանդյանի մերձեցման կետերից վրստահ կարելի է եզրակացնել, որ Նալբանդյանի քաղաքական-փիլիսոփայական աճումը նրան տանում էր գիտական սոցիալիզմի ուղղությամբ։ Իսկ ի՞նչ փաստորեն մինչև ո՞ւր գնաց նա էկստրեմալի բնագավառում, այդ պարզելու համար կռահումներ ու նախընթացի վրա հիմնված ենթադրություններ անելուց առաջ անհրաժեշտ է դիմել անմիջականորեն տնտեսական այն ծրագրի վերլուծությանը, որ Նալբանդյանի երկի կարևորագույն միջուկն է կազմում (զարձյալ նախադրուշացնում ենք, որ մենք չենք բնութագրում հրատարակախոսի բոլոր հայացքների ամբողջ սիստեմը՝ նույնիսկ «երկրագործությունը» գրվածքի սահմաններում)։

Վերնագիրն արդեն բնորոշող է. «Պրոլետարիատության (пролетариатство) սոսկալի խոցից» (Չերնիշևսկի) խոսափելու համար Նալբանդյանը հորդորում է բռնել երկրագործության—ուղիղ—նախադեմը, ազգի կաթվածահարության վերացման միակ միջոցը համարելով տնտեսական ուսուցիչան, դարձը գետի բնության գոգը։ Կապիտալիստական եվրոպայի (մասնավորապես Անգլիայի) գործավորների զարհուրելի թշվառության պատճառը հողերի համակենտրոնացումն է կալվածատերերի ձեռքում, հասարակ ժողովրդի հող չունենալը։ Ուստի «այն օրից պիտի թվենք ազգային նորոգության կարողությունը, երբ ազգը դիմե գետի բնությունը», («երկրագործությունը...», Երևան, 1930, էջ 86), որով խոսափած կլինի եվրոպայի արհավիրքներից։ Երկրագործն ունի հիմք, նա ունի հող, «նորա ձեռքում կա նյութ, որ ասել է ուժ և կարողություն դրամի համազոր» (էջ 66)։ Նալբանդյանը գիտակցում է, որ դա հետա-

դարձ շարժում է. «Ազգը լավ ու վատ, փորձեց մինչև այժմ վաճառականությունը, նա փորձեց և վարձկանությունը, և մշակությունը. սոցանից հետեւեալ նորա կյանքի ավերանքը, որի տակ այսօր ճնշվում է միջարեկի (պրեքսի բոլոր հայոց ազգը) ունի մի իդեալ՝ վաճառականությունը—էջ 85): Հիմնական և խելացի հարը փրկության՝ ուրիշ բան չէ կարող լինել, եթե ոչ դառնալ յուր նախկին կացութեանը (ընդգծումն իմն է. Յ. Խ.): Հողը և երկրագործությունը կարող է նորան փրկել» (էջ 76), երկրագործությունն ու առհասարակ գյուղական անտեսությունը (էջ 46):—Ուրեմն բոլոր ազգը երթա երկրագործ դառնալ.—հարց է առլիս խոտակիցը:

«Չենք տեսնում բոլորը, բայց պիտի որ ազգի մեծագույն մասը երկրագործ լինի, իսկ փոքրագույնը՝ երկրագործի գուրս բերած արդշունքը մշակող և վաճառող, որ գուղակշիռը պահպի, և ազգատությունը տարադիր գնա» (էջ 76): Այսպիսով ազգի մեծագույն մասը հողագործներ, իսկ փոքրագույնը՝ արհեստավորներ, արդշունհարեցողներ՝ ու վաճառականներ պիտի լինեն: Հողագործության, արդշունհարեցության և վաճառականության ներդաշնակ ազգային միասնակամութեան հողի վրա պետք է բարգաւաճի դասակարգային համերաշխությունը: Մահու և կյանքի խնդիր համարելով արեւտեսական խնդիրը, նալրանդյանը մեծ ձիգ է թափում գայլի գլխին ամենաարան կարգալու, համոզելու «փոքրիշատե կարողության տեր» մարդուն, որ մասնավորի երջանկությունը մի «վաղանցուկ երազ է», եթե ընդհանուրը ապահովված չէ, որ կապիտալիստին ձեռնառն է փրկության առաջարկվող ուղին: Դասակարգային տեսակետը բացակայում է, դասակարգային ներհակությունների գաղափարն անգամ չկա,— քարոզվում է միջդասակարգային համերաշխություն. երկրագործի «լքյալ բաղունները» գորացնելու համար կապիտալիստը տոկոսով կանխավճարներ կտա գյուղացուն ի գիմաց նրա ապագա բերքի, և դրամական շրջանառության դարպացման հետեւեալով «ազգը կդարանա և երկրագործը և վաճառականը և կարողության տեր մարդը օրըստօրե կհարստանան» (էջ 81): Միայն թե րմրոնեն իրենց ընդհանուր շահերը, սեղծեն սեփական չի ասում:

* Բանի որ կան կարողութեան տեր մարդիկ, որոնց խոստացվում է էլ ավելի ծավալուն հարստացման հեռանկար, ապա ուրեմն անխուսափելիորեն լինելու են նմանապես խոշոր վաճառականական և արդշունհարեցողական ձեռնարկություններ, հետեւեալ և խոշոր գործարաններ: Իսկ ո՞վ է այդտեղ աշխատելու,— արդշունհարեցողական պրոլետարիատը, որի գոյացումն անկարելի է խափանել նալրանդյանի ծրագրով ստեղծվելիք հասարակության մեջ: Բայց այդ մասին հեղինակը ոչինչ չի ասում:

Երկրագործությունն իր բոլոր ճյուղերով, անկախանան Նվրսպայից, ավելի արտահանեն, քան ներմուծեն... Բայց չպետք է աչքաթող անել, որ Նալբանդյանի հիմնական նպատակը աշխատավոր մասսաների պաշտպանությունն է, որ վաճառականն ու արդյունաբերողը ստորադաս դեր պետք է խաղան. «Ազդ ասելով պիտի խմանալ հասարակ ժողովուրդը և ոչ նորա միջից, նորա քրտինքով և նորա արյունով հառաջացած միքանի մեծատունք» (էջ 45):

Եթե ազդի մեծագույն մասը երկրագործությամբ է դրավելու, ապա Նալբանդյանի կենտրոնական մտահոգությունը պետք է լիներ ագրարային խնդրի լուծումը: Հողային ծրագրի ընդհանուր հիմունքները հանդում են հետևյալ դրույթներին:

«Երկաթի տրամաբանությամբ» և «այրական ծանրությամբ» ազդարարվում է, որ սեփականությունը գոգուրյուն է*: Սակայն իսկույն տրվում է՝ լայն վերապահում, սահմանափակում. այն բանի սեփականությունը, որ առանց մեր աշխատության բնությունը դնում է մեր առջև, հողը գոգություն է, ավազակություն և հափշտակություն: «Այլ խնդիր է աշխատությամբ ձեռք բերված այն բանը, որ բնությունը չէ պահում յուր գոգում, որ բնությունը չէ պատրաստում, անմիջապես, որ մարդը արվեստական ճանապարհով է պատրաստել, և ի վերջո որի արժեքը պայմանական է, մի խոսքով դրամը, որ մարդը վստակել է» (էջ 55—56, ընդգծումներն իմն են. Յ. Խ.):

Դրամը մնում է մասնավոր սեփականություն: Հանրայնացման ենթարկվում է ոչ ամբողջ հողը: «Հողը պատկանում է հասարակության, որի ամեն մի անդամ հավասար իրավունք ունի հավասար քանակության մրա, հավիտյանս ժամանակներին»... (էջ 51): Յուրաքանչյուր քաղաք, յուրաքանչյուր գյուղ պետք է ունենա յուր հատուկ հողը, որ «պիտի սեփական մնա» քաղաքի կամ գյուղի հասարակության: Այս մունդիցիպալիզացիան վերաբերում է՝ դաշտային հողին միայն, ուր պիտի բնքանա երկրագործությունը (ի դեպ. երկրի ընդերքը, արտադրայնքը, ծովերի, գետերի, անտառների հարստությունները չեն հիշատակվում) գյուղի և քաղաքի յուրաքանչյուր անդամը հավասար չափով իրավունք պիտի ունենա որոշ քանակությամբ հող ստանալու: Նվ այդ իրավունքը տեղի է այն-

* Այս հեղափոխոր աֆորիզմը, որ հայտնի է դարձել շնորհիվ Պրուդոնի գրքի, չի պատկանում Պրուդոնին: Հետաքրքրական է, որ սրբական կոմունիստ Մադգակը ասել է՝ «սեփականությունը բարձրագույն անարդարություն է և գոգություն» (Восточный сборник в честь А. Н. Веселовского, Москва, 1914, էջ 91):

քան, «որքան նա կամ նորա սերունդը պիտի բնակվի այն հողի վրա» (սպարբերական վերաբաժանումների գաղափարը չի առաջադրված): Միայն բնակվի և ոչ թե անձնական աշխատանքով մշակի իր հողը. դաշտային հող ստանում են անխափր բոլոր քաղաքացիները, ինչով էլ որ սպարապետի լինեն նրանք: «Եվ եթե դու, լինելով քաղաքացի (քաղաքի բնակիչ. Յ. Խ.), դադարված լինելով վաճառականությանը կամ այլ գործերով, չկամիս կամ ձեռնահաս չես քո բաժինը բնկած հողը մշակելու կամ մարդիկ վարձելով մշակել տալու, այդպիսի դիպվածում կարող ես վարձու տալ և այդ կերպով օգուտ քաղել քո հողից: Եթե հող վաճառելու սկզբունքը թույլ տրվի, այն ժամանակ աղքատության և թշվառության սկզբունքը կրնգոնվի» (էջ 50, ընդգծումներն իմն են. Յ. Խ.): Աշխատավորության շահերի սպառնալուծության միակ երաշխիքը հողը վաճառելու և գրավ դնելու արգելքն է: Չափազանց կոպիտ եզրակացություն չի լինիլ, եթե ասենք, որ Նալբանդյանի հողային ծրագրի մեջ գրեթե աղքատության և թշվառության սկզբունքն է ժխտվում միայն, որովհետև հանրայնացված հողի իրավական-ձեական պաշտպանության տնտեսական նշանակությունը չնչին է: Իր իդեալական հասարակության մեջ Նալբանդյանը ենթադրում է վարձու աշխատանքի, վարձվոր մշակների առկայությունը (սպա ուրեմն և շահագործումը), քեպետ և իր ամբողջ ծրագրի նպատակը մատուցելու թշվառության ոչնչացումն է: Թույլատրում է հողի վաճակաւորութունը, որով լայն դուռ է բացվում հողագործական անաշխատ եկամտի համար: Նալբանդյանը գուշակում է. ոմանք ժառանգաբար կամ իրենց աշխատանքով ավելի հարուստ լինելով, իսկ մյուսները ծուլության կամ դժբախտության հետևանքով՝ աղքատ, աղքատը կուղենա վաճառել իր հողը հարուստին, կստեղծվի հողի կորստաբեր համակենտրոնացում, այն «մոնոպոլիտներ», որի ստանդարտով Անգլիայում դիտվում է հողատիրոջ տարապայման հարկատվություն և անհող շինականաց տարապայման աղքատություն (էջ 51),— ահա այդ դժբախտությունը կանխելու համար առաջարկվում է, որ աղքատը զրկված լինի իր հողը վաճառելու իրավունքից: Ձեական իրավական սպառնալ. Նալբանդյանի ուտոպիան տառապում է հակասության և անգործ է կենսապարծել մեծ ժողովրդասերի նպատակը, մանավանդ որ պետության խնդիրը անդիտակցված է միանգամայն:

Հատկապես շեշտվում է ազատ վաճառելու և գրավ դնելու իրավունքը աչն հողի վերաբերմամբ, որ նույնպես տրվում է բոլոր քաղաքացիներին ու գյուղացիներին ի կատարյալ սեփականություն

(գլխավորում «բնակության, առանձին պարտեզի, անասնոց գոմի և այլ կարևոր բաների հարկավոր եղածի շափ հողի քանակություն», քաղաքում՝ «տուն և բնակություն հաստատելու համար» (էջ 50):

Այսպիսով, մասնավոր սեփականությունը և ապահովագրականությունը ոլորտի մեջ մնում են դրամը, ֆաղափի և գյուղի միջի ամբողջ հողը, բոլոր շենքերը (ինարկե, նաև գործարանները), պարտեզները, — արտադրության բոլոր միջոցները... բացի մերկ վարելահողից, — մերկ, որովհետև գյուղացու ինֆլենտարի, արտադրության գործիքների հարցը չի էլ շոշափված:

Վարելահողի հանրայնացման — մունիցիպալիզացիայի — արժեքավորման համար սեփականության ունենալ Մարքսի գիրքավորումը հողի մասնավոր սեփականության ամենատարածատեղի ունեցած, աշխինքն — հողի նացիոնալիզացիայի վերաբերմամբ:

Մարքսն ապացուցել է, որ կապիտալիստական սիստեմի համար հողատերեր անօգուտ է և ավելորդ, ուստի ռազիկալ բարձրության «տեսականորեն հանդուժելի հողային մասնավոր սեփականության բացառման»: Սակայն պրակտիկայում նրան պակասում է համարձակությունը, որովհետև համարձակումն ընդդեմ սեփականության մեկ ձևի «շատ վտանգավոր կլինի նաև մյուս ձևի համար»: Բացի դրանից բարձրան ինքն էլ է հող ձևը բերել: (К. Маркс, Теория прибавочной стоимости, т. II, ч. I, Партиздат, 1932, էջ 141):

Ուրեմն հնարավոր է հողի նացիոնալիզացիան կապիտալիզմի շրջանակներում — հարց է տալիս լինինք. «Ոչ միայն հնարավոր է, այլև նա ներկայացնում է ամենագուտ, առավելագույն հետևողական, իդեալականորեն կատարյալ կապիտալիզմ: Մարքսն այդ նշել է «Փիլիսոփայության թշվառության» մեջ, մանրամասն ապացուցել է «Կապիտալ»-ում և առանձնապես ակնառու կերպով շարադրել է «Հավելյալ արժեքի թիրախներ»-ի մեջ Ռուբինստեյնի գեմ ուղղված բանավիճակում (Ленин, Сочинения, т. XVI, էջ 30): Ուրեմն հողի մասնավոր սեփականության ամենատարածատեղի ունեցումն անգամ ինֆլեյտիվային համատեղելի է կապիտալիստական սիստեմի հետ: Ռուսական համայնքի փորձը խիստ սերձախոս է. նույնիսկ նարոդնիկության մեծագույն դեղարվեստագետ-գրողը՝ Գլեբ Ուսպենսկին բազմիցս հավաստել է համայնքի ներսում դատարկության շերտավորում, անհավասարություն, կեղեքում, բառարակ, կուլակ... Խնդիրը պարզ է միանգամայն: Եվ լինինք գրում է. «Գյուղացիական տնտեսության ամենալիակատար ազատության պարագայում, համաժողովրդական կամ ոչ սբի կամ անտեժու հողի

վրա նստած մանր տնտեսուհիների ամենալիակատար համադարձ-
վյան պարագայում մենք մեր առջև ունենք ասորանքային արտա-
դրության կարգ» (Труды, Социализм, т. XI, էջ 393):

Տալով կապիտալիստական սխտեմի ուժեղ—թեև ուրվագծա-
յին—քննադատությունը, խորը համակրանքով գուշակելով պրոլե-
տարիատի սոցիալիստական հաղթանակը նվրոտյալում, նալրանդ-
յանը կամեցավ փրկել հայ աշխատավորությունը կապիտալիստա-
կան արհավիրքներից, և, հենվելով հեգելյան փիլիսոփայության
դրույթների վրա, հնարավոր համարեց շրջանցել զարգացման կա-
պիտալիստական էտապը ու գեպի ետ, դեպի բնությունը կոչելով իր
հայրենակիցներին, ստեղծեց մի տնտեսական ծրագիր-ուսուպիւս,
որն ամենևին չի խաբւելում կապիտալիզմի հիմքերը:

Նվ որ չափազանց զարմանալի է, նալրանդյանի ծրագրում բո-
լորովին չի շոշափված արտադրության կազմակերպման հարցը:
Հեգելին նվիրված հոգվածում նալրանդյանը հողային միակ ճիշտ
լուծումը համարում է Ռուսաստանի հասարակական սկզբունքը,
որեմն համայնական հողատիրությունը,—նույն սղով է տողորված
նաև «Ներկրագործությունը»:

Բայց ամենապիտավորը մոռացված է:

Գերցենի համար ասպագա աղատ—համայնական կենցաղա-
կարգի տաճարի անկյունքարերն են՝ «Արտեյ ու գյուղական հա-
մայնք, վաստակի բաժանում և գաշտերի բաժանում, գյուղական
հասարակական ժողով և միացվող գյուղերից կազմված ինքնու-
րույնարար կառավարվող գավառակներ» (ԵՇԾ, 16, էջ 477):

Արտեյ և վաստակի բաժանում՝ նշանակում է արտադրության
կազմակերպում, աշխատանքի հանրայնացում, որի բացակայու-
թյունը նալրանդյանի ծրագրի ամենախոցելի կողմն է—այդ ծրա-
գրի «անկյունքարը», ինչպես տեղանք, սոսկ համայնական հո-
ղատիրությունն է (այն տարօրինակ լրացումով, որ վարելահող
ստանում են անխափր բոլոր քաղաքացիները, անգամ կապիտա-
լիստները):

Գերցենից էլ ավելի սրուշակի է գնում հարցը Չերնիշևսկին՝
արտահայտության իրեն հատուկ սղատիչ ճշգրտությամբ, անչա-
փելի տարբերություն կա համայնական արտադրություն չունեցող
համայնատիրության և համայնական արտադրություն ունեցող հա-
մայնատիրության միջև: Ու տրվում է հողային խնդրի լուծման
երեք աստիճանը. ա) հողի համայնատիրություն, բ) համայնական
արտադրություն, գ) համայնական սպառում (Полное собр. со-

чинений Н. Г. Чернышевского, СПб, 1906, т. III, «О поземельной собственности».

Հողային խնդրի այս եռաստիճան լուծումը, ինչպես տեսնում եք, տանում է դեպի կոմունա: Նալբանդյանի առաջարկած լուծումը խիստ թերի է, — մնում է առաջին աստիճանի վրա (ի դեպ. Չերնիշևսկու հոգվածը գրված է 1857 թ., իսկ «Երկրագործությունը»՝ 1862 թ.):

Նալբանդյանը, որ այնքան հարվածել է հայի նյութապատկանությունը, եսամուլ, նեղ անհատականությունը, որ միշտ կոչել է դեպի հանրագույն աշխատանք—«չենք տեսնում մի ծառ, որ ազդը միայն գործակցությամբ տնկած լիներ»—մոռանում է գործակցության, կոոպերացիայի սկզբունքը և համայնական հողի վրա ստեղծում միմյանցից կտրված, անջատ մենատնտեսություններ³ (էլ չենք խոսում այն մասին, որ կապիտալիստական պայմաններում կոոպերացիան երբեք չի կարող դառնալ սոցիալիստական արտադրության բջիջ, ինչպես դա տեղի ունի պրուլետարիատի գիլ-տատուրայի, սոցիալիստական իշխանության օրոք):

Այս, բնա իս, կարևորագույն հանգամանքը ցրում է տարակույսի վերջին նշույլն անգամ. Նալբանդյանի տնտեսական ծրագիրը սոցիալիստական չէ, սոցիալիզմը արտադրության բոլոր միջոցների հանրայնացումն է և արտադրության հասարակական կազմակերպումը:

Եվ, այնուամենայնիվ, «Երկրագործությունը» մեղանում որոշ չափով եղել է սոցիալիստական արամադրությունների և գաղափարների պրոպագանդի գործիք: Ինչպե՞ս:

Նալբանդյանը գիտեր, որ «ապագայքը» կկարողանան սառն աչքով նայել անցած դնացած իրողությունների վրա և ամենայն բանի տալ իր արժանի վարձը: Եվ մենք Նալբանդյանին արժանի վարձը տված կլինենք միայն այն պարագայում, երբ պատմական հեռանկարի մեջ գիտենք հրապարակախոսի գործունեությունը:

Ալ. Մարտունին (Մլասնիկյանը) արդարացի վրդովմունքով էր հերքում Լեոնի այն կարծիքը, թե Նալբանդյանի հրապարակախոսա-

³ Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտում 1930 թվ. (6 ապրիլի) Նալբանդյանին նվիրված իմ զեկուցման բնությունն ժամանակ այս առթիվ հանդուցյալ երաժշտադեմ Սպիրիդոն Մելիքյանը նկատեց, որ սա կարող է Նալբանդյանի հիմնական համոզմունքը չլինել, — հողային ծրագրի այս համեմատ լուծմամբ Նալբանդյանը թերեւ կամեցել է շարունակել իր հայ բնթերցողին լայն ծրագրով ու տվել է որոշ միևնույն-ծրագիր միայն:

կան գրվածքները շատ բովանդակալից չեն: Լեոնի ասելով, ոչ ոք չի կարդացել Նալբանդյանի հրապարակախոսական գրվածքները (կարծիքն արտահայտված է Լեոնի՝ գրականության պատմության մեջ) այն ժամանակ, երբ Նալբանդյանի նրկերի առանձին (1906 թվ.) հրատարակությունը չկար գեռ ևս,—հրապարակախոսը նվիրական հասկացողություն է դարձել ընդհանուրի համար զլխավորապես իբրև բանաստեղծ:

Առաջին հարցում Լեոն խորապես սխալվում է, հայոց գրականության մեջ ամենատարածատական և ամենարժանգահալի գործերը հրապարակախոսության բնագավառում, անտարակույս, Նալբանդյանի գրվածքներն են (որոշ հարցերում Նալբանդյանից գերադանց է Արսեն Թոխմախյանը, որ Նալբանդյանի գործի շարունակողը կարող է համարվել):

Բայց Լեոն իրավացի է, որ այսպես կոչված «լայն հասարակությունը» քիչ է ծանոթ եղել—մանավանդ երկերի առանձին հրատարակությունից առաջ—Նալբանդյանի հրապարակախոսական գործունեությանն առհասարակ ու մանավանդ «Նրկու տող»-ին, կամ երկրագործությանը նվիրված բրոշյուրին: Բայց ռևոլյուցիոն Նալբանդյանը խոմ միայնակ չի՝ եղել: Ո՞վքեր են այդ Նալբանդյանի ընթերցողները, որոնց տեսակարար կշռով պետք է որոշվի Նալբանդյանի պատմական նշանակությունը: Խոսքն այստեղ վերաբերում է Նալբանդյանի ռևոլյուցիոն քաղաքի և գործի փոքրաքանակ երկրագործներին և ոչ թե առհասարակ այս կամ այն պատճառով—նրան հարգողներին: Տվյալներ կան պնդելու, որ հայ աշխատավորական խավերի գաղափարախոս Նալբանդյանը որոշ խմբակի ներկայացուցիչ է: Նրա ուսուցիչ Գաբրիել քահանա Պատկանյանը հաղորդում է, որ Հնդկաստան դնալիս Նալբանդյանը ճանապարհին պատահել է միքանի «չնչահավատ»,—նինիլիստ հայերի, որոնց ծանոթացել էր գեռ Ռուսաստանի մայրաքաղաքներում, և խրախույս գտել նրանց «խոթամիտ» խոսքերից (Նր. Շահադիզի Տեր-Գաբրիել Պատկանյան, էջ 115):

Միք. Նալբանդյանը «երկրագործությունը» նվիրում է հայկական երիտասարդությանը և, ասելով, իր համախոհներին նկատի ունի, երբ գրում է. «Ձեր սակավաթիվ լինելը, համեմատելով պետքերի շատության հետ, թող չվհասեցնե՞ն ձեզ»...

Նալբանդյանի համախոհների մի խմբակ եղել է Պոլսում,—գրաստացույցը—«Մեղու»-ի խմբագիր Սվաճյանի՝ նամակն է. Մե՞ծ է

1 Սերգեյ Ռադիկովսկի (խմբ.):

եղել այդ խմբակը, գործն է արդյոք, ինչպե՞ս է յուրացրել Նալբանդյանի ռեզուլյուցիոն դադափարները, — այդ մասին տվյալներ չունենք:

Ինչ վերաբերում է սուսահայերին, այստեղ ևս սխալ է դատարկաբան շերտավորում մտցնելը Նալբանդյանի բազմաթիվ հարգողների մեջ և գտնենք արմատական-ռեզուլյուցիոն Նալբանդյանի հետևորդներին: Ինքնակալական սեփմի գաժան պայմաններում հեշտ չէր «Երկրագործությունը» բրտշյուրի տարածումը Ռուսաստանում: Հայտնի է, որ Բախուխի ուղարկած բոլոր օրինակները ընկան ցարական ժանդարմների ձեռքը: Թե առաջին անգամ ե՞րբ հաջողվեց Նալբանդյանի մեծագույն երկին Ռուսաստան թափանցել ու ընթերցողներ գտնել, — չգիտենք: Որոշ տեղեկություններ ունենք միայն ՏՈ-ական թվականների վերաբերյալ: Երբ իր ժամանակի ամենաարմատականորեն մտածող գործիչ Արսեն Թոխմախյանին խափարամիտ Շշմանյանը համեմատեց Միք. Նալբանդյանի հետ, Թոխմախյանը հղարտորեն հայտարարեց. «Հանդուցյալի հիշատակի հետ ևս ուրախությունը կրարձրանամ Շշմանյանների կառուցած կախաղանի վերջ» («Մասիս լեռների հարավային ստորոտները... Թիֆլիս, 1882, էջ VI), զրանով ամենայն հավանականությամբ ակնարկելով Նալբանդյանի ռեզուլյուցիոն գործունեությունը:

Որ այդ ժամանակ Նալբանդյանի «Երկրագործությունը» երկի դադափարները մտել էին արդեն սուսահայ մտքի շրջանառության մեջ, այդ մասին ունենք երկու բացահայտ վկայություն:

1882 թվ. «Մեղու Հայաստանի» լրագրում (№ 48) լույս տեսավ Մոսկվայի Գյուղատնտեսական Ակադեմիայի ուսանող Հ. Տեր-Մովսիսյանի հոդվածը՝ «Գաղթականությունը և երկրագործական դարձողները», որի մեջ հայ գյուղացու ապագա հաստատ, անկախ և բախտավոր կյանքի միակ միջոց հռչակվում է հողը (և գյուղատնտեսական-արտադրական կոոպերացիան). «Մոտ քսան տարի սորանից առաջ մի ճշմարիտ ազգասեր հայ երիտասարդ այս մեծ և նշանավոր խոսքերն ասաց — «Երկրագործությունն է ուղիղ ճանապարհը» (Նալբանդյանի անունը չի արվում, հավանորեն զրաքննություն վախից):

Ավելի որոշակի և նշանակալից է ընկ. Ս. Արկոմեդի (Գ. Ղաբաջյան) ցուցմունքը: Մշակակաճնների ծրագրից դժգոհ երիտասարդների մի խումբ Նալբանդյանի «սոցիալիզմի» մեջ է գտնում փրկությունը, — «Երկրագործությունը» արտատպվում է հեկտոգրաֆով և տարածվում Թիֆլիսում (արտադրողներն են եղել արհեստա-

շիրաց զորոցի աշակերտներ Միքայել Հովհաննիսյանը՝ ապագա Վրացական Նար-Դոսը և Ալեքսանդր Ծատուրյանը՝ ապագա բանաստեղծը Ս. Аркомед, «Первая группа революционеров армян на Кавказе», Заккнига, 1829 г.

Կարևոր հանգամանքն այն է, որ լիբերալիզմից դժգոհ գեմա-կրատական-արմատական տարրերը մեր ամբողջ գրականության մեջ հենվել կարող էին միայն Նալբանդյանի վրա: Եվ դա հասկանալի է. նա եղել է առաջին հայ ռեուլյուցիոներն Ռուսաստանում, նա գոհվել է ռեուլյուցիոն գործի աստարեզում, տվել է ցարիզմի անհախընթաց ուժեղ քննադատությունը, կապիտալիստական սիստեմին հասցրել է այնպիսի հարվածներ, որպիսիք չի տվել ոչ մի ուրիշ հայ գրող, կապիտալիզմը նրա կողմից քննադատվել է աշխատավորական-դատակարգային դիրքերից՝ նա իրոք սիստեմի մահն է գուշակել և ոչ թե բավականացել է Նաղարչանցի, Պատկանյանի, Շահազիզի, Սունդուկյանի և այլոց նման բարի և չար, լավ ու վատ կապիտալիստի մակերեսային անարդասավետ պրոբլեմը գնելով, Նաղարչյանն ազդարարելով ազատագրումը գիտել փորձեա աշխատավոր մասսայի տնտեսական ազատագրում, իր որոշ էջերով ինտերնացիոնալիզմի քարոզիչ է հանդիսացել և արտասու-վոր վառ կերպով պաշտպանել է թուր Ժողովուրդների համասար իրավունքը, — նրա հուշակավոր երկի մեջ որոշ չափով զգացվում է Հեգելի ուսմունքի՝ այդ «ռեուլյուցիայի հանրահաշիվ» ազատարար շունչը, — Փոքերբախյան մատերիալիզմով նա խիստ թուլացրել է կրոնի և փիլիսոփայական իդեալիզմի հիմքերը:

Փուլքի չէ, որ աղյուսակահան-լիբերալ գաղափարների մնացորդները որոշ չափով խախտում են մտքի հետևողականությունը, — լիբերալիզմից դժգոհ բնրեցողը Նալբանդյանի մեջ որոնել և գտել է այն. ինչ որ հաճավոր է եղել իրեն:

Դրան մասամբ նպաստել է Նաղարչյանի երկի բնույթը ևս: «Երկրագործությունը» տենդային տրամագրություն, բացավառ մըտքերի և զգացմունքների մի ժայթքում է. գրվածքի կառուցվածքը թերի է, տարրեր մասերի մշակումն անհամաչափ, — կան ակներև անհարթություններ, մտքի շփմնավորված թախններ, — ուժեղ և սքանչելի էջերի կոպրին զարմացնում են անսպասելի թույլ հատվածները (օրինակ, ձանձրալի խոսակցությունը կարողության տեր մարդու հետ) և հետաքրքրականն այն է, որ ամենափայլուն, ուժեղ տպավորող ձևավորում ստացել եմ գրվածքի հենց ամենաարմատական մտքերը:

Նալբանդյանի տնտեսական ծրագիրը երբեմն լավ չի հասկացվել ոչ միայն այն պատճառով, որ մեղանում տնտեսագիտական միտքը եղել է խղճեւի վիճակում (շատերը կարծել են թե համայնական հողատիրութիւնն արդեն սոցիալիզմ է), այլև որոշ չափով այդ ծրագրի անհաջող շարադրանքի հետևանքով:

Մակայն եթե իրոք համայնական հողատիրութիւնը, հողի հանրայնացումը կադիտալիստական պետութեան մեջ բուրժուական միջոցառում է, այդ չի նշանակում թե կարելի է ժխտել նրա պրոգրեսիվ պատմական խոշոր դերը:

Հողի համայնատիրութեան պահանջով Նալբանդյանը ոչնչացնում է հառաջադիմութեան ամենամեծ խոչընդոտ, ֆեոդալիզմի ներկայացուցիչ կալվածատիրական դասակարգը* և հարված հասցրնում մասնավոր սեփականութեան մի կարևոր ձևին, իսկ դա, ինչպես Մարսն է ասում, կարող է շատ վտանգավոր լինել այդ սեփականութեան մյուս ձևերի համար ևս:

Պրոլետարիատի և կիսապրոլետարական խավերի համար «հողի նացիոնալիզացիան կլինի մի տարր, որ հասարակական ամբողջ արտադրութեան սոցիալիզացիայի ակտիվ է գրգռում» — ասում է Լենինը (Ленин, Избранные произведения, т. VI. ч. 2-я).

Նույնը որոշ սահմանափակող վերապահութեամբ կարելի է ասել նաև Նալբանդյանի առաջարկած՝ հողի մոնիցիտալիզացիայի մասին, — նա հայ գեմոկրատական գիտակից խավերի մեջ զբոսնել է սոցիալիզմի ակտիվ, արծարծել մասնավոր սեփականութեան ոչնչացման գաղափարը: Եթե սեփականութիւնը հողի (և բնութեան) անկախութեամբ գոյութիւն է, ապա պրոլետարական ու կիսապրոլետարական խավերում հեշտութեամբ կարող էին զարգացնել Նալբանդյանի գրույթը և գոյութիւն համարել ամեն մի մասնավոր սեփականութիւն, մասնաւոր երբ հայ բնթերցողների աշխատավորական բանիմաց տարրերը հասկանալ սկսեցին, որ դրամն ու առհասարակ արտադրութեան միջոցները (ոչ թե հողը միայն) չունեն աշխատանքային ծագում, այլ կալված են ուրիշի աշխատանքի շահագործման հետ (եթե վերցնես նրանց մեծ քանակները):

Ահապէս կարեւորութիւն ունեցող հանգամանք է, որ Նալբանդյանը բուրժուական լիբերալիզմից երես դարձրած ընթերցողին եր-

* Որ սա խոշոր նշանակութիւն ունեցող պահանջ է, դրա ապացույցն այն է, որ միջին աշուոց, որ մինչև այսօր էլ կապիտալիստական շատ երկրներ (օրինակ՝ Անգլիան) չեն կարողանում վերացնել ֆեոդալիզմի ճնշող մնացորդները:

բեմն առկելին է տվել, քան թե ինքն ունի*։ Այդ ընթերցողների գիտակից մասը որոշ վերամշակման միջոցով հաղթահարել է Նալբանդյանի հակասությունները, մի կողմ նկատելով «խանդարող» տարրերը, ու հանգել սոցիալիզմի գաղափարին։

Որքան էլ ազդեցիկներ այդ սոցիալիզմի գաղափարը (շատ դեպքում սոսկ սոցիալիստական առամադրությունը), նրա պատմական ազատարար նշանակությունը չի կարելի թերագնահատել։ Արժեքների պատմական հարաբերակա՞նության տեսակետից դարձյալ պետք է նկատի առնել այն գաղափարային շրջադասումը, որ ունեցել են Նալբանդյանն ու նրա արմատական ընթերցողները։ Մի հեղինակ, որ կարողացել է սոցիալական սուր հարցեր արծարծել, — կապիտալիստական սխառնի քննադատությունը տալ և կործանումը գուշակել, և որ ընթերցողների մտքերը — այսպես քե այնպես — ուղղել է սոցիալիզմի կողմը՝ կատարել է պատմական մեծ գործ։ Եվ դա այն ժամանակ, երբ դարաշրջանի այլ գործիչների շատերի ամենաբարձր ցանկությունները բարեգործության փակուղուց դեմը շէին գնում, երբ կապիտալը սրբագործվում էր ազգոգուտ բարեարդությամբ։

Ահա այսպիսի գորշ ֆոնի վրա միանգամայն սարսուղորոշ կերպով է եղերագծվում Նալբանդյանի դործը, որ զժվար է գերազնահատել...

* Փեղարվեստական գրականության մեջ առանձնապես ցայտուն են նմանությունները Գոգոլի «Ռեինգուր»-ն ու «Մեռյալ հոգիները», հեղինակի համոզմունքով, համեստագուշն հպատակ են ունեցել՝ մերկացնելու մի խումբ գավառական կաշառակեր-ատոխճաճալորների և տնտեսապես-բարոյապես քայքայված կալվածատերերի։ Բայց նրա երկերը հզոր միջոց դարձան նիկողայոսյան ամբողջ իրականության քննադատման համար։ Գոգոլի վերաբերմամբ նման միտք արդեն Դորոշյուրովն էր հայանել։ Գոգոլի սուր օրինակը ավելի ևս հասկանալի պիտի դարձնի, թե ինչպես կարող էր Նալբանդյանը — չնայած իր տնտեսական ոչ-սոցիալիստական ծրագրին — սոցիալիզմի բարեգիշ լինել մեղանում. չէ՞ որ նա կապիտալիստական սխառնի քննադատել էր սոցիալիստունեն, ազգային խնդիրներն արծարծել էր մասամբ ինտերնացիոնալիստորեն...

ՄԱՌՆԴՈՒԿՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՔ

Մի հատորով, կառավերգութիւններ, արձակ երկեր,
նամակներ: Խմբ. Ս. Հարութլոյնյանի
Պետական հրատարակչութիւն, Երևան 1934, էջ 550, գինը 25 օ.
(շքեղ հրատ.)

Գեղի գիտութիւնն տանում է ոչ
ստղծական լայն ճարտարք, և միայն
այն մարդը կարող է հույս ունենալ
հասնելու նրա լուսափայլ գաղաթիւերին.
ով չփախնալով աշխատանքներից, մա-
ղրցում է նրա քարքարոտ կածաննե-
րով:

Կարլ Մարքս

Գ. Սունդուկյանցի երկերի ժողովածուն, որ Պետհրատը լույս է
ընծայել վայելուչ հրատարակութեամբ (Թուղթ, ձեռնորում, նկարա-
զարդումներ, տպագրութիւն), կարոտ չէ պերճախոս հանձնարա-
րակների:

Սունդուկյանցը ռուսահայ սիրված կլասիկներից մեկն է հղել
միշտ, և նրա զրքերի պակասը գրաշուկայում խիստ զգալի էր:

Այս հրատարակութեան արժեքը մեզ համար է՛լ ավելի կրարձ-
յանա, երբ նկատի առնենք, որ սոցիալիստական գեղարվեստա-
կան գրականութեան զարգացման անհրաժեշտ նախադրյալ-առ-
հաժապանքներից մեկը հանրաճանաչված է գրական հին ժառան-
գութեան ուսումնասիրութիւնն ու քննադատական յուրացումն այն
խմաստով, որ «անցյալի գրականութեան փորձը պետք է արդի գրա-
կանութեան մեջ մտնի սոցիալիստական փորձի և հեղափոխական
աշխարհայացքի սրբիզմալով բեկված» (Պ. Յուզին, Ա. Ֆադեև, «Սո-
ցիալիստական ռաւիլլմը խորհրդային գրականութեան հիմնական
մեթոդն է», «Պրավդա», 8 մայիսի, 1934 թ., № 125):

* Տպագրվում է կրճատումներով (խմբ.):

Գրականարանության համար այս հրատարակությունն առիթ է հանդիսանում ծավալուն կերպով դնելու Սունդուկյանցի գնահատության խնդիրը, մանավանդ որ սա գրողի գեղարվեստական երկերի, հրապարակախոսական ֆելիետոնների առաջին լիակատար ժողովածուն է, պարունակելով ոչ միայն զրամատուրգի չմբողջ տպագրված արտադրանքը, այլև մինչև այժմ ձեռագիր մնացած պիեսը՝ «Կտակը» ու մասամբ նամակները:

Խմբագիր ընկ. Ս. Հարությունյանը լավ միտք է հղացել, տալով մի շարք փոփոխակներ ևս, որոնք մասնագետներին հնարավորություն կտան որոշ չափով ծանոթանալու զրամատուրգի աշխատանքի պրոցեսին: Խմբագիրը չի բավականացել ներածական հոդվածով, բոլոր դրվածքներն ունեն համապատասխան բլադմական-գրական ծանոթագրություններ: Կա նաև Սունդուկյանցիի նվիրված գրականության բիրլոգրաֆիական արժեքավոր ցանկը: Սունդուկյանցի կյանքի գլխավոր դեպքերի և զրամատուրգի երկերի ժամանակագրական տախտակները օգնում են ընթերցողի հիշողության մեջ սեփական կարևորագույն փաստերը: Վերջապես հրատարակությանը կցված է Թիֆլիսի բարրառի բառարան, բառապաշարը կազմել է ինքը խմբագիրը, իսկ մեկնարաններ՝ այդ բարրառի լավագույն գիտակ ընկ. Գևորգ Ասատուրը:

Ընկ. Սուրեն Հարությունյանի «Գարրիել Սունդուկյանի կյանքն ու ստեղծագործությունը» բնագործակ «Վերլուծական ակնարկը», ինչպես հեղինակն է ասում, «արդյունք է Սունդուկյանի ժառանգների մեղ հանձնած արխիվային գրական, հրապարակախոսական, զրամատուրգի անձնական նոր, և արդեն ծանոթ, նյութերի ուսումնասիրության» (էջ 11, ծանոթ.):

Իր լայն ընդգրկումով ու շոշափված հարցերի քանակով սա մեկը գրականության մեջ զրամատուրգի գաղափարախոսական դեմքն ու գեղարվեստական ստեղծագործությունը բնութագրելու առաջին լուրջ փորձն է:

Ընկ. Հարությունյանը մեծ սիրով է կատարել իր գործը, աշխատանք ու ջանք չեն խնայված,— օգտագործված են ոչ միայն հայկական, այլև մասամբ ռուսական ու վրացական աղբյուրները: Սակայն այդ ահապին գրականության կարևորությունը գլխավորապես կազմում են հում նյութերը՝ իդեալիստական, բուրժուական-նացիոնալիստական բննագատությունը չի կարողացել և չէր կարող լուծել Սունդուկյանցի աշխարհայացքի ու արվեստի հիմնական խնդիրը (իսկ մարքսիստական քննադատությունը շատ քիչ է զրադվել Սունդուկյանցու), այնպես որ, այստեղ, շատ դեպքերում, ու-

սրմնասիրողին վիճակված է նոր խոսք ասել: Եվ ընկ. Հարություն-
յանն ասում է այդ նոր խոսքը, թե՛ Սունդուկյանց-զաղափարա-
խոսի և թե՛ Սունդուկյանց-գեղարվեստագետի մասին:

Որքա՞ն է հիմնավորված այդ խոսքը*:

I

Խմբագրի ասելով, Սունդուկյանցի նամակներից ղետեղված են
դրական և մասամբ հասարակական տեսակետով արժեքավորները՝
միայն վեց նամակ, որոնք—այսպես թե այնպես—պաշտոնական
հանգամանք ունենւ Ափսոսալ պետք է, որ խմբագիրը դրանցից
պակաս արժեքավոր է համարել Սունդուկյանցի մտերմական նա-
մակները, որոնք զրկւած են կնոջը և պարունակում են հետաքրքրա-
կան նյութեր (այդ նամակներից երկուսը տպւած են Եր. Շահաղիզի
«Գարբիւլ Սունդուկյանց» ընկ. Հարությունյանին հայտնի կենսա-
դրական աշխատութեան մեջ, էջ 24—25):

Նամակները Փարիզից են զրկւած՝ 1878 թվականին: Մի՞թե ար-
ժեքավոր չեն Սունդուկյանցի այս տողերը «Խմ անգին Սոնա ջան,
երեկ առավոտեհան հասա Փարիզ, էն քաղաքը, որ յարսուն տարի
երազումս տեսնում էի. աճկով տեսնում իմ էս Փարիզը, մեջը ման
իմ դալի, մեջը շունչ իմ քաշում...»: «Ամա էս անձանոթ քաղկումը,
վուրդի դիւի նուր է ինձ համար, զիւ տեսած ու սեռած է թիւմ
ինձ. երեսուց սիրաս էնենց կըսած է էլի էս քաղկին, վուր հենց
դիւիւմ էստի եմ ծնե»: 11 օրից եկաւ Սունդուկյանցը զրում է, իբրեւ
էպիգրաֆ վերցնելով Սայաթ-Նովայի խոսքերը՝ «Առանց բիւլ ինչ
էյոնիւմ Փարիզը, Սոնա ջան, իմ քաղցր, իմ նազ Սոնա ջան...»:—
«Մարդու աճկո վուչինը չի կշտացնի... քանի էտի էի, հա՞ Փարիզ
ու Փարիզ, հիմի որ էստի իմ, հա՞ իմ Թիֆլիզ ու Թիֆլիզ...»: «Մե
տեսար իմ տեսի, վուր ամոթ է ձեռիս զալամ վիկանիւմ հորեսի-
ւիներ...» (Թե դա ինչ «տեսար» էր,— չի հաղորդում):

Մի նամակում ցայտուն խոսքեր կան Մուլիեռի արձանի առ-
թիւ... «Նրա առաջ փետացած մնալս ու իմ (հիացմունքի Գ.) ար-
տըսունքները...»:

Հետաքրքրական է նմանապես Վիեննայից գրած նամակը ար-
տասահմանյան առաջին ուժեղ տպավորութեան մասին՝ նախ և

* Մենք նկատի չենք առնում ընկ. Հարությունյանի մյուս երեք հոդվածները
Սունդուկյանցի մասին («Պեպո»-ի առանձին հրատարակութեան մեջ, «Հայ դրա-
կանութեան պատմութեան» մեջ և «Եսոբհրդային արվեստ»-ում; 1933 թ., № 3 (6),
քանի որ սա ամենից ընդարձակն ու հիմնավորվածն է):

առաջ աչքի է ընկել հողամշակութիւնը կուլտուրան: Շոգենաւից
գրած նամակում ուշադրով են երկու կետ: Սունդուկյանցը պատա-
հել է ամերիկացի ճանապարհորդ մարդ ու կնոջ, որոնցից վերջինն
է հայ գրողին իր հայախոսութեամբ ուրախացրել ու վշտացրել.
ամերիկուհին գիտե հայերեն, խսկ հայ «աղջըկիրքը շատ փային
իրանց լիզուն չեն գիտի»... «Ընձ թե կու սիրիս, իմ քաղցը Սոնա
ջան, ուխտ դի աստծու մոտ որ քու երեխանց հիդ քու ասկի լիզուն
խոսիս»:

Սունդուկյանցը հետը տանում էր «Պեպո»-ի ֆրանսերեն թարգ-
մանութիւնը՝ իր կատակերգութեան բախտը Փարիզի բեմի վրա
փորձելու նպատակով: «Էստի ձեն ննգաւ վուր Պեպոն յիդա Պա-
րիժ իմ տանում ու խան մեկն է կարթում, խան մեկն է ուզում,
հենց գիտեն մեխմուն է, տանում իմ Պարիժ խաղցնելու... Տեսնեմ
ինչ կու դուս գա» (հայտնի է, որ Սունդուկյանցի մտադրութիւնը
գլուխ չեկաւ. Ալ. Դշուման (ի հարկե, որդին) «Պեպոն» անհարմար
գլխեց Փարիզի հասարակութեան համար):

Նյութերի ստիպութեան պատճառով ընկ. Հարութիւնյանը չի
կարողանում որոշակի պատասխան տալ այն հարցին, թե ուսա-
նողական տարիներում, երբ սովորաբար կադապարում է մաթոու
հոգեւոր դեմքը, ի՞նչ հոսանքի է հարել Սունդուկյանցը: «Կարելի է
տեսլ, որ նա արձագանքած պետք է լինի (էջ XII) ուսական մտքի
առաջավոր հոսանքին»: Նախ, ուսումնասիրողը կարող էր ամենի
որոշակի խոսել: Երկրորդ, Սունդուկյանցի, թղթերի մեջ հենց ուսա-
նողական տարիներին վերաբերող ահադին քանակութեամբ նամակ-
ներ են պահպանուել (մոտ 100 հատ), որոնք խոշոր և որոշ հարցե-
րում վճռական նշանակութիւն կարող են ունենալ Սունդուկյանցի
աշխարհայայցի վեոջնական պարզաբանման համար: Նամակները
գրւած են վրացերեն, որին շտիբելով, մենք չկարողացանք օգտուել
նրանցից: Մի՞թե ընկ. Հարութիւնյանը, որ վրացերեն մի քանի
աղբյուրից օգտուում է, չգիտեր այդ նամակների գոլութեան մասին,
որոնցից կառեւորները, ի հարկե, պետք է գետեղվին զրամատուրդի
երկերի լիակատար ժողովածուի մեջ:

II

Փաստական մի շարք սխալներ ու անճշգրտութիւններ կան,
որոնք երբեմն հաղիվ թե կարելի լինի համարել մանրուք:

Հաղորդում է, որ 1859 թվ. սկիզբ է գրվում հայ թատրոնի
գործունեութեանն՝ այս անգամ արդեն Թիֆլիսում, Միքայէլ Պատ-

կանյանի կատակերգական փոքրիկ պիեսներով (քաղվածք է տրվում Յուրի Վենեկովսկու հոգվածից (էջ XV):

Մինչդեռ Պատկանյանն իր «Միջի մարդ կամ մոցիրուլ» կոմեդիա-ոգեվիլում հայտնում է, որ 1859 թվ. հունիսի 26-ի հաշով ներկայացումը իր՝ Պատկանյանի համար խթան հանդիսացավ հղանալու «Մոցիրուլ» միտքը: Այդ օրը խաղում էին կենցաղային «Բարբարե և Պեարսոս»-ը, որ պատկանում է «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիր Ստ. քահանա Մանդինյանի գրչին և տպված է «Հայոց լեզուն» փերնագրով նույն թվականի «Մեղու»-ի № 9 (փետրվարի 28), 10, 11, 15 և 16-ում (այդ ներկայացման նկարագրությունը տես «Հուշարար»-ում, 1913 թվ., գիրք Դ, Զ. Գրիգորյանի հիշողությունները): Չենք շոշափում այն հարցը, որ առաջնությունը, ոմանց կարծիքով պատկանում է Գուրգենբեկյանին (տես «Հուշարար», 1908, № 15, 16, էջ 244): Չպետք է մոռանալ, որ 30-ական թվականներին էլ Թիֆլիսում եղել են հայերեն ներկայացումներ, բայց նրանք մնացել են պատահական, չեն մտել հայ թատրոնի օրգանական զարգացման շղթայի մեջ (ինչպես չի մտնում նույնպես խաչատուր Աբովյանի դրամատիկական փորձը):

Նոր դրամատուրգիան,—տեսնում է ընկ. Հարությունյանը,— ալեւի ուշ հանդես եկավ (էջ XV), քան թե նախորդ տողերում հիշատակված «Վերք Հայաստանի»-ն (լույս է տեսել 1858 թ. Գ.), «Սոս և Վարդիթերը» (լույս է տեսել 1860 թվ. Գ.) ու «Արություն և Մանուկը» (լույս է տեսել 1867 թվ. Գ.): Այնինչ նույն էջում հաղորդվում է, որ ռուսահայ թատրոնի (և դրամատուրգիայի) պատմությունն սկսվում է 1858 թվ. (Մոսկվա) և 1859 թվ. (Թիֆլիս):

Կրկնվում է բավականին տարածված թյուր կարծիքը կենցաղագրական դրամատուրգիայի և կեղծ-դասականի դադարաբան (դասակարգային) պայքարի մասին: Կեղծ-դասական դրամատուրգները նյութ են ունեցել Հայաստանի պատմությունը, «ավատական», «առաքինի» հերոսներին, «ազգային լաց ու շիվանը» (էջ XV): Պատմական ողբերգությունները «արտահայտություն էին կրոնական ոխության և մտայնության և հայ ֆեոդալական դասակարգերի (հոգնակի՜ Գ.) սոցիալ-քաղաքական ռեակցիոն դադարաբանության (էջ XV): Իսկ կենցաղագրական դրամատուրգիան բուրժուական մտավորականության ստեղծագործությունն էր»:

Դրամատուրգիայի բնագավառում ինչպես են տեղի ունեցել փաստերը: Առաջին ներկայացմանը բեմադրվել են մեկ կեղծ-դասական ողբերգություն և մեկ կենցաղագրական պիես: Ներկայացմանը երկու ուղղության օրգաններն էլ արձագանք են տվել՝ «Հյուսիսա-

փալլ», «Ճռաքաղ», «Մեղու Հայաստանի»: Երկու պաշտոնողական թերթերն էլ ողջունակալն հոգովածներ են ղեանդել ներկայացման մասին. «Մեղու»-ի թղթակիցը արտակարգ ոգևորությամբ է նկարագրում ներկայացումը, հասարակության ջերմ վերաբերմունքն ու տոնական բարձր արամադրությունը: «Ճռաքաղ», «Մեղու Հայաստանի»: Հենց կենցաղային պիեսը, քան թե «Հյուսիսափալլը» (որի հոգովածը պատկանում է Նալբանդյանին), — նա ավելի լավ է տվել գրվածքի գրական-գնահատականը:

Ուրեմն «կրոնական սիուլատսիական մտայնության» ներկայացուցիչները վերին աստիճանի գրական վերաբերմունք ցույց տվին ղեղի թատրոնն առհասարակ և կենցաղագրական գրամատուրգիան մասնավորապես: Ավելին: Թիֆլիզում առաջին կենցաղային պիեսը գրել է «Մեղու»-ի խմբագիրը, — նրա հետևորդ՝ իր ժամանակաշրջանի խոշոր գրամատուրգը, ռեժիսյորն ու թատրոնական ռեյսնդենտը՝ Միք. Պատկանյանը նույնպես պատկանել է պաշտոնողականների բանակին: Թատրոնական առաջին գործիչներից մեկը՝ Պերճ Պուշյանը հաղորդում է, որ Միք. Պատկանյանը հեղինակել և թարգմանել է կենցաղագրական յոթ պիես, իր ստեղծագործության մեջ գրանց հետ համատեղելով մեկ պատմական կեղծ-կյանիկ ողբերգություն՝ «Շուշանիկ»: Դա իսկական ջիգրաշեն էր, գրվել էր «Հակոբ Կարենյանցի» հռչակավոր «Շուշանիկին» հակադիր և պետք է ցույց տար ղեղերգության իսկական արվեստը (Ալ. Երիցյանի ասելով Մ. Պատկանյանի այդ ողբերգությանը հաջողություն չունեցավ, ծիծաղ հարուցեց և շուտով մոռացվեց): Պուշյանի կարծիքով ողբերգության երգերը Մ. Պատկանյանի գլուխ գործոցն էին:

Պարկեշտատուն կույս, գեղեցիկ, նաղելի,

Պերճ շառավիղ Մամիկոնյան քաջ տոհմի:

Հայաստանի քնքուշ ծաղիկ Շուշանիկ, և այլն:

Մեծ հաջողություն ունեւ ֆուդինյանի կենցաղագրական «Դալա-Ղադոն», բայց մի՞թե պակաս հաջողություն ունեւ Գալֆայանի կեղծ-պատական «Աշակ Երկրորդը», որ Մ. Աղաբեկյանի ռեժիսորությամբ բեմադրվեց 1863 թվ. հունվարի Թամամշովի թատրոնում: «Այն ի՞նչ խուռն բաղմություն էր, աստված իմ, որ միմյանց գլխի՝ ձկան ծվարի նման՝ ճխլավել էին, հնարավորություն չկար տոմսակ ստանալու, իրար գլուխ են ջարդում, իրար ուսի են բարձրանում: Արխտոսիքատ, վաճառական, արհեստավոր, կինտո... բոլորը տոմսակ են աղաղակում» (Պերճ Պուշյանց, «Հայոց թատրոնի սկզբնա-

վորութիւնը Թիֆլիսում», «Քատրոն», 1893, № 1, էջ 46): Եւ, իհարկէ, տներնդունելի չափազանցութեւն է ընկ. Հարությունյանի այն պընդումը, թե կեղծ-դասական գրականութիւնը (ուրեմն և պատմական ողբերգութիւնը) արդեն «մեռածին» էր մինչև Սունդուկյանցի «Խաթարաւան» (1866 թվ., էջ XVI):

Վերին աստիճանի պարագոքսային է թլում, բայց մենք հաւամեռ ենք կարծելու, որ Արսեն Բաղրատունու «Հաշկ զյուցաղնը», Ռաֆայել Պատկանյանի «Վարդան Մամիկոնյանի մահը», Բաֆթու «Սամուել»-ն ու «Դավիթ Բեգը», Գալֆայանների ու Կարենյանների կեղծ-դասական ողբերգութիւնները հիմնականում ոչ թե ֆեոդալական դասակարգերի անխտոն գաղափարախոսութեան արտահայտութիւններ են, այլ պատմական արդիականութեան պահանջ, բուրժուական ազգահավաքման միջոցներից մեկը, բուրժուական գաղափարախոսութեան մի յուրահատուկ—որքան էլ դա տարօրինակ թվա—ավատական ձև: (Ի դեպ, կեղծ-դասականութիւն տերմինը պետք է ընդունել պայմանական իմաստով միայն, որովհետեւ այդ ուղղութիւնն անհրաժեշտ էտեւ է եղել շատ ժողովուրդների գրականութեան պատմութեան մեջ, կատարելով հասարակական որոշ ֆունկցիա):

60-ական թվականների հաշ իրականութեան մեջ միանգամայն առանձնացնելով Միրայել Նալբանդյանին որպէս «եղակի ղեմը», ընկ. Հարությունյանը շարունակում է (էջ XIII) նոր տողից (և նոր արգացից). «Մեղանում «վերածնունդը» ներկայացրել է «Հյուսիսափայլի» շուրջը խմբած բուրժուական-լիբերալ մտավորականութիւնը: Ռաֆայել Պատկանյան, Սմբատ Շահադիլ՝ գեղարվեստական ստականութեան մեծ, Ստեփաննոս Նաղարյան՝ հրապարակախոսութեան մեջ և ուրիշները... (ընդգծումը մերն է. Գ.):

Ովքե՞ր են այդ ուրիշները: Անհարմար է խոսելն իսկ այն մասին, որ Նալբանդյանը «Հյուսիսափայլի» հիմնադիրներից մեկն է և երկրորդ սլունը, որ այդ ամսագրում նա ահագին նյութ ունի (1858, 59, 60 թվ.), որ 1861 թվ. արտասահմանում լույս ընծայած «Երկու տողում» նա հանդես է գալիս որպէս «Հյուսիսափայլի» գաղափարների մունետիկ, որ 1864 թվականին էլ նա բանտից հոգւած է ուղարկել «Հյուսիսափայլ»-ին... Այլ խնդիր է—և խիստ կարեւոր խնդիր—եթէ ընկ. Հարությունյանը կամենար պառկել, թե գաղափարախոսական ի՞նչ էվոլյուցիա է կատարել Նալբանդյանը և ին՞չ է տարբերում Նաղարյանից, ի՞նչով է հակադրվում նրան և առնասարակ բուրժուական լիբերալիզմին: Այո՛, Նալբանդյանը եղել է «Հյուսիսափայլ»-ի երկրորդ գլխավոր սլունը, իսկ Ռ. Պատ-

կանչանքը «Հյուսիսափայլ»-ում չի աշխատակցել, թեև կամեցել է (Նաղարչանցն իր ամսագրում տեղ չի տվել նրան—այդ մասին տես Նաղարչանցանի (Կոմս Էմմանուելի) հիշատակարանը, «Հյուսիսափայլ», 1859 թվ., № 1)*:

Խոսելով Տուրգենևի «Հայրեր և դավաններ» վեպի հերոս Բաղարովի մասին, ընկ. Հարությունյանը պնդում է, որ «ուսու մեծ վիպասանի ամեն մի տողից ծաղր ու արհամարհանք է արտահայտված նիհիլիստ Բաղարովի նկատմամբ» (էջ XXX): Տուրգենևին չճանաչող հայ ընթերցողը պիտի կարծե, թե վիպասանը այնպես է պատկերել իր հերոսին, ինչպես, օրինակ Բաֆֆին իր Ճանճուր Իվանիչին («Ձահրումար»), որի նկատմամբ մի քանի անգամ գործ է անվանում ռեխ արտահայտիչ խոսքը, կամ Ռ. Պատկանյանը՝ իր «Փոքրուկին Ավագը» գրվածքի հերոսին: Նիհիլիստների դեմ շատերն են գրել՝ Տոլստոյ, Դոստոևսկի, Լեսկով, Պրոխոմսկի, իրոք ամեն մի տեղում ծաղր ու արհամարհանք արտահայտելով (Դոստոևսկու մասին վերապահությունը պետք է ասել,—թե ինչո՞ւ, այդ մասին այստեղ չէ, որ պետք է խոսվի),—իր գեղարվեստական արդարադատվյալը նիհիլիզմի քննադատ Տուրգենևը խիստ տարբերվում է այդ գրողներից, այնպես որ, եթե արմատական երիտասարդություն մի մասը երես դառնրեց վիպասանից, մյուս մասը՝ գլխավորությամբ փայլուն Պրոխոմսկի՝ իր պաշտպանության տակ վեցերեց Բաղարովին (բայց երբեք հիշված վիպասանների նիհիլիստ-հերոսներին): Ամեն մի տողից ծաղր ու արհամարհանք... Ո՛չ, դա մի չափազանցություն է, որ հավատար է սխալանքի:

III

Սակայն անցնենք հիմնական հարցին՝ Սունդուկյանցի գաղափարախոսական և գեղագիտական բնութագրման:

Սունդուկյանց-Համալի առաջին մասլահաթը տպված է 1872 թվ. («Մշակ», № 2). «Բարո՛ւ, հաղար բարի, մշակ ախպեր»:

Արժրուհու կենդանության ժամանակ տպված վերջին մասլահաթի օրհանդեսն է (1886 թվ.) «Սիմեոն Զերուհու օրհանդեսը ըլի գրվելից ու արևուդ, Մշակ ախպեր» (Սունդուկյանցի միակ գեղարվեստական պատմվածքը՝ «Վարենկի վեչերը» զետեղված է «Մշակում», 1877 թվ.):

* Խոսքը բաժանաբար Պատկանյանի մասին է, 1860 և 1861 թվ. Ստ. Նաղարչանը «Հյուսիսափայլ»-ում զետեղել է Պատկանյանի մի թարգմանաբար (արձակ, Հաուֆի «Ուխտավորքը» և մեկ կամպիյատիկ հոդված (Նաղարչանի մասին), երկուսն էլ ստորագրված են Միքայել Վայելչյան:

1912 թվ. մասլահաթում Համալը գրում է. «Իմ սիրեկան «Մշակին»: Մոմենտի հանդիսավորության զգացումն ունի հեղինակը. «էսօր ուրիշ օր է. էսօր քառասուն տարին թամամում է էն օրվանումն», եփոր եկար էստի ու ես քեզ առաջի անգամն ասի բարո'վ, հազար, բարի, «Մշակ» ախտեր: էս խոսկերով կցվեցավ միր բարեկամութիւնն ու փլփլի դոստիր դաստնը էնդումնէ դեռ (ընդգծումը մերն է Գ.): Ղորթ է, մե ջեր մե բերախտութիւն պատահեցավ միր գլխին. մե սիւ կատու անցավ միր մեջը. ամա միր սերը մեկ-մեկու մոդ էնքան իստակ էր, քնքան հալալ, զորիւ ու անթամահ, վուր կատով (ղազանակով Գ.) դուրս արինք էն կատվին ու մնացինք մեկ-մեկու համա էլի են մշակը ու Համալը, վունց որ կեյինք ու կանք ինչրի էսօր» (էջ 392):

Դադանակով դուրս արված այս սե կատուն, որ, ինչպես կոեսնենք, մկան նշանակություն անգամ չունի, չափազանց ուռջվում է և մասամբ հիմք ծառայում ընկ. Հարությունյանի համար... Սուղդուկյանցին Արծրունուց բաժանելու, ստեղծելու մի կոնցեպցիա, որ միայն մթաղենել կարող է երևույթները:

«Բեբախտութիւնն ու սիւ կատուն» 1892 թվ. կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ տեղի ունեցած տարաձայնությունն է Արծրունու և Սուղդուկյանցի միջև: Այդ մասին ցցուն կերպով հաղորդվում է Սուղդուկյանցի կյանքի կարեորագույն գեպերի (ծնունդ, մահ, «Պեպոյի» բեմադրության տարին և այլն) շարքում. «կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ Սուղդուկյանը վեճի է բռնվում Գր. Արծրունու հետ» (էջ 523): Վեճի էության մասին չի հաղորդվում, — այնուամենայնիվ, սովորություն պետք է թողնի ընկ. Հարությունյանի խոսքը, քանի որ հեղինակը զրանից առաջ հայտնել է (էջ XIV), թե Սուղդուկյանցը Արծրունու զինակիցը չէր. այդ եզրակացությունը հիմնելով — զարմանալի խիզախությամբ — Արծրունու նախամշակական շրջանի հողվածների վերլուծության վրա: Այդ տրվում է այն Սուղդուկյանցի «ստեղծագործության կապակցությամբ» (նույն էջ, ծանոթ.), որ քառասուն տարի եղել է «Մշակի» հետ:

Ահա և տարաձայնությունը Մշակականների ձայներով պատկամալոր անցնելով, Սուղդուկյանցը հարել է հակառակորդ բանակին. Արծրունու թեկնածուներն էին՝ 1. Խրիմյան, 2. Սեդրակյան, հակառակորդներինը (Արգար Հովհաննիսյան) 1. Խրիմյան և 2. Իլմիրյան, Աշըղյան: «Այդ տեսակ վարմունքը մեր թատերագրողի կողմից պատիվ չէ բերում նրա պատկանելի հասակին — գրում էր «Մշակը» (1892, № 25): Սուղդուկյանցը պատասխանեց («Մշակ»

№ 26 և «Նովոյե Սբոգրենիե» № 2819), որ Արծրունին թույլ է տալիս իրեն «ամեն մի ստեղծյուն ու զրպարտություն», որ ինքը՝ Սունդուկյանցը մնացել է խրամյանական, միայն Սեդրակյան եպիսկոպոսի թեկնածությունը վաղաժամ է համարում, քեև մտերմական հարգանք է տաժում ղեպի նա*, բնդամին շեշտվում է, որ փորձ է արել խրամյանի անվան չուրջը գտնելու միջին ճանապարհ, հաշտեցնելու պայքարող կուսակցությունները, բայց ապարդյուն։ Ուրեմն, Սունդուկյանը գեմ է «Մշակի» երկրորդ թեկնածուն, թեև մտերմական հարգանք է տաժում... Չնչին, սկզբունքային արժեքից զուրկ մի վեճ է սա, աննշան «սիվ կառու», որ չի կարող Սունդուկյանցին բաժանել լիբերալ բանակից։ Եվ, հասկանալի է, որ Սունդուկյանցը իր հիշատակված մասնահատում տալիս է ամբողջ «Մշակի» Արծրունու—Լեոնի—Փալանթարի ամբողջ կուսակցության բնութագիրը. «Էսօր քառասուն տարի է, ինչ ճշմարտության ու արթարության իս քարոզում խալխին, մարթասիրտին ու հուլալունին իս սովրեցնում ղիփունին» (էջ 392)։

Հենց այդ են հաստատում նույնպես ընկ. Հարությունյանի բերած իրր-ապացույցները։ Արծրունին ընդհանրապես գրական է համարում «Պեպոն», բայց—միանգամայն երկրորդական հանգամանք! «Քննադատել է Պեպոյի մուրհակը Զիմզիմովից հետ ստանալու պահանջը, Կեկեկին կուսակցի հետ ամուսնացնելը» (էջ 504)։

* Արծրունին իր պատասխանում («Մշակ», № 27 և «Նովոյե Սբոգրենիե» № 2821 պնդում էր, որ Սունդուկյանը պարտավոր էր Գվեարկելուց առաջ հայտնել, թե ինքը գեմ է մշակականների երկրորդ թեկնածուն, իր ուսուերեն հոգվածում Սունդուկյանցը գրում էր, որ չի հրաժարվում խրամյանի թեկնածությունից, ինչպես «Ֆամիլյար կերպով անվանում է նորին սրբազանություն Մկրտիչ Սրիմյան արքեպիսկոպոսը Ս. Գրիգոր (ռուս ԳԵՐԳՐԻԱ Գ.) լուսավորչի հաջորդի ապագա բնորոշի լրագրի (այսինքն «Մշակի» Գ) էջերում»։

Այս առթիվ Արծրունին գրում է. «Դուք առում եք, որ մենք շատ ֆամիլյար (մտերմարար) անվանում ենք Հայրիկին՝ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Սրիմյան Իմացեր, ձերդ ղերաղանցություն (չենք կամենում ձեզ հետ մտերմ լինել), որ այդքան մեծ մարդուն, ինչպես Սրիմյանն է, բաժնական է միմիայն Սրիմյան անվանել, ինչպես շատ նշանավոր մարդկանց ենք անվանում՝ Պուշկին, Շեքսպիր, Գամբետտա, Խոսեֆուր, Նադարյանց, Նալբանդյան, Ալիշան և այլն»։ Սունդուկյանցը նորից հանգուս եկավ, այս անգամ «Արձագանք»-ում, 1892 թվ. № 29՝ «Բաց նամակ պ. Գրիգոր Արծրունուն»։ Ահա այդ նամակի առաջին և վերջին նախադասությունները։ «Մարդիկ համոզված էին, որ դուք անուղղելի եք, ես էլ համոզվում եմ այդ բանում»։ «Զեր հաշիվներն ինձ հետ ուրիշ նյութերի վերաբերմամբ կտեսներ, և ես պատրաստ եմ իմ «պատկառելի» հասակում արժանավոր ախոջան լինել ձեզ. միայն լուսավորչի սուրբ գահը թող խաղաղ մնա»։

Արծրունին պաշտպանեւմ էր «Պետոյի» ընդհանուր իդեան, Բաֆֆին ու Ռ. Պատկանյանը ևս (էջ XXXVIII): Բաֆֆին ու Արծրունին քննադատության ենթարկելով «Քանդած օջախը», նրա գրական հերոս Օսեփին դարձրին «Մշակի» դրոշակակիրը (էջ 505) և նույնիսկ մշակականների կուռքը (էջ 506): Ուրեմն նշուանների, նրբորանդների հարց է միայն, միանգամայն ներկուսակցական միշտ հնարավոր տարածանություն:

Միանգամայն վիժում վէ ընկ. Հարությունյանի փորձը — ստեղծելու սունդուկյունական հատուկ մտավորական խմբակ, որն արտահայտում էր բուրժուազիայի որոշ մասի շահերը, ինչպես և խնդիրները (էջ XXIV), — կամ ավելի որոշակի. «Սունդուկյանի խմբակցությունը, գործունեությամբ և աշխարհայացքով, ավելի սահմանափակ էր, քան կովկասահայ լիբերալիզմը՝ հանձին Արծրունու: Մինչդեռ Արծրունին և մարտական ազգայնականությունը հետապնդում էին արդյունաբերական կապիտալիզմի շահերը. Սունդուկյանն արտահայտում էր առևտրական բուրժուազիայի լիբերալ մտավորականության որոշ մասի գաղափարախոսությունը» (էջ XXVI):

Սունդուկյանական խմբակցությունը կազմում էին... գիտե՞ք ով... դերասաններ Գևորգ Չմշկյանը, Միհրդատ Ամրիկյանը, խհարկե, ինքը խմբակցության լիդերն ու «զանազան բնագավառներում աշխատող անհատներ»: Շեշտվում են Չմշկյանի խոսքերը. «Սունդուկյանցը սարսափում էր հայության բուրժուայի սերնդից և հաշտվում էր նրան»։ Զամբախության հասարակության նկատմամբ Չմշկյանն ունի նույն վերաբերմունքն, ինչ որ դրամատուրգը «և նույնիսկ ողկորված է նրա արվեստի խորությունը»։

Բայց եթե այսօր քիչ բան է հարկավոր գաղափարախոսական առանձին խմբակ կազմելու համար, ապա ինչո՞ւ նրա մեջ չէ նաև Սունդուկյանցի երկրպագու Ռ. Պատկանյանը, որի հայտնի ներդրական ոտանավորը բերված է XXXVIII էջում:

Ազգիս շարավորս վերքը լվանալ,
Վիրր մեծատունին անվախ ապտակել,
Գոհարով ծածկած կեղտերը բանալ,
Կեղծավորների դիմակը պոկել
Ու խեղճ կինություն զընեկ մարդու շար—
Այս ամենը դորեց միայն քո հանճար:

Կարիք չկար հարցը խճճելու. Սունդուկյանցը տեղ է գրավում մշակական լիրերալ բանակում նրա աչքիում*:

Եվ միայն այս եփմի վրա կարելի է արդասավոր կերպով զրազվել խնդրի հետագա խորացմամբ, ցույց տալու համար այն անհատական-առանձնահատուկը, որ տարբերում է Սունդուկյանցին Արծրունուց (բայց դրա համար, իհարկե, բավական չեն հրապարակախոսի նախամշակական հոգվածները):

Սունդուկյանցի ամբողջ ստեղծագործությունը «Օրեկաիվ իմաստով» նախապատրաստում էր արդյունաբերական կապիտալիզմի առաջացումն ու զարգացումը (էջ XXXVIII): Ընկ. Հարությունյանի փորձը ինչ որ սկզբունքային տարբերություն գտնելու առևտրական կապիտալի շրջանի լիրերալի և արդյունաբերական շրջանի լիրերալի միջև, թվում է, թե ոչ մի հիմք չունի՝ անգամ հոգվածագրի համար: Անհնարին է կարծել, որ Սունդուկյանցը դեմ կարող էր լինել արդյունաբերության զարգացման: Սունդուկյանցը ոչ միայն

* Սեդրաք Մանգինյանը գրում է, որ Սունդուկյանցի «բնագծի մեջ ժողովրդական կրոնասիրությունը խոր գրոշմած էր: Դրամատուրգը ներսխյան գաղտնի հոգարարձու է եղել, երբ առաջարկվել է գաղտնի ծրագրի մեջ մտցնել եվրոպական երաժշտություն, Սունդուկյանն արտահայտվել է դեմ հետևյալ պատճառաբանությամբ. «Եստ գեղեցիկ է կաթոլիկ եկեղեցու արգանքը, այնուհի օրկեստրը, բայց մեզ համար մեր շարականներից ավելի սիրուն բան չկա» («Տարազ» 1912, № 4), Բժշկ. Նավասարդյանը Սունդուկյանցին բնութագրելով (մարդակցաց, սերբակցաց, արգարադատ, բարեգործ, ազդասեր և մարդասեր, ավանդապահ ու ստավածատեր և այլն, և այլն) առանց այլեւայլության առաջարկում է. «Եթե Հայաստանից եկեղեցվո մեջ դարձյալ Երբեմն պետք է ի թիվս սրբոց դասվին այս կամ այն անձինք, ես կառաջարկեյի այսօր և եթե բնությունը Գարիկը Սունդուկյանցի վրա կանդնեցնել» («Տարազ», նույն համարը): Պարզ է, որ Սունդուկյանցի բարեկամի այս հիմար զրույցի զլխավոր հիմքը դրամատուրգի շեշտված ստավածասիրությունն է: Մտաբերում ենք Սունդուկյանցի ժամանակվա ուսանող Չերնիշևսկուն, որ նույն տարին է մահել Պետերբուրգի Համալսարանը (1846 թվ.) և նույն տարին ավարտել (1850):

Իր ուսանողական օրագրում (1848 թվ.) Չերնիշևսկին թողել է հեղափոխականի հոգևոր աճման նշումները բոցեղեն տողերի մեջ. «Ավելի ու ավելի եմ հաստատվում սոցիալիստների կանոնների մեջ»: «Ես պաշտպանում էի աքցիալիստների Ֆրանսիան ու նրա հավիտենական խռովությունները, Պրուգնին»: ...«Եվ ինձ թվաց թե ես տեսրիտ եմ ու կարմիր հանրապետության հետևորդ»: «Զեմ սիրում ես այն պարոններին, որոնք ազատություն, ազատություն են ասում,— և այդ ազատությունը սահմանափակում են նրանով, որ ասել են այդ խոսքը ու այն գրել օրենքների մեջ, և ոչ թե մտցնում են կյանքի մեջ,— որ ոչնչացնում են անհավասարության մասին խոսող տերտերք, բայց չեն ոչնչացնում այն սոցիալական կարգը, որի օրով ինքն առանձնորդականը հորդա է, սարսիկներ ու պրուլետարներ,— բանն այն չէ, թե կլինի ջար թե ոչ, կլինի սահմանադրություն թե ոչ, այլ

«օրեկտիվ խմատառով» այլ միանգամայն սուբյեկտիվորեն—գիտակցաբար ձգտում էր մեր հետամնաց երկրում ստեղծել կուլտուրական, այսպես ասած «կարգին» կադրերով: Եվ հասկանալի է, որ նրա մերջին խոսքը (1912 թվ.) լիբերալիզմի նշմարաւորյալ մասին պետք է լիներ զրական, իսկ իր «մտկի ու հոգու ախտեր» (էջ 392) «Մշակի» մասին՝ ուղղակի դրվատական:

Սունդուկյանցի առաջին իսկ կատակի («Գիշիրվան սարը խեր է») առթիվ արվում է մձուական ընդհանրացում. «ռեալիստ հեղինակը չէր հանդուրժում ոչ այդ (կեղծ-գասական, Գ.) ողբերգութունների թմաաիկան, ոչ ազգայնական-ֆեոդալական գաղափարախոսութունը» (ընդգծումը մերն է. Գ.): Սունդուկյանցի ամբողջ ստեղծագործուկյունը «հանդիսանում է կղերա-աւատական «հոգեոր» կուլտուրայի» բացասումը, անվերապահորեն հայտարարում է ընկ. Հարությունյանն ու այստեղ եեթ հիշատակում... կղերա-աւատական («կղերա-հետադիմական», էջ XIV) «Մեղու Հայաստանի»-ի հիացմունքի խոսքը Սունդուկյանցի, Տեր-Գրիգորյանի ու Փուղինյանի կենցաղային պիեսների մասին: Հնարավոր է, որ կղերական կուլտուրայի բացասումը ողջունվի կղերականների կողմից: Պարզ է, որ չի կարելի գասակարգային խորն ախոսներ գծել այստեղ, ինչպես անում է հեղինակը. կենցաղային դրաման—մենք տեսանք այդ—սկզբից եեթ արժանացել է մեր կղերականների համակրական ուշադրությանը և մասմաը ստեղծված է նրանց ախտիվ ջանքերով, սրովհետեւ ընդհանուր առմամբ ուղղված

հատարական հարարերությունները, այն, որ մեկ գասակարգ չծծի մյուսի արյունը»: «Ինձ թվում է թե մարդկության վերջական նպատակի նկատմամբ ունեցած համոզմունքներով ես դարձել եմ սոցիալիստների և կոմունիստների մձուական պարտիզանը»: Չերնիշեւիին ուսումնասիրում է Հեղեղ, Ֆոյերբախ, Պուրխ (որի դիրքը նա ստանում է Պետրաշևսկու խմբի հուշակալոր անդամ Նանիկովից): Պետրաշևսկու խմբակի անդամների ձերրակալման առթիվ Չերնիշեւիին գրում է, որ ինքը, Խճարկե, կմաներ այդ խմբակի մեջ: Մի տեղ էլ խոսվում է ազատության համար մեռնելու բաղցրության մասին...

Երկրորդ զուգահեռն էլ ընդդէ է. եթե Սունդուկյանցի գասընկեր Չերնիշեւիին (որ նրանից երեք տարով էր փորը) ուսական միջավայրում այնքան առաջ էր գնացել Սունդուկյանցից, ապա մեր դրամատուրգի մեջ ուսուցիչ Մուխերը եւ (ծնվել է 1622 թվ.) աշակերտել է մատերիալիստ փիլիսոփաներին, թարգմանել հռչակալոր մատերիալիստ կուրեցիուտի աշխատությունը,—աթիստ էր և հոգևորականության այնպիսի կատաղի թշնամի, որ նրա համար պահանջում էին մահապատիժ... ի՞նչ տարբերություն:

լինելով կեղծ գոտական ոգերբուխության դեմ—սկզբունքորեն հնարավոր է ընդունել և մեկը, և մյուսը, ինչպես Միք. Պատկանյանն էր ընդունում—աչգ կենցաղային դրաման ինքնին—անհրաժեշտորեն աշուպես առած, օրգանապես չպետք է անսլաճառ հակադրվեր կղերական-հոգևոր կուլտուրային, որի հիմքը մեղանում, անշուշտ, քրիստոնեությունն էր, եկեղեցին՝ էջմիածինը:

Աչգ իմաստով որքա՞ն ճիշտ է Սունդուկյանցի արմատականացումը: Կամ ավելի հիմնական հարց է ծագում. սոցիոլոգիական բնութանոր սխեմաները—այս դեպքում ֆրանսիական պատմության մասնավոր սխեման—որքա՞ն կիրառելի են բոլոր ժողովուրդների, մասնավորապես հայ ժողովրդի պատմական զարգացման նկատմամբ: «Ֆրանսիան այն երկիրն է, որտեղ պատմական դասակարգային կոփոներն ավելի քան այլուր, յուրաքանչյուր անգամ մղվել են մինչև վնասական վախճանը»... «Ֆրանսիան Մեծ Հեղափոխության ժամանակ ջարդ ու փշուր արեց ֆեոդալիզմը և բուրժուազիայի մարուր իշխանությունն հիմնեց այնպիսի կլասիկական ձևով, ինչպես ոչ մի ուրիշ եվրոպական երկիր» (Կարլ Մարքս, «Լուի Բոնապարտի Բրյուսների տառնութը», Պետհրատ, Երևան, 1931, էնդելսի առաջարանը, էջ 5, 6: Բնագծ. մերն են. Գ.): Ըստ էության նույն պրոբլեմն է առաջադրել Լենինը, երբ նշել է կապիտալիստական զարգացման երկու—ամերիկական և պրուսական—ուղիներ. ամերիկական (կամ ըստ էնդելսի՝ ֆրանսիական) ուղին կլասիկական ձևն է, երբ բուրժուազիան մինչև վնասական վախճանը ժխտում է ֆեոդալական կուլտուրան ու հաստատում իր զուտ բուրժուական իշխանությունը,--պրուսական ուղին այլ է, դա ֆեոդալական ու բուրժուական դասակարգերի կոմպրոմիսի ուղին է: Աչգ կոմպրոմիսի ուղիով է ընթացել պատմությունը Պրուսիայում: Անդլիայում, Ռուսաստանում, այդ ուղին է՛լ ավելի բնորոշ է հայ «ծխական» իրականության համար,—կապիտալիստական զարգացումը հայության մեջ ընթացել է ծխական-պրուսական ուղիով: Ֆեոդալական կուլտուրան մեղանում մինչև վնասական վախճանը չի ժխտվել ո՛չ Նաղարչանցի և ո՛չ էլ Արծրաճու կողմից: Մենք չպետք է հայտնաբերենք անհրաժեշտություններին նայենք լիբերալների աչքով և ոչ էլ լիբերալներին պահպանողականների աչքով: Պարզամիտ հակառակորդները ազգի գալաճան և եկեղեցու թշնամի հայտարարեցին Սա. Նաղարչանցին, մինչդեռ նա խորապես համոզված Բրիտանյա էր և եկել էր կապիտալիստական կուլտուրայով ամրապնդելու եկեղեցու հիմքերը. մի տեղ Նաղարչանցն արդար վրդովմունքով ասում է, որ «չխրան եկն և յիւրքն զնա ոչ ընկալան»:

Հայ պահպանողական պատմափիլիսոփայության հիմնական դրույթներից մեկն էր՝ եկեղեցին հայ ազգության հայտարարն է, եկեղեցուց դուրս փրկություն չկա. Extra ecclesiam nulla salus (եկեղեցուց դուրս ոչ մի փրկություն)*, որպես առաջնորդողի բնական դնում էր Արդար Հովհաննիսյանը («Արձագանք» 1892 թվ., № 49, «Մի օր առաջ»): Արծրունին այնքան ազատամիտ էր, որ այսպիսի կտրուկ հայտարարություններից խուսափում էր, բայց փաստ է, չէ՞, որ նա ևս չկարողացավ ազգությւնը բաժանել եկեղեցուց)**, մինչև վճռական վախճանը ժխտել ֆեոդալական հոգևոր կուլտուրան. 1892 թվ. կաթողիկոսական ընտրությունների շուրջը ծավալված փոթորկաշունչ պայքարը ուղղակի փոթորիկ էր մի բաժակ ջրի մեջ (փորձեցեք էական-սկզբունքային խորը տարբերություն գտնել հակառակորդ կուսակցությունների թեկնածուական ցուցակների մեջ՝ մի կողմից, Խրիմյան+Սեդրակյան, մյուս կողմից, նույն Խրիմյանը+Իզմիրլյան և Աշըղյան): Բուրժուազիան, ինչպես Պլեխանովն է մի տեղ ասում, այլ առնչությամբ, շատ դեպքերում իր հեղափոխության մեջ անգամ պահպանողական է, — հայ բուրժուական լիբերալիզմը իր ասպտամբության մեջ եղել է չափավոր, հայ բուրժուազիան իր պատմական-հառաչադիմական գործը կատարել է ոչ քան հեղափոխականորեն (ընկ. Հարությունյանն էլ է նկատում այդ), այլ էվոլյուցիոն-ռեֆորմիստական միջոցներով:

Այնուամենայնիվ պատմական հեռանկարը չկորցնելու համար անհրաժեշտ է հիշել, որ հայ կյանքում կար խավարամիտների մի

* «Նոր-Դարը» եկեղեցու մեջ է տեսել, «մեր դոյության անդրդվելի խաթիսը», նրա մեջ է որոնել հայության «անհերքելի փրկությունը» («Նոր-Դար», 1892, № 39), Լրադիրը վրդովված է, որ Արծրունին անվանաբեկում է Խրիմյանին իր այն հույսով, թե նա կկերպարանափոխի եկեղեցին, բարեփոխություններ կմտցնի ժամանակի ոգուն և պահանջներին համեմատ, 1892 թվ. կաթողիկոսական ընտրություններին «Նոր-Դարի» թեկնածուներն էին Մառիկոս Իզմիրլյանը և Սահակ Խապայանը: Սկզբունքորեն դեմ լինելով ուսաստանյայի թեկնածությանն, Սպանդարյանը համենայն դեպս ուսաստանյայի մեջ ամենից արժանավոր համարում էր Գևորգ Սուրենյանին: Արձանագրելու է, որ հետևյալ ընտրություններին (Խրիմյանի մահից հետո) մշակականները ձայն տվին Իզմիրլյանին, իսկ սրանից հետո՝ Սուրենյանին:

** Չնայած դրան նազարյանցից սկսած «հայությունից» չէին զրկում, իհարկե, հայ կաթոլիկներին ու հայ բողոքականներին, Իսկ Րաֆֆին նույնիսկ ընդունում էր մահմեդական հայի դադափարը: Բայց նրանցից ոչ ոք, կրկնում ենք, չկարողացավ հրաժարվել լուսավորչական եկեղեցուց (էջմիածնից):

նոճ խալ, որին նազարչանցը թվում էր նիհիլիստ, Ստեփան Ոսկանը՝ կոմունիստ...)*:

Ռուսահայ լիբերալ բանակում գործող մշակականների շարքերում մենք միայն մեկ մարդ գիտենք, որը գրեթե մինչև վնոական վախճանը ժխտում էր (գոնե տեսականորեն) կղեղրա-ավատական հոգևոր կուլտուրան ու միանգամայն բացասում ֆեոդալական Հայաստանի պաշտամունքը,—դա Արսեն Թոխմախյանն էր, բացառիկ պայծառամիտ մի դեմք: Բայց Թոխմախյանը պետք է համարվի մանր-բուրժուական ռադիկալ (որի սրանչացման խոսքը Միք. Նալբանդյանի մասին ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է հեղափոխական նախադյանին)*:

ԵՄԼ, ինչպես տեսանք, Արծրունին խորը հիացմունքով էր խոսում Ալիշանի և Խրիմյանի մասին, ապա ենթադրել պետք է, որ զրանք այնքան էլ հեռու չեն բուրժուական լիբերալիզմից: Հոգևոր կուլտուրայի այդ երկու խոշոր սյուները ինչպե՞ս են վերաբերվել կապիտալիստական զարգացմանը: Ալիշանը հայրենասիրական վառ զգացմունքով է գրել հայ առևտրական կապիտալի համաշխարհային տարածման արժեքավոր պատմությունը, տեղ-տեղ ակնհայտ երևան բերելով ուղղակի քնարական-գործվալի վերաբերմունք գետի իր նշույթ¹, Խրիմյանը տվել է մասնավոր-սեփականատիրական (կապիտալիստական) հասարակարգի թերևս ամենաուժեղ պաշտպանությունը ամբողջ հայոց զրականության մեջ...² Ուրեմն Արծրունին ու հկեղեցու այդ հռչակավոր ներկայացուցիչները միմյանց չեն ժխտել մինչև վնոական վախճանը:

* Հետաքրքրական է, որ երբ արևմտահայ անվանի հրապարակախոս Ստեփան Ոսկանին խավարամիտները մեղադրեցին որպես հեղափոխականի և կոմունիստի, նա պերճախոս հակահարված տվեց. ինչպե՞ս կարող է ինքը՝ Կալոյի մի աշակերտ՝ կոմունիստ լինել: Իսկ ինչ վերաբերում է հեղափոխական գործունեության, ապա Ոսկանն, իր ասելով, այո՞, մասնակցել է 1848 թվ. ֆրանսիական հեղափոխության, բայց ո՞ր հեղափոխության. փեարվարյան (բուրժուական Գ.) և ոչ քե հունիսյան (պրոլետարական—սոցիալիստական Գ.) հեղափոխության... Եթե նա մասնակցելու լինեք այդ վերջին հեղափոխության,—սպառիչ հատորոշությամբ պարզարանում է Ոսկանը,—կլինեք գեներալ Կավենյակի կողմը. Կավենյակին, ինչպես հայտնի է, անօրինակ դաժանությամբ ջարդեց բանվորներին:

** Հայոց պատմության առանձնահատուկ հիպոնանք. Արսեն Թոխմախյանն իր ժողովրդասիրական առաքելությունն ավելի լավ կատարելու նպատակով ձեռնադրվեց վարդապետ...:

Սունդուկյանցի դադափարախոտաւան կորաղիծը, ըստ ընկ-
Հարությունյանի, ունի ուղղորդ վերադարձման ու անկման թռիչք-
ներ, որոնց համադարձասխանում են դրամատուրգի արվեստի վե-
րացումն ու անկումը:

Հենց առաջին դրվածքի առթիւ («Գիշիրվան սաբըը խեր է») հայտարարվում է, որ Սունդուկյանցի տմբողջ ստեղծագործու-
թյունը բացասումն է կղերա-ավատական «հոգևոր» կուլտուրայի
(էջ XVII) առաջին երկու դրվածքներում (հիշատակվածն ու «Օսկան
Պետրովիչը») Սունդուկյանցը, քննադատելով նախնական կուտակ-
ման «խղիլխոն» գեղես դասակարգչությունն սահմանափակ է իր աշ-
խարհայացքի մեջ և «չի թափանցել անցյալ հարցերի խոր ուսում-
նասիրության մեջ» (էջ XVIII):

«Խաթարալա»-ում դրամատուրգը հասարակական կյանքի ու-
սումնասիրության ավելի բարձր աստիճանի վրա է: Կոմեդիայի դա-
դափարական առանցքը, ընդհանուր իդեան առևտրա-վաշխառուա-
կան բուրժուազիայի դոցության մեթոդների պատկերումն է, դրանց
քննադատությունը (էջ XIX): Դիմակաղերծ անելով Զամբախովին,
Սունդուկյանցը ցույց է տալիս բուրժուական բարձր խավերի ստոր
էությունը (էջ XXI):

Մարգարիտի խուլ բողոքը «բացահայտության չի հասել»
(էջ XXII): Դրական հերոսը (Մատիսյանը) չափազանց երկշոտ է,
զժողւշն, թուլամորթ, «որքանով խորը և ճշմարտադատում նկա-
րագիր ունի Զամբախովյան հասարակությունը, նույնքան թույլ և
անհետևողական է հեղինակին իր եղբայրացությունների մեջ», և կա-
տակերգությունը չի ժխտում բուրժուազիայի տիրապետության
«հիմքերից որևէ մեկը» (էջ XXIII): Սունդուկյանցի սատիրան առա-
ջավոր է, բայց ոչ հեղափոխական (էջ XXVII): «Էլի մեկ դոհ»-ի
Միքայելը մարտնչում է առևտրա-վաշխառուական բուրժուազիայի
բարքերի և դադափարախոտության դեմ, զեկավարվելով անհատի
ինքնուրունություն և անշահագործ աշխատանքի սկզբունքներով
(էջ XXVIII): Սակայն մարտնչող Միքայել-Սունդուկյանցը թույլ
ուֆորմատոր է, կամենում է բարվոքել ընտանեկան բարքերը, հրա-
ժարվել մարդու շահագործման վաշխառուական ձևերից (և մի՞այն—
Գ.): Ահա ինչու՜ (! Գ.) «Խաթարալայի» համեմատությամբ Սուն-
դուկյանն «էլի մեկ զոհ» կատակերգության մեջ է՛լ ավելի էր հա-
սունացել որպես մտածող: Նրա մեջ ուժեղացել էր բուրժուական

մարդասիրությունը, և նա դարձել էր... «ալիլի խորաթափանց» (էջ XXI):

«Պեպոյ՛ցի» մեջ անդրադարձել է գեմսկրատական խափերի վիճակը, գոստկարգային հակասությունների բախումը. դա «ճնշողների և ճնշվածների, կեղեքիչների և կեղեքվողների, հարուստ և աղքատ կենցաղների հակադրությունների կատակերգություն է», որի մեջ մանր բուրժուական դասակարգի ներկայացուցիչներն անցնում են հերոսների շարքը: Զիմզիմովը ներկայացնում է առևտրավաշխատուկան դասակարգը, իսկ Պեպոն՝ քայքայվող մանր-բուրժուական դասակարգը: «Պեպոն» համառատափոխնում էր բուրժուական մտավորականության պահանջներին (էջ XXXI—XXXII). Պեպոն պատսիվ է, անալիտիկ, բայց, չնայած իր մտածողության պահպանողական կողմերին, նա քննադատում է բուրժուական իրավակարգը և արտահայտում է քայքայվող մանր բուրժուակիայի պատմական բողոքը: Պեպոյ՛ցի մտածողության վրա «մեծ ճնշում է դրժում քրիստոնեության, աստծո հեղինակությունը»:

Գիտակցելով իր շահերը, Պեպոն զրանք պաշտպանելու ճիշտ ուղիներ չգիտեւ «Պեպոն իր սկզբունքները զոհում է առևտրավաշխատուկան բուրժուակիայի «վերածննդի» համար—ահա այն ծրագիր—մաֆսիմումը, որին հետապնդում են Պեպոն և Սունդուկյանը (էջ XXXIV): Իր «մեծ բնդհանրացումներից» Պեպոն իջնում է բուրժուական նեղ մարդասիրական բարոյականության աստիճանին և «կադիաալիզմի դեմ ուղղված գեմսկրատիայի բողոքը հանդում է բուրժուական հոտարակարգի պահպանմանը և ամրապնդմանը»: «Պեպո»-ի բնդհանուր իդեան առևտրավաշխատուկան բուրժուակիայի վերադաստիարակության իդեան է, պեպոյական դասակարգի դրությունն օգտագործված է Զիմզիմովին դարձի բերելու համար. դասակարգերի հաշտեցման, բուրժուական—մարդասիրական տեսակետ. «էապես Սունդուկյանը դասակարգային կռիվ և դասակարգեր չի էլ բնդունում». զրամատուրգը չէր կարող չնկատել, որ համքարությունների քայքայման շրջանում Պեպոները պայքարի ակտիվ միջոցներ են գործադրել,—և, այնուամենայնիվ, տվել է պատսիվ Պեպո: Սունդուկյանը աշխատել է ներդաշնակել մանր բուրժուակիայի և առևտրական կադիաալի շահերը, «դարձնելով Պեպոյին լիբերալ բուրժուակիայի շահերի արտահայտիչը»:

Իր մատահափնեւում Սունդուկյանը քարոզում է մարդասիրություն, արդարություն, հոտարակական գործ: Մատահափնեւը «էապես ոչինչ չեն փոխում նրա դասակարգային մտածողության մեջ» (էջ XLII):

«Քանդած օջախի»-ի իրական կեղծ է. «ըստ երևույթին Սունդուկ-
յանը հնարավոր էր համարում վերակենդանացնել, վերածնել, վե-
րադաստիարակել առևտրա-վաշխառուական բուրժուազիայի գորշ
մասսան՝ տիրող գաղակարգերի ազնվացրած ներկայացուցիչնե-
րով» (էջ XLVI): Պիեսում «պեպոչական կոլեկտիվի մի անդամ էլ
կա, Գիժ-Մոդին, որ խոսացնում էր ժողովրդի հարատև վիշտը և
երևույթների ըմբռնման կինտոյական «փիլիսոփայությունը»,—այս
հերոսը բարձրանում է «հասարակական հոտակից», բերելով այդ-
տեղի մարդկանց հույզերն ու ապրումները:

«Սեր և աղատություն» գրվածքի մեջ բուրժուազիան հանձին
վաճառական Մելքայի «ամեն ջանք գործ է դնում քաղել իր «գաղա-
կարգային մեղքերը», և ծառայել աղատության» (էջ XL, VIII), Նա-
տոն ցանկություն է հայտնում ամեն ինչ նվիրել աղքատներին, փա-
ռաբանում է հարստությունը—բարեգործությունը, հիշում է աստ-
ծուն... «Բրականության այսպիսի խեղաթյուրման, գաղափարա-
կան անկման (! Գ.) այսպիսի տատիճանի երբեք չէր հասել Սուն-
դուկյանը» (էջ XXIV): «Սունդուկյանը կեղծում, կեղծո՞ւմ էր իրա-
կանությունը»:

Սունդուկյանցի գաղափարական (ու դեղարվեստական) ան-
կումն էլ ավելի ցայտուն է արտահայտվել «Կտակ» կատակերգու-
թյան մեջ, որի հերոսը իր կադիտալները կտալում է բարեգործա-
կան նպատակների: Այդ հերոս Ալուրչյանը «գարձի եկած և իր գա-
սակարգի «մեղքը քաղող» անհատն է»: Վերջիվերջո Սունդուկյանը
«հանդում է բուրժուական բարեգործության գաղափարին»—
(էջ XLIX) ասում է ընկ. Հարությունյանը, հավաստելով այն փաս-
տը, որ դրամատուրգն իզուր չէ եղել Կովկասի հայոց բարեգործա-
կան ընկերության հիմնադիրներից մեկը (ընկերությունը կազմա-
կերպվել է 1881 թվին, Սունդուկյանցի գրվածքներում բարեգործու-
թյան գաղափարը շատ մեծ տեղ է բռնում այնպես որ ընկ. Հարու-
թյունյանի վերջիվերջոն անհիմն է):

«Եղճուկ» և «Ողորմելի» բառերով որակելով Սունդուկյանցի
վերջին տարիների աշխարհայացքը, բազմիցս շեշտելով դրամա-
տուրգի գաղափարային անկումները, հեղինակը հանկարծ հայ-
տարարում է. «Ասե՛կ, թե իր ստեղծագործության վերջին տարինե-
րում նա արմատապես ժխտել է իր նախկին մտածողությունը—ասել
այդ չի կարելի: Անկման շրջանի նախադրյալները եղել են նրա
ստեղծագործության վերելքի շրջանում» (էջ L):

Ասե՛կ այդ չի՞ կարելի... բայց ասվել է արդեն սրանից առաջ
և նույնիսկ՝ հետո. «Քանդած օջախը» անկման սկիզբը համարե-

լով, ընկ. Հարությունյանը իր ընդհանուր ամփոփման 13-րդ կետում գրում է. «Հետագա ամբողջ գործունեությունը Սունդուկյան մտածողի և գեղարվեստագետի կատարյալ անկումն է» (էջ LII): Այս հակասական գրույթները ամբողջական-հաստատուն մտապատկեր չեն կարող տալ առարկայի վերաբերմամբ. — մասնավորապես չկա Սունդուկյանցի դադափարային հետադարձ շարժման հիմնավորումը: Բավական է վերհիշել — ըստ ընկ. Հարությունյանի — «Պեպոն»-ի առանցքային դադափարների ամփոփումը: Ընդհանուր եզրակացությունների մեջ հեղինակը դրամատուրգի վերելքային գրվածքի առթիվ ասում է. «Գարոշական տեսակետը դառնում է միակի հասարակական կյանքի մեծագույն խնդիրները լուծելիս» (էջ LII): «Պեպոն» համապատասխանում էր բուրժուական մտավորականության պահանջներին: Պեպոն իր սկզբունքները զոհում է առևտրա-վաշխառուական բուրժուազիայի «վերածննդի» համար, — ֆրիստոնեության, դասակարգերի հաշտեցման փառք... և այլն, և այլն: Սունդուկյանցի դադափարային անկման (մանավանդ կատարյալ անկման) թևերից հակասում է նաև այն փաստը, որ Սունդուկյանցը 25 և ավելի տարիների ընթացքում «անընդհատ վերամշակել, մշակել և կատարելագործել է իր գլուխ գործոցը» (էջ 498), խորացնելով ոչ միայն հերոսների հոգեբանությունը, այլև «գիտակցական-տարրը» (էջ 497): Վերելքի «Պեպոն» մինչև վերջն էլ մնացել է դադափարային անկումների ապրած Սունդուկյանցի համար իր ամենասիրելի գործը (և նա կտակել է, որ արձան կանգնեցնեն ոչ թե իրեն՝ դրամատուրգին, այլ Պեպոյին): Ինչ վերաբերում է ստեղծագործական անկման, ապա չի կաշիլի մեխանիկորեն բոլոր դեպքերում այդ երևույթը բացատրել դադափարախոսական անկումներով կամ հասարակական պայմաններով, դրանցից անկախ էլ հնարավոր է ստեղծագործական ճգնաժամ: Բնորոշ փորձ է արվում տալու մշակական Սունդուկյանցի ստեղծագործության «անկումը պայմանափարող սուրբկտիվ և օբեկտիվ պատճառները»: Հիշատակվում են մշակականներ Բաֆֆու և Շիրմանզադեի գրվածքները, Հովհաննես Հովհաննիսյան, Հովհ. Թումանյան և այլն: Բաֆֆու «Ոսկի Արագածը», իբրև թե առևտրա-վաշխառուական բուրժուազիայի Սունդուկյանական ֆնևադատությունը չէր, որովհետև «Բաֆֆու հերոսը թողնում է վաշխառուների կողմից առանց և ուղևորվում Մոսկվա ձեռք բերելու առևտրական գործունեության վերաբերյալ գիտելիքներ» (էջ XLVIII): Ի՞նչ է նշանակում այս դիտողությունը, — ինչո՞ւ սա սունդուկյանական քննադատություն չէ, — Զիմզիմովին դարձի բերելու ծրագիր ունեցող դրամատուրգը չէ՞ր

կամենա, որ իր հերոսը կուտուրական դառնա... ավելորդ, անիմաստ հարցեր: Ճիշտն այն է, որ 80—90-ական թվ. հայոց դրականության զարգացման նոր էջ էր բացվում՝ արդյունաբերության (խկապես կապիտալիստական) շրջանի դրականության էջ:

Բայց այդ ժամանակը բուրժուազիայի համար ի՞նչ սկզբունքային-դասակարգային նոր գաղափարախոսություն էր մտցնում նախորդ շրջանի համեմատությամբ, — ոչ մի: Սունդուկյանը մի՞թե կարող էր կապիտալիզմի զարգացման գեմ լինել քնդիաճուր առմամբ: 1875 թվ. (ընկ. Հարությունյանին լավ հայանի) մատահանում Սունդուկյանը իր երազած իդեալական Թիֆլիսում, ի միջի ալոց, հիացմունքով տեղ է տալիս տներին, կամուրջներին, ֆար-րիկեֆին, ֆաբլանեֆին (այսինքն գործարաններին, — էջ 377):

V,

«Պեպո»-ի գաղափարախոսական նշանակության պարզաբանումը կարող է լիակատար դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ նկատի ունենանք հեղինակի և իր ընթերցողների (կամ հանդիսատեսների) վերաբերմունքը դեպի «Պեպոն»:

Ի՞նչ է կամեցել ասել հեղինակը, և ի՞նչ է ասվել նրա գրվածքով: Այստեղ կարող են լինել խոր տարբերություններ, որոնք արդյունք են գեղարվեստական երկի բազմաձևակ լինելու հանգամանքի. տարբեր ընթերցողներ, հասարակական-դասակարգային տարբեր խավեր տարբեր բովանդակություն կարող են դնել տվյալ երկի մեջ՝ երբեմն հեղինակի գիտակցված գաղափարին հակառակ: Շարուն դարձած էլտսիկ օրինակ է Գոգոլի «Վերաքենիչը». ըստ հեղինակի, իսկական վերաքենիչը, ցարական կենտրոնական կառավարության ներկայացուցիչը օրինականության ու արդիության առաքյալն է, — սկետական ապարատի ստորին օղակի աստիճանավորությունն է միայն նեխված: Բայց Գոգոլի հարվածն այնքան ուժեղ էր, որ այդ իսկական վերաքենիչը տպավորություն չքղեց, ու կատակերգությունն ըմբռնվեց (անգամ Նիկոլայ առաջինի կողմից), որպես ամբողջ ռեժիմի, նիկոլայեցան ամբողջ իրականության քննադատություն, մի հանսոքմանք, որ ցնցելու աստիճանի վշտալուրջ Գոգոլին, նա չէր գիտակցում, որ իր ցանկացածից ավելին է ավելի:

Մենք գիտենք, որ «Պեպոն» Սունդուկյանցի ամենասիրած գրվածքն է, բայց ինչպե՞ս է նա, որպես հեղինակ-ընթերցող, հե-

գինակ-հանդիսատես, մեկնարանում իր երկը: Ալ. Քալանթարն իր արժեքավոր հիշողությունների մեջ բերում է Սունդուկյանցի բնորոշ խոսքերը. «Ասում են, որ Պետլոյի խոսքերի մեջ կան նորագույն սոցիալական մտքեր: Այդ կարող է լինել, և ի՞նչ դարմանալի բան կա, եթե հազարավոր տարիների ընթացքում աշխատավոր մարդը նույն զգացմունքներն ունենա և նույն խոսքերն արտասանե: Մի՞թե միևնույնը չէ և Ավետարանի քարոզների և ուրիշ ժողովրդական շարժումների մեջ» («Արտ», 1910, № 1, էջ 87)*: Կարող է պատահել, որ «Պետլո»-ի մեջ լինեն նորագույն սոցիալական մտքեր... Ավետարանի քարոզներ:

Այս ընդհանուր խոսքերի կոնկրետացումը դռնում ենք Սունդուկյանցի կտակի մեջ, որի համաձայն «Պետլո»-ի կենտրոնական-հիմնական գաղափարն է՝ «Հաշտ ուտիլը (ուրացուրինը) մինձ ամուր բան ի մարքու համա ու ով իր պարտը չի նանչնա, իր տված խոսկը չի կատարի, իր ձեռք բաշած քուղտը կուրանա, նա մարք չէ ինչքան գուզե բացը քլի կանգնած մարդկեանց մեջ» (էջ 438): Գաղափարային որպիսի՝ սակավապեսություն...

Ինչպես տեսնում եք, հեղինակն իր կատակերգությանը տվել է չափավոր, այսպես ասած, նվազագույն մեկնարանություն, թատրոնի պարտերի լիրերալ հանդիսատեսին վայել մեկնարանություն: Որքա՞ն էր այս մեկնարանությունը համաձայն թատրոնի վերնատան հանդիսատեսու: Կակուլին համոզված էր Զիմզիմովի վերաբերմամբ, որ «պարթնի դնքսիլը, ուրիշ ճար չկա» և «Պետլո»-ի առաջին խոկ ներկայացումից հետո վերնատունը կամեցավ Կակուլու մեթոդով արտահայտել իր բողոքը Զիմզիմովի պեմ: Ներկայացումից հետո, պատմել է Սունդուկյանցը Ա. Քալանթարին, վերնատան մի խումբ հանդիսատեսներ չեն ցրվում, հայտարարելով, որ սպասում են Զիմզիմով-Ամրիկյանին՝ ծեծելու նպատակով. «Վուր դնքսինք, մեր սիրտը մե լավ կու հովանա»: Սունդուկյանցը համոզել է սկսում, որ դա խոկական Զիմզիմովը չէ, դա միայն խաղում է. ձեռքնում Զիմզիմովին... ոչինչ չի օգնում,—հարկ է լինում Ամրիկյանին դուրս տանելու, փախցնելու ետևի դռնով: ...Դեմոկրատական հանդիսատեսը Զիմզիմովի վերաբերմամբ կատակերգության մեջ հրահրված տատկությունը ստրածել է ոչ միայն բոլոր

* Ընկ. Հարությունյանն այս խոսքերը բաղում է ոչ թե Թիֆլիսի՝ դյուրագյուտ «Արտ»-ից, ալ Պոլսի «Արևելք»-ից, որտեղ արտատպված են Քալանթարի հիշողությունները:

անհայտ Զիմզիմովների վրա (դա հենց հեղինակի միտումն է), այլ երբեմն որոշ չափով Զիմզիմովների ամբողջ գասակարգի վրա, նույնիսկ կապիտալիստական սխտեմի վրա:

Սունդուկյանցը գեղարվեստական երջանիկ տակտ է ունեցել ամբողջովին չբանալու փակագծերը, մնալու մարդասիրության, արդարության, հալալ աշխատանքի քարոզի ընդհանուր լուղունգների շրջանակներում, ուժեղ քննադատության ենթարկելով նողկալի բուրժուա Զիմզիմովին և այս դեպքում գաղափարների կոշտ կոնկրետացման բացակայությունը բարերար սխալանքի մեջ է գցել շատերին: Ոմանք պարզամտորեն կարծել են, թե Պեպոն սոցիալիստ է (այդ մասին իր հուշերի մեջ պատմում է ընկ. Գ. Ղարաջյանը. տե՛ս «Первая группа революционеров-армян на Кавказе»):

Խորհրդային հայ թատրոնի բացման հանդիսավոր ներկայացմանը³ (բեմադրվում էր «Պեպոն») մի անվանի գերասան իր կրակոտ խոսքի մեջ առաջարկեց հոտնկայա հարգել այն Սունդուկյանցի հիշատակը, որը երազում էր սոցիալիզմի մասին, բայց չհասավ նրան... Կարելի՞ էր այդ օրը ոտքի չկանգնել: Եվ բոլորս, բոլորս բանվոր թե ծառայող, զրահանագետ թե կառավարության բաղմաթիվ անդամներ՝ տարափուտանքով լեցուն ոտքի կանգնեցինք, հարգելու համար սոցիալիզմի կարոտից տառապած Սունդուկյանցի հիշատակը: Բայց այս խոշոր կուրյոզը չպետք է շփոթեցնի մեզ. «Պեպոն, դեմոկրատական խավերում ավելի լայն է հասկացվել, քան թե Սունդուկյանցն էր հասկանում: Հռչակավոր կատակերգությունը երբեմն ավելի է տվել, քան թե ունի: Եվ հետաքրքրական կլինեի հետևել, թե հասարակական մտքի տարրեր հոսանքները մեղանում ինչպե՞ս են դնահատել «Պեպոն»: Ընկ. Հարությունյանն ամենեին չի շոշափել առաջին պրոբլեմը և մասամբ է միայն դրել երկրորդը, բայց նրա վճռական եզրակացություններին համապատասխանող նյութը չափազանց խղճուկ է: «Հայկական դրահանություն և թատրոնի պատմության մեջ «Պեպոն»-ի մասին արտահայտվել են չորս հիմնական գաղափարական-հասարակական հոսանքների ներկայացուցիչներ»։ «Կր. Արծրունի, Գ. Չմշկյան, պահպանողական մանր-բուրժուական հոսանք, Հովհաննես Թումանյան», որին հատվածի վերջում միացվում է... Մ. Մատեննյանը, բանասերգի հետ կազմելով մանր բուրժուական «ակտիվ, հասարակականորեն ավելի բմբուս տարրերի» խափն ու հիմնական գաղափարական-հասարակական չորս հոսանքներից մեկը (էջ 504—505): Ընկ. Հարությունյանը դարձյալ պնդում է, որ Արծրունու մեկնարա-

նությունը, իհարկե, ընդունելի չէ Սունդուկյանցի համար: Բայց ինչո՞ւ Սունդուկյանցի պես ժխտողական վերաբերմունք ցույց տալով՝ դեպի ողորդությունները, Արծրունին պահանջում է, որ դրամայի նյութը վերցված լինի ժողովրդական կյանքից: Հավաստվում է, որ Արուսիքը հին ծանոթ է, իսկ Պեպոն՝ «մեր բեմի վրա նոր երևույթ»: Արծրունին առարկում է այն կարծիքին, թե Պեպոն իրական չէ, հնաբաժ է. «Պ. Սունդուկյանցի նախընթաց խզմատաբար գործունեությունը մեզ կատարյալ իրավունք է տալիս կարծել, թե Պեպոյի տիպը մեր հասարակության կյանքի խոր հետազոտություն արդյունք է: Մեզ մնում է շնորհավորել հեղինակին, որ նա մեր անհասարակական տարրի մեջ մի հասարակական երևույթ է գտել, մի հասարակական դործիչ է ներկայացրել» (Գ. Արծրունու աշխատությունները, Թիֆլիս, 1904, էջ 391, 396, 398): Սակայն չնայած իր ազնվության, հասարակական արժանավորություններին, Պեպոն լինելով վսեմ ու համակրելի անձնավորություն, — ասում է Արծրունին — ունի հային հատուկ խոշոր պակասություններ. «Պեպոն բավական չէ բմբռնել, իմ կարծիքով, աշխատող (մշակ) դասի ազնիվ նշանակությունը, որովհետև (կամ ագիտությունից, կամ հային հատուկ փառասիրությունից) նա անշուշտ աշխատում է իր քույրը մի այնպիսի մարդի տալու (վաճառականի), որը նորա դասից բարձր է: Այդ կողմից Կակուլին Պեպոյից, կարծես բարձր է»: Նույնիսկ երբ փեսացուն խաբել է, «երբ նա փողի չոր հաշիվն իր խոստացած սերից բարձր է դասում», այդ ժամանակ անգամ Պեպոն շտապում է Արուսիքից ստանալ իր փողերը, որ քրոջը տա փաճառականին «Այստեղ ես Կակուլին Պեպոյին դերադանցում է» (էջ 399—400): Նախ, պարզ չէ, — թերութուններ ունեցող հերոսն է քննադատվում այստեղ (Սունդուկյանցի այդ պարագայում կառարկելը, որ ինքը նպատակ չէ ունեցել իդեալական մարդ պատկերելու), թե՞ հեղինակի ստեղծագործության թերությունը. երկրորդ, հոգիածի IX գլխում Արծրունին գրեթե պատասխատ է բնդունելու երևակաական առարկույի այն կարծիքը, որ Պեպոյի նշված թերությունները կարելի է բնական համարել հայկական միջավայրում: Արծրունու կարծիքը «Պեպոյի» մասին միանգամայն դրական, գրեթե դրամատիկական պետք է համարել (և այդ կարծիքը տպված է կղերական-ամատական «Մեղու Հայաստանի» լրագրում), ուստի անկարելի է որևէ սկզբունքային անջրպետ դրոշմել, այստեղ, որն, ըստ բնկ. Հարությունյանի, պետք է բաժանել Սունդուկյանցին Արծրունուց:

Սունդուկյանական խմբակցությունն այս կտակցությամբ հակադրվում է Արծրունուն նրանով, որ մի անգամ «Պեպոյի» ներկայացման ժամանակ վարագույրն ու իջնելու պատճառով Կակուլին խփել է Զիմպիմովին և ներկայացման կարողորիչ Չմշկյանը լրագրում ներառվելու է խնդրել Սունդուկյանցից Կակուլու աչք վերաբերմունքի համար, որովհետև դա հակառակ է պիեսայի ուղղությամբ ու նպատակին: Այս մեկ հատիկ փաստով դուք պետք է դատեք շորս հիմնական-գաղափարային հոսանքներից մեկի մասին!:

Երրորդ, մանր բուրժուական պահպանողական հոսանքը միանգամայն դիմադուրի է—սչ մի անուն—և չդիտենք թե ի՞նչ փաստերի վրա է հենում բնկ. Հարությունյանն իր պնդումը:

Չորրորդ՝ «հիմնական հոսանքի» ներկայացուցիչ Թումանյանն անորոշ, բնդհանուր խոսքեր է ասում «Պեպո»-ի առթիվ ճշմարտության, արդարության համար մղելիք պայքարի մասին, իսկ Մատենճյանը կարծում է, թե կատակերգության իդեան արտահայտում է մուրհակը (!) նրա շուրջը հյուսվող փոխհարաբերությունները... աչնուհետև ամբողջ հատվածը վերաբերում է «Պեպո»-ի Գրական տեսակին միայն: Չնայած դրան՝ Մատենճյանի այս կարծիքը հայտարարվում է սոցիալական բուռն համակրության արտահայտությամբ:

Այսպիսով, գաղափար չի ստացվում Սունդուկյանցի բնիկ-ցողների տարբեր սերունդների, տարբեր խմբերի մասին:

Եզրակացությունը պարզ է. Սունդուկյանց գաղափարախոսը բավարար լուսարանություն չի ստացել բնկ. Հարությունյանի ուսումնասիրության մեջ:

VI

Ինչպե՞ս է գնահատված Սունդուկյանց-գեղարվեստագետը: Ամենից առաջ դժվարահաղթ լայն կառվի դիմելն է խանդարում բնկ. Հարությունյանին իր ճիշտ մասնավոր գիտողություններից կառուցել մի ամբողջական տպավորիչ դիմանկար: Մտքերն աչնուպես են ցրված, շարադրանքն աչնրան է անմշակ, որ մեծ ջանք պետք է թափել մի կիզակետում համակենտրոնացնելու համար Սունդուկյանց-գեղարվեստագետի՝ նշված հատկությունները: Առարկաների իմացության միջոցներից մեկը, անշուշտ, նրանց համեմատությունն է, և գրողների համեմատությունը կարող է շատ արդյունավետ լինել, բայց վերլուծական համեմատությունը և ոչ թե

մեխանիկական արտադրությունը: Եթե այսինչ և այնինչ հանգա-
մանքները նկատի ունենանք,—ասում է ընկ. Հարությունյանը,—
մեզ համար պարզ կլինի (ինչ հեշտ բան!) «թե ինչ տարբերություն-
ներ և նմանություններ ունի այդ (Սունդուկյանցի Գ.) սառիքան
համեմատած Մոլիերի, Բոմարշեի, Արխտոֆանի, Ֆոնվիլլինի,
Գրիբոյեզովի, Գոգոլի պիեսների ծաղրի հետ» (էջ XXVI): Միան-
գամայն չիմաստավորված անվանաշար,—դա միայն խրանեցնել,
շփոթեցնել կարող է ընթերցողին, որին կրճելու է ծանր տարա-
կույսը՝ արդյո՞ք հեղինակի համար իրո՞ք պարզ է այդ... Ավելի կոն-
կրետ է Սունդուկյանցի համեմատումը Օստրովսկու հետ. դրամա-
տիգմի տարրը Սունդուկյանցի կատակերգության մեջ բացատրու-
վում է Օստրովսկու ազդեցությամբ, բայց որովհետև հարցը բավա-
կանաչափ խորացված չէ, անհասկանալի է մնում, թե ինչու Օստ-
րովսկու ազդեցությամբ է բացատրվում նշված երևույթը և ոչ թե,
ասենք, Մոլիերի կամ Գրիբոյեզովի ազդեցությամբ, որոնք նույն-
պես—Օստրովսկուց շատ առաջ—ծաղրն ու դրամատիգմը համա-
տեղել են իրենց կատակերգությունների մեջ և որոնց, ընկ. Հարու-
նյանի ասելով, «չավ սառմանսիրած ունեք» Սունդուկյանցը:
Եվ օգի մեջ կախված է մնում այն պնդումը, թե «Պեպոն» Օստրով-
սկու ազդեցության արտահայտություններից մեկն է (էջ XXXIX):
Չափազանց մեծ տուրք տալով նկարագրական-պատմողական մե-
թոդին, ընկ. Հարությունյանը փորձ չի արել լուծելու ամենակարևոր
պրոբլեմը, այն է թե՞ Սունդուկյանցը կարողացել է արդյոք—և
ի՞նչ չափով—դուրս գալ կենցաղագրության շրջանակներից, այսինքն
որքան խորն են նրա գեղարվեստական ընդհանրացումները: «Սա-
կայն գծվար Ըմբռնելու է ոչ թե այն, որ հունական արվեստն ու վի-
պերգությունը կապ ունեն հասարակական դարգացման որոշ ձևերի
հետ, այլ այն, որ հունական արվեստն ու վիպերգությունը զեռ շա-
րունակում են պատճառել մեզ գեղարվեստական հաճույք և պահ-
պանում են որոշ իմաստով նորմալի և անհասանելի տիպարի նշա-
նակություն» (Կարլ Մարքս, Փաղափառնախնայության բնագաղափարի
շուրջը», Երևան, 1932 թ., էջ 58): Սունդուկյանցի վերաբերմամբ.
Մարքսի հանճարեղ հարցադրումը կիրառելով, պետք է որոշակի
զենք երկու հիմնական նյութ՝ 1) Սունդուկյանցն ու իր դարաշրջ-
անը և 2) Սունդուկյանցն ու մենք: Խոսքը գլխավորապես դրամա-
տուրգի կարևորագույն երկի՝ «Պեպոն»-ի մասին է, որին էլ ատանձ-
նապես մեծ ուշադրություն է նվիրել ընկ. Հարությունյանը, սակայն
նրա բուռն հիացմունքի բարձրությանը չի համապատասխանում
վերլուծության խորությունը: Բայց նախ լսենք չհիացողներին: Իր

ժամանակի ոռոս ամսագրերից մեկը՝ «Միր բոժի» «Պեպոն»-ի ոռոսական թարգմանությունն առթիվ գրում է, որ կատակերգությունը մի պատմական-կենցաղային գործ է. այնտեղ խիստ շատ կան և լավ դպացմունքներ, աղնիվ գիտավորություններ և զբերք բացակայում են վառ գծված տիպիկ դրամատիկական պերսոնաժներ,— Պեպոն ու Արուսինը, «ավելի շուտ պլեբեյական աղնվության և կուլակային արատների ընդհանուր տեղիներ են, քան թե միա ու արյուն ունեցող մարդիկ» — իսկ հեղինակի դործադրած կոմիկական միջոցները ծայրահեղորեն միամիտ են ոռոս ընթերցողի համար («Мир божий», 1897 թ., № 36):

Ալ. Դյուման «Պեպոն» անվանում է մի փափուկ և նուրբ կերակուր, որ Փարիզի հանդիսականների «ղարդացած ասորժակի և բթացած քմբի համար անհամ ու անճաշակ կլինի» (տե՛ս գրքի էջ 504):

Կարելի է չհամոծայնել այս կարծիքներին, բայց նման հարցադրումների հետ հաշիվի հստակ անհրաժեշտ է։ Զբավակահանալով «Պեպոնի» արտաքին հաջողությամբ (ներկայացման հաճախողների թիվը), պետք է մանրադնին վերլուծության ենթարկել կատակերգությունը, գլխավորապես լուսարանելու համար Պեպոնի տիպը, որ սկզբից և եթ (ինչպես տեսանք Արծրունու հոգվածից,— գրված է «Պեպոնի» երկրորդ ներկայացման առթիվ) ոմանց կողմից հայտարարվեց հնացած, մտացածին», ընկ. Հարությունյանի կարծիքով «փոքր ինչ» իդեալականացված է (էջ XXXIII): Այստեղ է, որ մասամբ պետք է օգնության գա մեծագույն դրամատուրգների գործերի հետ «Պեպոն» համեմատելը։ Այդ չի արված։ Դրա փոխարեն գտնում ենք անսահման հիացմունք, որի պատճառաբանումը չկա։ Ընկ. Հարությունյանը «Պեպոնի» նկատմամբ ակնհերտրեն կրել է Մ. Մատենճյանի աղդեցությունը (Տե՛ս նրա դասախոսության հաշվետվությունը, սեանշիկ երկ, կատարյալ երկ, մեծ երկ, հայ գեղարվեստական գրականության անգուցական երկը, գեղարվեստական հրաշալիք. «Հորիզոն», 1914 թ., № 8: Մատենճյանը հանձնարարվում է որպես Սունդուկյանցի լավագույն քննադատներից մեկը, էջ 518): «Զարմանալիորեն այս պիեսը գտված է ավելորդ տեսիլներից, գործողություններից, իր կառուցվածքով վերին աստիճանի պարզ է, ոչ խճճված, կոկիկ և միաձուլ» (էջ XXXIX): Անուհետև «Պեպոն» սիմֆոնիկ երկ է, զարմանալի կատարյալ իր մանրամասնությունների մեջ, ամբողջական, ներուստ ենթադրված մաթեմատիկական կանոնների, ղուսպ, ողորկ (էջ XXX—XXXI):

Այս էլ բավական չէ: Այս երկը մարմարիտնյա մի կերտվածք է, օժտված մասերի և մասնիկների ներդաշնակությամբ և համաշարժությամբ:

Դժվար է գտնել մի բիծ, մի արատ:

«Պեպոն հայ դրամատուրգիայի Մոնրլանն է» (էջ XL): Անդամ սիրահարության մեջ սկսած է պահպանել որոշ ժուժկալութուն ու շարժի զգացում: Մաթեմատիկական կանոնների ենթարկված կատարյալ,—ներողություն,—զարմանալի կատարյալ, գրեթե անբիծ ու անարատ մարմարիտնյա այս կերտվածքը—Սոփոկլեսի, Շեքսպիրի, Պուշկինի, Իբսենի, Հաուստմանի ո՞ր դրաման կարող է հեշտությամբ արժանանալ այսպիսի գերօրակման—պարզվում է, որ ունի բավականին լուրջ բիծ ու արատ, որոնց հայանագործումը պատկանում է... ընկ. Հարությունյանին: Դուրս է գալիս, որ Սունդուկյանցի ուսուցիչն անբերի չէ նույնիսկ իր տեսակի մեջ՝ մեկուգրամատիկ, ոխոտիկական սարերը,—«Սունդուկյանը չի կարողացել ադատագրվել տեղայնությունից, խոշոր չափով Թիֆլիզիցի լինելուց»: Սունդուկյանցը շատ է կապված որոշ տերիտորիայի հետ. անժխտելի է, որ երկի վրա «կարելի է նշմարել սահմանափակության կնիք, ձգտում, ներփակվել տեղական նյութի, յեզվի և կենցաղի շրջանակներում» (էջ XXXLX): Ի՞նչ է սա—«Մի՞թե Բոժի»-ի հոգվածագրի և Դյումայի կարծիքների հիմնավորում: Ուրեմն ճիշտ է, որ «Պեպոն» պատմական-կենցաղային է, տեղային (գրեթե միայն Թիֆլիզյան), և Պեպոն, իհարկե, համեմատվել անգամ չի կարող մեծ դրամատուրգների ստեղծած աիսերի հետ: Էլ ո՞ւր մնաց հոգվածագրի մոնթաժային հիացմունքը: Թե՛ խոսքը ձևական անթեթության մասին է և ոչ էական... Բայց հիացմունքը պարտավորեցնում է. զարմանալի կատարյալ ու Մոնրլան: Ընթերցողի միտքն է՛լ ավելի է խճճվում, երբ ծանոթության մեջ կարդում է, որ այդ կատարյալ երկը հաջողությամբ հիմնահատակ է արվել ընկ. Ա. Գուլակյանի կողմից, որը «սիեսի կոմպոզիցիան (չերմ հիացմունքի արժանացած դրամատիկական կառուցվածքը, էջ XXXIX. Գ.) հիմնահատակ է արել, կատարել է տեքստի ավելացում Սունդուկյանի ալ սիեսներից (չնայած որ սիեսը «միաձուլ է, զարմանալիորեն զտված ավելորդ տեսիլներից, դործողություններից»—նույն տեղում. Գ.), տեքստի տեղաշարժում (իհարկե, գրվածքի մաթեմատիկական կանոնների խախտումով. Գ.), նպատակ ունենալով ընդգրծելու «Պեպոյի» սոցիալական բողոքը: Այս օպերացիան մարմարիտնյա կատարյալ կերտվածքի նկատմամբ ընկ. Գուլակյանը հաջող է կատարել («հասել է իր նպատակին»), չնայած բեմադրու-

թյան մի շարք թերություններին՝ բեմադրության թերություններին և ոչ թե սեփույորի՝ նշված դրամատուրգիական համաստեղծագործության (էջ 503): Ըստ բովանդակության նվագեցնելով «Պեպոյի» արժեքը (տեղային սահմանափակություն, կենցաղայնություն և այլն), բնկ. Հարությունյանը սրանով ազդեցություն է, որ ըստ ձևի էլ անբիծ ու կատարյալ չէ «Պեպոն», այլապես—քվում է քե—նրանցով պետք է պատճառեն սեփույորի անբծության տեսակետից սրբապղծ տեղաշարժումներն ու «հիմնահատակումները»: Թե սրբան լավ միտք է հղացել բնկ. Գուգուկյանը և ինչպիսի մարմնացում—ձևավորում է տվել իր մտքին, այդ այլ խնդիր է, բայց որ բնկ. Հարությունյանը ծալրը ծալրին չի հասցրել, դա մի այնպիսի վճռական—սպառնիչ փաստ է, որի առաջ նսեմանում են ուսումնասիրության բոլոր մասնակի ճշմարտությունները:

Գարբեի Սունդուկյանցը ղեռ սպասում է իր քննադատին:

Դեպի գիտությունը տանում են ոչ թե ռազմական լայն ճանապարհներ, այլ քարքարոտ կաժաններ,— ապում է Մարքսի Պիտտնի ճշմարտության հաստատությունը սեփանջում է հյուսիսի և մաշվել,— կարծում է միջնադարյան հալ պատմիչը:

Փաստամարտական այն վակիսանալիան, որ հատաստել են պատմական-աշխարհագրական առարկաների ավանդման բնագավառում Համկոմկուտի Կենտկոմն ու Միութենական Կառավարությունը¹, նույնքան բնորոշ է գրականության պատմության համար (մանավանդ մեզանում): Սոցիոլոգիական վերացական սեփաները պատմության մարքաստական բմբռնման համար որևէ արժեք ունենալ չեն կարող, եթե խորսխված չեն փաստական կոնկրետ նյութի ուսումնասիրության ու վերլուծության վրա: Փաստերին տիրելու համար, փաստերը հաղթահարելու համար ահեհաճեղա և գլխենալ նրան, երբարկվել նրանց: Անվերջ զգոնություն—ստուգել, վերստուգել, կշռել, վերակշռել, յիաստեղծ և հեռու միայն անել բնահանրացում,—ցուցմունքի դեմ որոնել հակացուցմունք, փաստի դեմ որոնել հակափաստ՝ այդ է գիտական կուռ կոնցեպցիա ստեղծելու միակ ուղին, որից ազատումն չկա ահագամ հանճարի համար:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

ՎԱՐՅԱ ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

Москва, 9/XI—1910 г.

Дорогая Варя!

Не могу успокоиться никак. Душа рвется туда, к праху гениального сердца, к последнему жилищу несравненного человека.

Ведь я имел полную возможность поехать в Ясную Поляну, так близко и так осуществимо. Мог поехать от землячества и не поехал! Воображаешь, как бы хотелось быть на похоронах такого человека! Все-таки решил не ехать, боясь поплатиться здоровьем, потому что очень тяжело будет ехать. Нет, лучше лишиться этого нравственного удовольствия. Что и говорить, что Москва в страшном волнении. Пошел утром в университет. Занятий почти совсем не было. Велась запись на поездку в Ясную Поляну. Вообрази, около 1500 студентов выразило желание поехать. Не знаю точно, удалось ли выхлопотать экстренных поездов, ведь такую массу не разместить в одном поезде.

Ваган и Абемян² едут в качестве корреспондентов армянских газет. Страшно завидно. Ведь это небывалое в истории событие.

В мыслях моих — Толстой, Толстой и Толстой.

Гнетущая потребность писать о нем и досада, что нет любимой газеты, где бы можно было говорить вполне искренне о крупнейшем из крупных. Ты знаешь, до какой степени я чувствителен в этих вопросах.

Первое известие прямо ошеломило меня. Не мог читать телеграммы, голос прерывался, слезы душили, горечь садилась на сердце.

И хотелось заплакать от всей души, потому что иначе не было средства выразить весь ужас переживания. И как ни-

чтожны все мы со своими жалкими стремлениями и страстями. Какое глубоко значительное венчание беспримерно проведенной жизни. В оценке теории и нравственной личности Толстого всегда вводили оговорки, объяснения человеческой слабости, недостаточной силы воли и т. д.

Яростно нападали на него за непоследовательность, чуть ли не за лицемерие.

И Толстой одним великим шагом в бесконечность, одним отчаянным прыжком к светлому идеалу ставит сегодня крест над всеми этими рассуждениями.

Надо быть Толстым, чтобы его, гиганта, охватить простыми, обыкновенными эпитетами. Неприятно, что все быют в высокопарность, но как же иначе? Как говорить простым языком о человеке, который гнетет буквально, ослепляет красотой своей души. И без конца напрашиваются необычайные сравнения с богатырями, с царем-колоколом и т. д. до бесконечности. Но, мне кажется, лучшее определение Толстого дано, если не ошибаюсь, другом Толстого М. Стаховичем: Толстой — совесть России.

Сегодня один писатель называет его лебединой песней России, как последнего из великой плеяды гениальных русских писателей. И все же кажется, что Толстой еще выше, еще великолепнее. Свою жизнь Толстой более гениально завершил, чем свои произведения. Каким можно быть человеком! Больше 50-ти лет зрела в Толстом эта идея отречения от земных благ. Логически он давно пришел к последовательному выводу из своего учения. Искренний до жестокости к самому себе, он давно начал редкое самобичевание. И нужно поражаться тому, что в таком преклонном возрасте, когда обыкновенный человек превращается в жалкого ребенка— Толстой нашел в себе достаточные силы доказать, наконец, миру, что он был прав. Значит, он кровью писал свои великие проповеди, не на словах только любил униженных и обиженных.

Сколько моральной красоты и смысла в его кончине, как трогательны некоторые детали. Не могу забыть его слов, сказанных в минуты просветления. Все Толстовское, все великое, не обыкновенное.

Помнишь эти его алмазные слова? В предсмертных муках он не забывает, что: «Мужики не так умирают...», «Сколько на свете страдающих, а вы все о Льве Толстом». И над всем этим решительное заявление дряхлого старика: «Не вернусь никогда в Ясную Поляну». Что за мощь! Дрожь пробегает по телу, когда стараешься конкретно представить такого человека.

Вырвался из убийственных цепей богатой обстановки, искал жизнь в уединении и смерть обрел. А как вообразу жену несчастную, которую не пускали к нему, и это ужасное: «Толстой не узнал Софии Андреевны» — жутко, больно, как-будто кто-то очень близкий страдает и здесь, недалеко. Ведь ее любил Толстой. Жестокая судьба. Значит и в любви Толстого нет в конце концов счастья... Жутко, страшно жить! А каковы были эти слетевшие со всех сторон черные хищники в рясах. Все как-то боялись за последний шаг Толстого. Облегченный вздох вызвало известие, что Толстой отверг всякие поповские обряды. И я очень рад, что с.-д. фракция Думы может с полным основанием выражать свою печаль от имени российского и всемирного пролетариата. Похороны, как видно, будут очень интересные тем, что большое участие примут крестьяне и рабочие, которых, я думаю, будет огромное большинство участников. Я счел рад, что так много будет студентов. Хочется, чтобы было красивее. А студенты на этот счет мастера. Ведь русскую революцию начали и кончили похоронами. Несчастливая страна, кажется, нигде так не выражала своих симпатий, как на похоронах.

Пусть же и это будет всероссийской демонстрацией в пользу мира и братства народов. С нетерпением жду дальнейших новостей.

Хочется без конца говорить об этом с тобой.

До свидания, привет вашим.

Твой Цолак.

ЦОЛАК. ЫЫЫЫЫЫЫЫ

16/XI — 1910 г.

Дорогая Варя!

Давно, кажется, твои письма не оставляли такого положительного впечатления. Так приятно сознавать, что ты вновь нашла в себе силы подбодриться, наполниться надеждами

относительно будущего и твердости в перенесении тяжелого настоящего. Благодарю, дорогая, за такие письма. Душевное беспокойство для меня было хуже всего, и это понятно, если иметь в виду мои больные нервы. Теперь я субъективных помех не имею, чтобы правильно повести и успешно закончить занятия. Но, как знаешь, некоторые события за последнее время, естественно, могли нарушить мое душевное равновесие. И мне до сих пор необходимо бывает некоторое усилие, чтобы, невзирая на настроение, продолжать свои занятия. Я говорю о смерти Толстого и, главным образом, ею вызванных общественных настроениях, выразителем которых явилось студенческое движение в России, но, конечно, главным образом в Питере и Москве. О них-то и хочется рассказать тебе кое-что, не лишнее, мне кажется, интереса и для тебя.

Прежде всего о похоронах Толстого. Тебе известно, что я не поехал, но, не имея абсолютно никакого основания не верить товарищам (Ваган, Микаэлян, Абелян и т. д.)¹, я передаю слышанное как достоверный факт.

Прежде всего все в один голос говорят, что Ясная Поляна прелестнейший уголок, а могила Толстого находится в удивительно живописном месте, прямо на редкость. И это, кажется, все, что соответствует истине в газетных известиях и статьях. В остальном, говорят, газеты здорово врут. Смотри как.

Не знаю как ты, но я из всех телеграмм и писем в газетах вынес впечатление чего-то красивого, оригинального и, во всяком случае, великого от этих исторических похорон.

По газетам было много народу, хотя по тем же известиям всего от 3—5 тысяч человек. Для нас, виды издавших, это сущие пустяки. Но не в этом дело. Мне казалось, что богатыря русской мысли пришла почтить сермяжная Русь. Как-то не подумал я, что ведь безграмотный крестьянин не мог знать Толстого как следует, что понимающих его среди крестьян нужно считать единицами. Как бы то ни было, приятно было верить, что крестьянство (не яснополянские только мужики) приняло близкое участие в этом великом деле сопровождения тела великого человека.

И все на основании шумных газетных выдуманных известий. Может быть, все эти корреспонденты ошиблись именно

потому, что психологически не могли допустить не великих похорон такого гения. Как рассказывают, крестьян было не сотни, как уверяли газеты, а десятки, которые вряд ли доходили и до одной сотни.

В общем, они пришли на зрелище, которое обещало быть интересным, так как ожидалось много столичных «скудентов», это видно из того, что, как говорят, иногда прямо-таки неприлично вели себя крестьяне, из разговоров с ними выясняется, что они пришли хоронить «доброего барина». Да, да и больше ничего не могли сказать о Толстом крестьяне. При нем параллельно с этим очень резкие выпады по адресу Софьи Андреевны², которую ругают на чем свет стоит, и, кажется, не без оснований.

Рассказывают, что она наняла для охраны леса черкесов и за каждый подобранный кусок дерева жестоко наказывала крестьян.

Если бы даже крупница правды во всем этом, то достаточно выясняются мотивы бегства Толстого от своих. Прочла сегодня завещание Толстого и нахальное письмо Льва Львовича³ относительно роли Черткова⁴ в отношении Толстого. Может быть, слышала, что одна английская фирма предлагала за все произведения Толстого 1 миллион руб. Значит, понятно, как красиво мог Толстой распорядиться своими гениальными творениями. Несколько дней тому назад в «Утре России» было такое сообщение, будто после первого издания, предназначенного на выкуп у семьи в пользу крестьян Ясной Поляны, все произведения Толстого делаются национальной собственностью, конечно в благотворительных целях. А сегодня, как ты читала, ничего подобного нет. Впрочем, быть может, Л. Н., завещая все свои труды Александре Львовне⁵, вместе с тем обязывает ее поступить с ними так, а не иначе. Посмотрим. Относительно же письма Льва Львовича вот что могу рассказать со слов слышавших это от крестьян. Будто за несколько дней до того, а может и накануне бегства, Чертков был у Толстого и предлагал всю Ясную Поляну оставить крестьянам. Толстой привел свое обычное возражение, что это все не его, на что Чертков будто бы предложил 50 000 руб. на выкуп Ясной Поляны. Софья Андреевна, узнав

об этом, устроила страшный скандал и даже, как говорят крестьяне, выгнала его с помощью слугителя «Адриана» (даже имя!). И будто бы это послужило поводом к бегству, давно диктуемому всем учением Толстого. Ты заметила, что Толстой до самой смерти не упомянул ни разу о своей жене. Быть может, он и в самом деле был очень обижен женою в своих лучших чувствах. Да, все крестьяне в восторге от Черткова. Это необыкновенной души человек. Одно ясно по письму самодура Льва Львовича, что в семье у них не всегда царил мир. Видно, очень тяжелые минуты приходилось переживать Толстому в кругу «близких». Будем надеяться, что когда-нибудь раскроется эта внутренняя биография замечательного человека. Здорово брат Л. Львовича отщелкал его. Может быть, помнишь, какие хулиганские и бездарные статьи писал в одно время Л. Львович в «Новом времени»? Конечно, Толстой не мог любить такого, хотя бы он и был его родным сыном. Завещание-то каково? Жалко Толстого за такую бездушную прозу. Но бог с ним, с этим материальным завещанием, лучше поговорить о завещанных Толстым великих идеях, действие которых мы имели удовольствие наблюдать за последние дни. Нет, есть все данные за то, что волна реакции дошла до последнего своего предела. Как-то бодрее все стали себя чувствовать. Это заметно было еще на похоронах Муромцева, когда общество ярко показало свои настроения и ярче всех слоев — студенчество.

Настоящий подъем, по размерам напоминающий движения дореволюционных 1901, 1902-х годов, не оставляет уже сомнения относительно конца подавленности и уныния. Газеты отовсюду приносят вести о впечатлении, произведенном смертью Толстого, все почувствовали себя осиротевшими; и мы в своей телеграмме говорили об осиротевшей России, но, мне кажется, это не совсем правильно. Нет сомнения, что со смертью Толстого Россия лишилась величайшего из сынов своих, именно беспощадного судьи наших ужасных дней, а мир—первого по влиянию и гениальности человека из живущих за последние годы. Но если принять во внимание, каким великим историческим поводом была эта смерть для проявления общественных настроений России, то будет ясно, что со смертью Тол-

стого Россия очень много приобрела. Его уход из этого мира вызвал обильные всходы в наших сердцах, долго засеваемых его великими идеями. В газетах я еще не встречал такой точки зрения, которая тем более оправдывается, что у нас, например, все дело протеста находится в руках революционного студенчества. Петербургская грандиозная манифестация, правда не носившая в общем революционного характера формально (хотя пели также похоронный марш), по существу безусловно была революционна, да и форма может быть рассматриваема так, потому что в России нет еще права собираться большими толпами, где бы то ни было, без разрешения полиции. Подобной манифестации революционные годы не знают. Насколько я помню, самые крупные манифестации в Москве в дореволюционное время не привлекали больше 3—4 тысяч участников. Но ведь в Петербурге было 10 000!

У нас, как знаешь из газет, не удалась вполне манифестация. Но важно не это и не то, к каким положительным результатам может привести это движение, в чем я не сомневаюсь, таких результатов ждать нельзя. Важно то, что обывательское настроение сменяется гражданским. Уже нет того безумного ужаса перед казнями. Нервная система уравнилась, личность являет о своих правах. Был как-то в университете. Оказалось, что ждут сходку. Вдруг полиция, человек 15 миним. И все по старому шаблону; полицейские занимают коридоры до 1-й аудитории, где бывают самые многолюдные сходки, ведутся переговоры с представителем полиции, ставится условие о выводе полиции из университета, полиция выводится, и студенты, приняв то или иное решение, расходятся.

Позавчера объявлена 3-дневная забастовка как протест против арестов товарищей, но полного единодушия нет, конечно, как бы то ни было, у всех настроение повысилось. Слава Толстому, который в своей смерти объединил опять живые элементы общества. Все эти движения—крупные события для нашего позорного времени виселиц и царства Пурншкевичей. На эту-то сторону смерти Толстого я и хотел указать тебе. Прими от Вагана и Сусанны приветы. Пока, до свидания. Сердечнейший привет вашим.

Твой Цолак.

3. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

[1913, փետրվար, Բաբու].

Ամենասիրելի հայ բանաստեղծ!

«Բաքվի Ձայնը»¹ անցել է ղեմոկրատական տարրերի ձեռքը,— չեմ ասում մեք, որովհետեւ, համենայն դեպս, թերթը մնալու է անկուսակցական: Համոզված, որ անհետաքրքրական չսկսեք է լինի Ձեզ համար հայ արմատական ղեմոկրատիայի կարծիքը մեր կյանքի այլեւայլ խնդիրների նկատմամբ, եւ կարգադրեցի, որ Ձեզ ուղարկվի «Բաքվի Ձայնը»: Կարծում եմ, որ տաղտկալի չի լինի նրա ընթերցանությունը:

Խորին հարգանքներս՝

Յուլակ Խանգաղյան²

4. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1913, փետրվարի 16, Բաբու

Սիրելի բանաստեղծ!

Ստացա Ձեր նամակը:

Եւ Հայ գրողների ընկերության անդամ չեմ, և չգիտեմ, որքան հարմար կլինի, եթե առաջուրեւմ քվեարկեք ինձ: Կարո՞ղ եմ համարվել գրող. Եսի՞մ: Գոնե աշատեղ այնպիսի մաղալու մարդիկ դուրս եկան գրող կամ լրագրող, որ մարդ չի կարողանում հավատալ գործի լրջությանը:

Ի՞նչ խոսք, որ Ձեր ձեռնարկած գործը մի խոշոր երևույթ պիտի պառնա մեր կուլտուրական կյանքում: Բայց, թվում է, թե նրա կադմակերպութունը շատ թույլ է: Այնպիսի տարրեր են մտել, որոնց համար գրականութունը, ինչպես և ամեն մի կուլտուրական գործոն—так себе! Ձե՞ր կարելի, արդյոք, որեւէ կրիտերիում, կշռաչափ սահմանել, որպեսզի դադարեցնեն Ֆանատիկոսները միայն ինեխին գործի մեջ. ինչ վերաբերում է համակրողներին, դրանք մշտնեխն ոչ որպես իսկական անդամներ: Օրինակի համար, ինչպես Մոսկվայի գրական-գեղարվեստական կրթմանի անդամների բաժանումը՝ իսկական անդամներ և օժանդակող անդամներ:

Գոնե ընկերությունը չկրեւ հայ գրողների անունը Թե չէ ամեն երկու տող թղթակցություն գրած մարդ—գրող, հրապարակախոս է հայտարարում իրան:

Ձեր հիմնական գաղափարի մասին կասկած և տարաճայնություն չի լինել չի կարող: Եվ եթե հնարավոր եք համարում, խնդրեմ քվեարկեցեք ինձ: Համենայն դեպս, երևի, Ձեր ընկերության անդամների 10 տոկոսը հաղիվ է այնքան սիրում և զբաղվում գրականական խնդիրներով, որքան հո: Արդյունքը, ի հարկե, պաշտոնապես կհաղորդվի ինձ, սրպեսզի անդամավճար ուղարկեմ: Կոչ եք անում մեզ գործի դիմել: Ուշացել եք,—հայտնում եմ ի մեծ ուրախություն Ձեր: Թեև ոչ հայ գրողների ընկերության անունով,—մի՞թե մեկ չէ,—բայց վերջերս այստեղ մեծ հետաքրքրություն է առաջ եկել զիպի հայկական կյանքն ու գրականությունը: Տեղիս ռուսական գրական-գեղարվեստական ակումբը հայկական զրուցատրություններ է սարքում պարբերաբար:

Արդեն 3—4 անգամ հավաքվել ենք. մեծ հետաքրքրությամբ է զալիս հասարակությունը մեր զրուցատրություններին, մասնավանդ որ մուտքը միայն 20 կոպեկ է:

Յնսխալ կարելի է սնդել, որ այստեղի ներկված մթնոլորտը շարժման մեջ է. կուլտուրական վերածնության մեծ շրջանի նախօրյակին ենք:

Մոտավոր ապագայում լինելու են դասախոսություններ Ձեր մասին, Շանթի, Տերյանի, և այլն, և այլն:

Խհարկե, գործի անմիջական վարողները (դասախոսները, հանձնառուները) Հայ գրողների ընկերության անդամներն են և եթե հարկավոր դատվի, մենք կարող ենք նույնիսկ այդ ֆիրմայի տակ դուրս գալ,—այդ գաղափարը հասարակության մեջ արժարժեղու նդատակով: Կարող ենք առել, որ դասախոսներին տալիս է Հայ գրողների ընկերության տեղական ճյուղը, այդ կարող ենք անել և ժուանց պաշտոնական թույլտվությանը սպասելու:

Չէ՞:

Մի խոսքով, հեշ դարդ մի՛ արեք: Գրականության գաղափարը շարունակ հասարակության աչքն ենք խոթում, համողում, դատափիտում, մեկնում:

Հասարակությունը կենդանանում է:

Հարգանքներով՝
Յուլիկ Խանգաղյան

1914, մայիսի 9, Բարու»

Սիրելի բանաստեղծ!

Ես չենքան էլ ծռւյլ չեմ նամակ գրելում, համա գլուխս շատ փիս խառն էր. աչնպես որ կներեր, որ էսքան ժամանակ «ռեագիրութատ» չեմ անում:

Նախ հայտնեմ, որ Ձեր վերջին գրվածքը շատ հաւանեցի՝ ոսկե տողեր կան, որոնց համար ինքը Պուշկինը մեծ գումար կառաջարկեր¹: Հիշո՞ւմ եք, դուցե, ինչպես էր նա խնդրում Ռիլեկից մի ինչ— որ շատ հաջող ոճ վերջինիս (Ռիլեկի) պոեմի մեջ: Հայոց լեզունը Ձեր գրչի ուժով ուղղակի հրաշքներ է գործում մի-մին:

Մի բան ինձ շատ ուրախացնում է, որ Դուք այդքան կայտառ եք ու հղացումներով լի:

Էդ հեքիաթները երեւելի գործ է մեր գրականության համար²: Հենեց արեք, որ թարգմանությունը խսկապես թումանյանական լինի. կներեք, իհարկե, որ համարձակվում եմ կասկածել Ձեր ուշադիր վերաբերմունքի մասին: Էնքան հոգս ունեք, որ հեշտ չի լինի բավականաչափ ժամանակ հատկացնել թարգմանության, ըստ հնարավորության մշակման վրա:

Սրանով երկրորդ անգամ է, որ ակնարկում եք Ձեր ինչ-որ խոշոր ձեռնարկության վրա—հայ գրողներից մի քանիսին առաջովելու մասին,— բայց չեմ հասկանում՝ ինչպե՞ս եք մտադիր մի այդպիսի ծրագիր իրականացնելու: Մի բան ստիպված եմ ենթադրել, որ նյութական միջոցներ գտել եք:

Փառք իրան, որ հայ գրականության մասին մտահոգվողները կան:

Ամենայն հաջողություն Ձեր սկսած համակրելի գործին: Խորին հարգանքներս Ձեզ և բարեներս.

Հա՛, ինչպե՞ս բացատրեւ, որ այդքան շատ են Ձեր անավարտ գրվածքները. հատված, հատված, անվերջ հատված...

Միայն արտաքին աննպաստ սլայմսններո՞ւմ...

Ամենախորնարհ ծառա Ձեր Յովակ Խանգադյան³

6. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՆԻՆ

[1915, հունիս, Բաքու]

Սիրելի

բանաստեղծ!

Պոռչյանը հանձնեց Ձեր որդու ուղարկած մանկական խաղալիքները¹։ Շնորհակալություն այդ ուշադրության համար։ Հոգված կգրվի, բայց գրողը ես չեմ։ Ձեզ համար մեկ է, չէ՞։ Ներողամիտ կլինեք, կարծում եմ։ Գիտեք դուք, որ այլևս չեմ գրում։ Չկարծեք, թե կոխվ է պատահել, ո՛չ. հոգեկան այժմյա չկարծրացած ապրումներս լռություն են պահանջում, երկարատև և ծանրախոհ լռություն։ Ե՛րբ ձեռն կհանեմ, Ալլահը գիտե՛լ է՞ խաղալիքները հավանեցի, բայց գրել չեմ ուզում, ավելի շուտ, չի գրվում։ Ընդունեցեք ամենալավ ցանկություններս։

Յուլ. Խանգաղյան

7. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՆԻՆ

1916, օգոստոսի 7, Բաքու

Սիրելի բանաստեղծ!

Ձեր բանաստեղծությունների Բաքվում հրատարակված ժողովածուի վրա կա 1887 թիվը։ Ծի՞շտ է, որ Ձեր գրական գործունեությունը սկսվում է հենց այդ տարին, և, եթե այդպես է, ո՞ր ամսում և ի՞նչ թերթում է եղել տպված Ձեր առաջին բանաստեղծությունը (դրական գործունեության սկիզբը առաջին տպագրված երկից պետք է հաշվել, չէ՞)։

Խնդրում եմ որոշ պատասխան տաք, — խիստ հարկավոր է։

Մեր ամսագրին կաշիատակցեք, չէ՞¹։

Հո մեր ձևոնարկը չխանգարե՞ց Ձերը նույն իմաստով²։

Ամենաջերմ բարևս։

Խորին հարգանքով՝ Յուլակ Խանգաղյան³

Бондарная, 114, Баку

8. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՆԻՆ

1916, օգոստոսի 17, Բաքու։

Սիրելի բանաստեղծ!

Ես ի չարն եմ գործ գնում Ձեր համբերությունը, բայց հարկադրված եմ։ Երեկ Արամ Առաքելյանն¹ ասաց, որ Ձեր առաջին գրվածքը («Արևն ու Լուսինը») տպվել է 1889 թ., այդպե՞ս է. էդ հաշ-

վում «Շունն ու կատուն» գրվել է 86—87-ին (ճիշտը ո՞րն է), իսկ տպվել 1889 թ., հետո՞... Դուք չե՞ք հիշում, որտե՞ղ է տպված առաջին անգամ «Շունն ու կատուն»։ Վերջին անգամ խնդրում եմ այս մասին միանգամայն ճիշտ տեղեկություն տաք։

Ողջուն մեծ։

Ներքեցեք, որ զա՛հլա եմ տանում

Հարգանք Յու. Խաճկապետ

9. ՆԱՐ-ԴՈՍԻՆ

8.V.1913. Բարու

Մեծարգո պարոն Նար-Դոս

Հույսով եմ, որ չեք զլանա կատարել խնդիրս։ Ձեր ազնիվ տաղանդի ջերմ համակրողներից մեկը լինելով, ես ցանկանում եմ ուսումնասիրել Ձեր գրվածքները և մի հոգված նվիրել Ձեր ստեղծագործությանը։

Սրանով խնդրում եմ նեղություն կրեք բավարարել իմ հետևյալ խնդրին։ Ձեր վերաբերմամբ հայ քննադատությունը, ըստ իս, այնքան անարդար և ասլիկար է դառնվել, որ ամեն մի մանրամասնություն որ դուք կհաղորդեք ինձ, չափազանց հետաքրքրական պետք է լինի Ձեր ընթերցողների համար, որոնք համարյա ոչինչ չգիտեն Ձեր մասին,—Ձեր ազգանունն անգամ հայտնի չէ ընթերցողների մեծամասնությանը։ Ես կարծում եմ, որ մեծ պարտք կատարած կլինեմ մեր գրականության հանդեպ, եթե ըստ իմ կարողության, լուսաբանեմ Ձեր ստեղծագործության գեղարվեստական պարունակությունը, որովհետեւ իմ կարծիքով Ձեր նման տնաղարտ գեղարվեստագետ չկա մեր արձակ գրականության մեջ։ Ինձ նախ անհրաժեշտ է Ձեր բոլոր գրվածքների ցուցակը և այդ գրվածքների տարեթիվը. եթե կան առանձին գրքով լույս չտեսած երկեր, ցույց տվեք, թե որտեղ են տպված նրանք։

Խիստ հետաքրքրական է ինձ համար Ձեր կենսագրությունը (ծննդյան տարին, ստացած ուսումը, այն գրական ազդեցությունները, որ դուք կրել եք Ձեր կյանքում, այսինքն՝ այն հեղինակները, որոնց առանձին սիրով եք կարդացել և այլն, և այլն)։

Որքան տվելի մանրամասն գրեք, այնքան ավելի երախտապարտ կմնամ Ձեր վերաբերմամբ։

Ձեր կյանքում մի հանդամանք կա, որը դարձել է Ձեր գրական «դժբախտության» պատճառը: Շատ կսարտավորացնեք, եթե ամենայն մանրամասնությամբ հաղորդեք ինձ, թե ինչպես կապվեցի՝ Դուք նորդարականների հետ. համոզմունքով, թե իրերի բերմամբ. ինձ համար խիստ հետաքրքրաշարժ և կարևոր հարց է այս:

Կրկին անգամ խնդրում եմ, որքան կարելի է մանրամասն գրել այդ ամենի մասին: Դիտյած եղեք, որ Դուք այդ կանեք ոչ թե իմ անձնական հարցասիրության համար, այլ մեր գրականության առաջադիմության և բարգավաճման մեծ գործի համար: Ընթերցողների ուշադրությունը դարձնել Ձեր վրա, — նշանակում է նշանավոր ծառայություն մատուցանել մեր գրականությանը, — այս միտքն է, որ ինձ վստահություն է տալիս դիմել Ձեզ:

Խնդրեմ գրեք «Բարվի ձայն»-ի հասցեով:

Խորին հարգանքներով՝ Յուլի Խանգադյան:

10. ՆԱՐ-ԴՈՍԻՆ

26. V. 1913, Բարու:

Մեծարգո պարոն Նար-Դոս

Ուրախությամբ ստացա Ձեր նամակը: Շատ շնորհակալ եմ: Բոլոր անհրաժեշտ տեղեկությունները տվել եք:

Այստեղ լսելովս՝ «Նոր-դար»-ի ամբողջ կոմպլեկտն ունեցող կա, այնպես որ, հնարավորություն ունեմ կարգալու Ձեր բոլոր գրքավածքները: Եթե տուն դնամ՝ աշխատանքս միայն սեպտեմբեր-հոկտեմբերին կարող կլինեմ ավարտել:

Որքա՞ն տարօրինակ ծագում ունի Ձեր գրական դժբախտությունն... Մտաբերում եմ Ձեխովի վիճակը: Հիշո՞ւմ եք, որ Միխայլովսկին չգնահատեց մեծ գեղարվեստագետին, և նույնիսկ ծաղրեց, իսկ Սուվորինը սկզբից ևեթ զգաց Ձեխովի սքանչելի տաղանդները: Եվ «Новое Время»-ի խմբագիրը երկար տարիներ Ձեխովի ամենամոտ բարեկամն էր:

Ինչէ, անցածն անցած է: Քննադատությունը պարտականություն ունի ցույց տալու Ձեր բարձր արժանիքները, որպեսզի Ձեր 30-ամյակը շմոռացվի 25-ամյակի նման: Խայտառակ անտարբերությանը վե՛րջ պիտի տրվի: Ձեր նման տաղանդավոր արձակագիր, իմ համոզմունքով, մենք շատ քիչ ունենք:

Եթե «ազդպիները» չկարողացան գնահատել Ձեզ, մենք, սոցիալ-դեմոկրատներս անհն՞ր տաղանդավոր «Նոր-դարականի»:

արժանավոր դնահատույթյունը: Սաստիկ ցանկանում եմ, որ շատ լույս տեսնի հուզվածս, գոնե մինչև հոկտեմբեր. տեսնենք:

Եթե տուն դնամ, և Տփլիս մնալ կարողանամ, ուրախությամբ կմտնեմ Ձեր մոտ¹:

Ընդունեցեք խորին հարգանքներս:

Յուլակ Խանգադյան

Մեր դժբախտ լրագիրը երեկ կղաղարի բոլորովին, մինչև աշուն:

11. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

Սիրելի Ջուզեպպին¹:

Նախիջևանումն եմ, Մյասնիկյանի տանը, երեք օրից հետո գնալու եմ Բաքու: Երեկ պատահեցի «ազգային» Երաժիշտ Մելիքյանին¹, որ «Գեղարվեստը» ուղեց, բայց սրտեղից... մոռացել եմ Ձեր մոտ: Խնդրում եմ ուղարկեք հետևյալ հասցեով. Нахичевань на Дону 2-ая Загородная д. № 19. Романосу Меликяну. Հա, Ո. Անիոյանին² ծանոթացա. առաջին տպավորութիւնը աչիրան էլ նպատատւոր չէ: Այսօր պետք է բախտ ունենամ նրա համարյա բոլոր ոտանավորները (մոտ 150) կարդալու, որը մտադիր է հրատարակել շուտով:

Բաքուէն՝ Յուլակ

Այժմանախից տեղեկացրեք, գրեցեք Ղարաբլիտա:

12. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

Մեծարգո Ալիքսանդր Իոսեֆովիչ:

Վարչության որոշմամբ պատիվ ունեմ խնդրելու Ձեզ, հարգելի Ձեր ներկայութեամբ հայրենակցության հինգերորդ գաղախոսութիւնը, որը կայանալու է երեքշաբթի ամսի 23-ին, հաշիական ակումբում: Դատախոսելու է Ալ. Մյասնիկյանը, Միքայել Նալբանդյանի մասին¹:

Սկիզբը ժամը 9-ին, երեկոյան:

Հարգանք՝ Յ. Խանգադյան

Հարգելի Ալեքսանդր Իսսիֆովիչ!

«Բաքվի ձայնը» գտնվում է զեմոկրատական տարրերի ձեռքին, և լինելու է անկուսակցական-զեմոկրատիայի օրգանը, սկսած ամենատեղական բոլոր մտավորականները, որոնք անցյալ տարիները կուսակցական շարափաթերքներ էին հրատարակում (Դավիթ Աթաբեկյան, Պիճիկյան, Կարինյան և այլն): Այնպես որ, եթե մոտավորապես էլ չզուլանաք, բանը կարգին բան կարող է դուրս գալ:

Չեմ կասկածում, իհարկե, Ձեր վերաբերմունքի մասին: Աշխատակցեցեք ինչպես որ կարող եք. բացի Ձեր բանաստեղծություններից (ինքնուրույն թե թարգմանական) ուրախությամբ տեղ կտանք և Ձեր հոգվածներին:

Վարձատրությունը չնչին է. բայց կա. առաջիմ հոգվածները՝ 1 կոպ. տողավաճառով, իսկ բանաստեղծությունների համար որոշում չկա դեռևս, թեև սկզբունքը ընդունված է: Ես կարծում եմ, որ 5 կոպ. պակաս չի կարող լինել և առաջից ասել: Այս բանի օրս խնդիրները պարզելուց հետո կհաղորդեմ:

Իսկույն եեթ նշում ուղարկեք:

Ձեր համակրությունը տպահովված համարելով՝ առարում եմ ողջուններս Ձեզ և Վերա Ստեպանովնային:

Սպասում եմ.

Տոլսկի Խաճաղյան

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲԱՃՅՈՒՆ ՓԵՂԱՐՈՎՍՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Տպագրվել է «Բազմի ձայն» թերթի 1913 թ. ապրիլի 25-ի (№ 85) համարում, «Գրասեր» ստորագրությամբ: Հոդվածը գրվել է Բաֆու մահվան 25-ամյա հորեկան առթիվ, որը մեծ շուրջով տոնվել է: Բարվում, նույն թվականի ապրիլի 25-ին (մայիսի 7-ին):

1. Տես «Սալրի» վեպի՝ Աննա Բաֆու առաջաբանը, Վիեննա, 1911 թ.
2. Տե՛ս «Սալրի» («Երկերի ժողովածու 10 հատորով», 1955 թ., հատ. 1), էջ 61:
3. Անդ, էջ 62:
4. Անդ, էջ 65—66:
5. Տե՛ս «Սամվել» («Երկերի ժողովածու 10 հատորով», 1955 թ., հատ. 7), էջ 3:
6. Չնայած այս խոստմանը և հետագա շարագրանքի ընթացքում արվող նույնանման ակնարկներին, Խանդավազյանն այլևս Բաֆուն չի անդրադարձել: Գրան հրա տպագիր աշխատություններում նման բնույթի ոչինչ չկա:
7. Ակնարկում է Պուշկինի «Пророк» բանաստեղծությունը:

ՄԵՐ ՆՈՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅԱՆ ՀՈՐԵԼՅԱՆԸ

Տպագրվել է «Բազմի ձայն» թերթի 1913 թ. ապրիլի 23-ի (№ 84) համարում, «Գրասեր» ստորագրությամբ:

1. Ակնարկում է Հովհ. Հովհաննիսյանի «Երկու ճանապարհ» բանաստեղծությունը, ուր հեղինակը նշելով իր առջև առկա երկու ուղու մասին, որոնցից մեկը տանում է դեպի «փարթամ կյանքն ու աշտուղի կույսը», իսկ մյուսը՝ դեպի աշխատավոր ժողովուրդը, աներկբաորեն նախընտրում է երկրորդ ուղին:
2. Հովհ. Հովհաննիսյանի երեսնամյա գրական հորեկանը Բաֆում մեծ շուրջով տոնվեց 1913 թ. ապրիլի 27-ին, շաբաթ օրը:

ԱԿԱՄԱ ՀԵՐՈՍՏՐԱՏՆԵՐԸ

Տպագրվել է «Բազմի ձայն» թերթի 1913 թ. հունիսի 29-ի (№ 103) համարում, «Գրասեր» ստորագրությամբ:

1. Նկատի ունի Բ. Դրամբյանի հոդվածը (Տե՛ս «Մշակ», 1909 թ., 169—170) «Գրական մեծությունները բանագող» վերնագրով, ուր հեղինակը Թումանյանի մեղադրում է պլագիատի մեջ: Կրթոտ պատասխան-հոդվածով, որը կրում է «Ոչ

դրական ոչնչությունը բննադատ» վերնագիրը, հանդես եկավ ինքը՝ Հովհ. Թումանյանը (Տե՛ս ԵՎԺ հատ. 4, էջ 95—102)։

2. Զորի (4—3-րդ դարի մ. թ. ա.)—Ճարտասան, փխրսոփա և դրական բննադատ Առանձնապես բննադատում էր Հոմերոսին, և այդ պատճառով էլ ստացավ «Հոմերոսյան մտրակիչ» «Ճարտասան շուն» մականունները, Թերսիտես-Հոմերոսի «Փլիականի» երկրորդ երգում Հիշատակված արայացի գինվորն է, որը բննադատում էր թագավորին, Ագամեմնոնին, և մյուս իշխանավորներին։

3. Նկատի ունի «Հովիտ» շարաթաթերթի 1913 թ. ապրիլի 28-ի (N 16) համարում ղեկավարած Ս. Հ.-ի (Սիմյոն Համալյան) հոդվածը «Հ. Թումանյանի «Գառնիկ ախպերը» վերնագրով Ռոմանհարկով դրական էթիկայի բոլոր կանոնները, հոգվածագիրն «ապացուցում է», որ Թումանյանի այդ գործը «բնագամենը մի ստրկական թարգմանություն է» ուսական «Сестрица Алёнушка и братец Иванушка» հերթաթիւ նույն թվականի մայիսին «Հովիտ»-ի Ս. Հ.-ի բննադատության առթիվ» վերնագիրը կրող հոդվածով հանդես եկավ նաև Թումանյանը (տե՛ս ԵՎԺ հատ. 4, էջ 253—255)։

4. Տե՛ս «Մշակ», 1913 թ. մայիսի 2 (N 93)-ում տպագրված «Մամուլ» հոգված-տեսությունը։

5. Ակնարկը վերաբերում է Պուշկինին, որի հեքիաթները («Տերտերն ու իր Բալդի ծառան», «Զկնորսն ու ոսկե ձկնիկը», «Հեքիաթ Սալթան թագավորի մասին», և այլն) վերցված են յոդավորից, սակայն դիտվում են որպես ինքնուրույն գործեր։ Նույնպես և նրա բանաստեղծություններից մի բանիսը վերցված են Հորացիոսից («Աստվածներից ո՛վ ինձ վերադարձրեց»), Դանթեից («Եվ մենք առաջ զնայինք», «Այնժամ ես տեսա»), Հայնեից («Ճշմարտություն», «Էլեգիա») և այլն, որոնք ևս ինքնուրույն ստեղծագործության արժեք ունեն։

ՇԵՔՍՊԻՐԻ ԱՆՁՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՄ ԳԱՂՏՆԻՔԸ

Տպագրվել է «Բազմի ձայն» թերթի 1913 թ. հուլիսի 31-ի (N 112) համարում, «Գրասեր» ստորագրությամբ։

1. Ինչպես հայտնի է, Շեքսպիրը մահացել է 1616 թվականին, հետևաբար չլրա մահվան 300 տմյակը լրանալու էր 1916 թվականին, այսինքն՝ հոգվածի հրատարակվելուց երեք տարի հետո։

2. Մատնանշված փառաբեր հին է, Հայտնի է, որ Բիրմինհամի Շեքսպիրյան մատենադարանը դեռ 1904 թվականին, միայն Շեքսպիրի վերաբերյալ մինչև 11,000 անուն գիրք ուներ։

3. Շեքսպիրի մեզ հասած ստորագրություններից ոչ մեկն իրար նման չեն։ Ստորագրված են Շեքսպիր, Շաքսպիր, Շաքսբիր, Շաքսպեր և այլն։

4. Տե՛ս «Համետ, Իլյան Գանեմարբայի» 5-րդ գործողություն, 2-րդ պատկեր։

ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ

Տպագրվել է «Բազմի ձայն» թերթի 1913 թ. դեկտեմբերի 11-ի (N 148) համարում, «Գրասեր» ստորագրությամբ։

1. «Ֆաուստ»-ի հիշյալ ներկայացումը Թիֆլիսում (բեմադրվել է միայն առաջին մասը), Հայ արտիստական ընկերության թատրոնում, տեղի է ունեցել 1913 թ. նոյեմբերի 4-ին, երկուշաբթի օրը։

2. Նկատի ունի «Մշակ»-ի 1913 թ. նոյեմբերի 8-ի (N 249) համարում տպագրված Ալ. Շիրվանզադեի «Ֆառուսը հայ բեմի վրա» հոդվածը (Արտա-
պրված է «Երկրի ժողովածու» 1955 թ. հատ. 9-ում, էջ 424—430):

3. Նկատի ունի «Հորիզոն»-ի 1913 թ. նոյեմբերի համարում տպագրված և
Հ. Ճերմակ ստորագրությունն ունեցող հոդվածը «Արտասովոր կարծիք» վերնա-
դրով, ուր հեղինակը թույլ է տալիս մի բանի կոպիտ հարձակումներ Շիրվանզա-
դեի վրա: Բնդհանրապես, Շիրվանզադեի հիշյալ հոդվածի կապակցությամբ մա-
հույում գրական վեճ է արժարժվել, որին մասնակցել է նաև Վ. Տերյանը: (Տե՛ս
նրա «Իմ քաջատրությունը» հոդվածը. «Մշակ», 1914 թ., փետրվար):

ԻԵԱԼԻՉԱՐԻ ԹԱՏՐՈՆՈՒՄ

Տպագրվել է «Բազմի ծայն» թերթի 1913 թ. մարտի 14-ի (N 57) համարում,
«Գրասեր» ստորագրությամբ:

1. Շիրվանզադեի «Չար ոգի» դրամայի առաջին ներկայացումը Բարձում
տեղի է ունեցել 1913 թ. մարտի 5-ին, Լերբշարթի օրը, Լերկորդը՝ նույն թվա-
կանի մարտի 9-ին, շարաթ օրը:

2. Ակնարկում է «Բազմի ծայն»-ի N 51-ում (հինգշաբթի, մարտի 7) լույս
տեսած «Թատրոնական տպավորություններ» գրախոսությունը:

3. Տե՛ս Ի. Թեյ. «Об уме и познании». СПб, 1894 г., гл. III.

4. Դանել (ալևի հայտնի՝ Գիթ Դանել)—Շիրվանզադեի «Չար ոգի» դրամա-
յի հերոսներից: Վանահայր—Շանթի «Հին աստվածների» գործող զլխավոր անձը:
Երկու դերերն էլ մեծ վարպետությամբ կատարել է Ժող. դերասան Հովհ. Աբելյանը:

ԱՆՅՅԱԼԻ ՌԻՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տպագրվել է «Բազմի ծայն» թերթի 1913 թ. հոկտեմբերի 3-ի (N 130) հա-
մարում, «Գրասեր» ստորագրությամբ:

1. Պետրոս Սիմոնյան (1830—1911).—Հրապարակախոս, մասնագիտությամբ
մանկավարժ: Թղթակցել է գերազանցապես «Մեղու Հայաստանի» թերթին, իսկ
1863—1866 թվականներին եղել է նրա խմբագիրը:

2. Դր. Արծրունու աշխատությունների առաջին հատորը՝ հոդվածները (հրատ.
«Մշակ»-ի) լույս է տեսել 1904 թ. Թիֆլիսում:

ԿՅԱՆՔ ԵՎ ԱՆՈՒՐՁ

Տպագրվել է՝ «Բազմի ծայն»-ում, 1913, N 42, «Գրասեր» ստորագրությամբ:

1. Սևրթ.—Արձակագիր Ավետիք Դուլոյանի (1880—1920) ծածկանունը, Ժա-
մանակի մամուլում հանդես է եկել բազմաթիվ արձակ բանաստեղծություններով,
ունի երկու ժողովածու:

2. Տե՛ս հիշյալ գրքովում զետեղված «Դյուլոյանի երգը» արձակ բանա-
ստեղծությունը:

3. Անդ, էջ 9 («Ափսիաներ»):

4. Անդ, էջ 40 («Փլատակներից վեր»):

5. Անդ, էջ 54 («Ձատկական դառը»):

ՍՈՒՍԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Տպագրվել է «Բաղդի ձայն»-ում, 1913, № 43, «Գրասեր» ստորագրությամբ:

1. Բազրատ Այվազյան—Արձակագիր ու դիմաւորութեամբ, ստեղծագործում էր հիմնականում պատմական բնատրիկայով: Հայտնի է նրա՝ մի քանի հրատարակությունները: «Անկեղծ ծախսեցաւ» վեպը:

Ատրպետ.—Սարգիս Մուրադջանի (1850—1937) կեղծանունը: Ունի մի քանի վեպեր ու պատմվածքներ, որոնցից հայտնի է «Տժվժիկը» պատմվածքը:

2. Գարեգին Մուրադյան (հետագայում՝ Մեկրսեղեկ արքեպիսկոպոս, 1836—1906).— Մանկավարժ, «Մեղու հայատառնի» և «Կոռնիկ» թերթերի թղթակիցը:

ՏԱՆԱԿ ԹԵ՛ ԿՐԿԵՍ

Առաջին անգամ տպագրվել է Թորվում հրատարակվող «Արև» օրաթերթի 1914 թ. դեկտեմբերի 18-ի (№ 211) համարում «Գրասեր» ստորագրությամբ:

1. Նկատի ունի Ազատ Սարգսյանի փոխգրառ «Ասլան բալասի կամ Սրեվանի նվաճումն» պատմական դրաման (4 գործ., 6 պատկեր): Գրաքննչական կոմիտեն հիշյալ գործը թույլատրել է բեմադրության 1895 թ. սեպտեմբերի 6-ին, առաջին անգամ ներկայացվել է նույն թվականի նոյեմբերի 30-ին, Թիֆլիսում: Չնայած թատերական լավագույն ժամերի մասնակցությանը (Հովհ. Արևյան, Արամ Վրույր, Գր. Ավետյան և ուրիշներ), «Ասլան Բալասին» հաջողություն չունեցավ, Սարգսյանն ինքը հետագայում բացատարար արտահայտվեց իր փոխադրության մասին, իսկ 1924 թ. դեկտեմբերի 23-ին այն պաշտոնապես արգելեց:

2. Նկատի ունի Գաստոն Լըոսի և Լուսինե Կամիլլի համատեղ հեղինակությամբ ստեղծված «Էլզաս» դրաման (3 գործ.), Արուս Ասկանյանի թարգմանությամբ:

3. Ակնարկը վերաբերում է Գ. Երեցյանի «Մոտ է գարունը» պիեսին (4 գործ.), որը առաջին անգամ բեմադրվել է 1914 թ. դեկտեմբերի 13-ին (ռեժ. Ա. Արմենյան):

ԱԼԵԳՈՒՆԴՐ ՆԱՏՈՒՅԱՆ

Առաջին անգամ տպագրվել է Բարվում հրատարակվող «Գործ» ամսագրի 1917 թ. №№ 5—6 (մայիս-հունիս) և 7—8 (հուլիս-օգոստոս) համարներում «Յուլակ Խանդավյան» ստորագրությամբ:

ՍՈՒՐԵԱԹՅԱՆ. «ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՀԱՐՆԵՐ...»

Առաջին անգամ տպագրվել է Բարվում հրատարակվող «Գործ» ամսագրի երկրորդ գրքում, 1923 թվականին, «Գրասեր» ստորագրությամբ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԳՐԱԿԱՆ ԳՊՐՈՅ

Առաջին անգամ տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստանի» հավելվածը հանդիսացող «Պայքար» ամսագրի 1923 թ. փետրվարի 23-ի (№ 3) համարում, «Գրասեր» ստորագրությամբ: Արտատպվում է աննշան կրճատումներով:

1. Խոսքը վերաբերում է Ազատ Վշտունու խմբագրությանը լույս տեսնող «Մուրճ» գրական-ղեկավարվածության քննադատական պարբերականին, որը հիմնադրվեց Երևանում 1922 թվականին և գոյություն ունեցավ մինչև 1923 թվականի վերջերքը:

2. Խոսքը վերաբերում է Վշտունի-Աբով-Չարենց ղեկավարացիային, «Գեղարքայի» 3-ի» վերնագրով տպագրված «Խորհրդային Հայաստան» թերթի 1922 թվականի հունիսի 14-ի համարում:

ԱՎԵՐԱՆԳԻ ՄՏԵԱՆԻՎՅԱՆ-ՄԱՐՏՈՒՆԻ

1. Մյասնիկյանի մասին այս ուսումնասիրությունը հանդադանք գրել է 1925 թ. հունիսին, առանձին գրքով հրատարակվել է 1926 թ. Երևանում, «Աղերասնոր Մյասնիկյան» (բնութագրման փորձ) խորագրով: Տպագրվում է որոշ կրթ. հաստատման կողմից:

2. Մյասնիկյանի թղթակցել է «Նոր Կյանք» շաբաթաթերթին, և «Առցիալ-Գեղարքայի», «Буревестник», «Կոմունիստ», «Խորհրդային Հայաստան» թերթերին: Չանադան ժամանակներում խմբագրել է «Звезда», «Молот», «Коммунистический труд» թերթերը:

3. Նկատի ունի Մյասնիկյանի «Հովհ. Հովհաննիսյանի և Ալ. Մատուրյանի բանաստեղծությունների հասարակական արժեքը» հոդվածը («Գարուն» ամսանախ, 3-րդ գիրք), «Թամեյանի ստեղծագործությունների սոցիալական արժեքը» (Թիֆլիս, 1923 թ.) և «Միքայել Դավթանյան» (Երևան, 1919 թ. նույնությամբ արտատպված է Ա. Մյասնիկյան «Բնաբեր երկեր»-ում, Երևան, 1957 թ., էջ 17—43) ուսումնասիրությունները:

4. Տե՛ս «Պատմություն Արիստակեսայ վարդապետի կատարվածության», Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 2.

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԳՊՐՈՑ

Տպագրվել է «Նոր» ամսագրի 1925 թվականի № 5 (մայիս) և № 6 (հունիս)-ում, «Տոլակ հանդադան» ստորագրությամբ:

1. Տե՛ս «Փառասիրտ տղան» պատմվածքը («Կարմիր արև», 1924 թ., 2-րդ տարի, էջ 8):

2. Տե՛ս «Պատկանական բանջարանոցը» պատմվածքը (Անդ, էջ 125—127):

3. Տե՛ս «Տպարանում» պատմվածքը (Անդ, էջ 130):

4. Տե՛ս «Ինչպես սովորեցի ձի հեծնել» պատմվածքը (Անդ, էջ 12—14):

5. Տե՛ս «Կարմիր արև», 1924 թ., 7-րդ տարի, էջ 386, «Մի պատկեր բազարացիական կովից» պատմվածքը:

ԱՐՏԱԴԱՍԱՐԱՆԱՅԻՆ ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Տպագրվել է «Նոր» ամսագրի 1925 թվականի № 5 (մայիս) և № 6 (հունիս)-ում, «Տոլակ հանդադան» ստորագրությամբ:

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պ. ՄԱԿԻՆՅԱՆԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ

Առաջին անգամ տպագրվել է Եփեսոսում հրատարակվող «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1925 թ. օգոստոսի 2-ի (N 175) համարում հոլակ հունգարյան ստորագրությամբ: Արտատպվում է որոշ կրճատումներով:

1. Խոսքը վերաբերում է բանասեր Գ. Հախվերդյանի կազմած և ծանոթագրած՝ 1852 թվականին Մոսկվայում հրատարակված Սայաթ-Նովայի հայերեն բանաստեղծությունների ժողովածուին: Ժողովածուն բնագահնրապես, իսկ կազմողը՝ առաջարանը մասնավորապես իր արժեքը չի կորցրել մինչև այսօր:

2. Խոսքը վերաբերում է 1897 թվականին Մոսկվայում լույս տեսած «Խաչատուր Աբովյանի երկերը» ժողովածուին, որը հրատարակությամբ է պատրաստել Մակիաշուս րահանա Տեր-Սարգսյանը և հրատարակել է Իսահակ Ժամհարյանը:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԱՆՎԵՃԱՆ

Տպագրվել է Մ. Մանվելյանի՝ 1927 թ. հրատարակված «Ժամանակակից մելոդրամ» գրքուկում ուղիս առաջարան, «Յոլակ Խանզադյան» ստորագրությամբ:

1. Նկատի ունի «Սև քաղարում» պատմվածքը (տե՛ս Մ. Մանվելյան, «Երկեր», Երևան, 1955 թ.):

2. Նկատի ունի «Վոշմար» պատմվածքը (տե՛ս Մ. Մանվելյան, «Պատմվածքներ», Ալեքսանդրապոլ, 1906 թ.):

3. Խոսքը վերաբերում է «Ժամանակակից մելոդրամ» ժողովածուին:

4. Տե՛ս «Ժամանակակից մելոդրամ» ժողովածուն, էջ 15—35:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԻԱՆԳՅԱՆԻ «ԳԻՎԱՆ» ԱՌԹԻՎ

Յոլակ Խանզադյանի սույն գրախոսությունը ամբողջովին պատրաստ լինելով հանգրծ, ինչ-ինչ պատճառներով չի հրատարակվել: Մերենադիր օրինակը մեզ հանձնել է Խանզադյանի կինը՝ Վարչա Խանզադյանը, որին և հայտնում ենք մեյր խորին շնորհակալությունը: Տպագրվում է լեզվա-ոճական որոշ շտկումներով:

ՍՈՒՆԳՈՒԿՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Տպագրվել է «Խորհրդային արվեստ» ամսագրի 1934 թ. № 5—6 (մայիս-հունիս), 7 (հուլիս), 8—9 (օգոստոս-սեպտեմբեր)-ում, «Գրասեր» ստորագրությամբ:

1. Նկատի ունի Ալիշանի «Հայ-Վենետ» աշխատությունը:

2. Նկատի ունի Մկրտիչ Խրիմյանի «Դրախտի բնառներ», «Սիրար և Սամվել» մասամբ էլ՝ «Հրավիրակ Արարատեան» գործերը:

3. Սովետական հայ Թատրոնի բացման հանդիսավոր առարողությունը և այդ կապակցությամբ «Պեպո»-ի առաջին բեմադրությունը Երևանում տեղի է ունեցել 1922 թ. հունվարի 25-ին, չորեքշաբթի օրը:

4. Եկատի ունի 1934 թ. ԽՍՀՄ Ժողովածուների և ՀամԿ(բ)ի Կենտկոմի որոշումը՝ «ԽՍՀՄ գոյությունը բազմաթիվ պատմություն զարգացնելու մասին» (տե՛ս «Պատմական գիտություն» թիվ 1, 1936 թ.):

Ս. Հարությունյանը հետազոտում շարունակել է Գարրիել Սոնգուկյանի ստեղծագործության ուսումնասիրությունը. հանգամանալից է հատկապես նրա վերջին ուսումնասիրությունը (Գ. Սոնգուկյան, Ե., Հայպետհրատ, 1960, 509 էջ):

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

1. ՎԱՐՅԱՆ ԽԱՆՁԱԳՅԱՆԻՆ

1. Վարյա Խանգադյան—Տուրակ Խանգադյանի կինը. ներկայումս բնակվում է Մոսկվայում:

2. Խոսրը վերաբերում է Վահան Տերյանին և տնտեսագետ Պողոս Արևելյանին:

2. ՎԱՐՅԱՆ ԽԱՆՁԱԳՅԱՆԻՆ

1. Խոսրը վերաբերում է Վահան Տերյանին, Կարեն Միրաչևյանին, և Պողոս Արևելյանին:

2. Սոֆյա Անդրեևնա—Լև Տոլստոյի կինը. չհասկանալով և չհամակրելով մոսկովյան գաղափարները, Սոֆյա Անդրեևնան Տոլստոյի կյանքի վերջին տարիներին բացառական դիրք էր բռնել նրա նկատմամբ:

3. Լև Լվովիչ—Լև Տոլստոյի որդին՝ սահմանափակ մտքի և աշխարհայացքի տեր մարդ, հոր գաղափարների հակառակորդը:

4. Չերտկով Նիկոլայ—Լև Տոլստոյի բարեկամը: Զգալի դեր է կատարել նրա գործերի հրատարակության ապարելում:

5. Ալեքսանդրա Լվովնա—Լև Տոլստոյի դուստրը. ժողովներից միակը, որ վախկուն էր Տոլստոյի համալիրանին ու վատահոլքունը:

3. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1. «Բազմի ձայն»—Օրաթերթ (խմբագիր Բ. Մանգինյան), որը լույս էր տեսնում Բաքվում 1913 թ. հունվարից մինչև 1914 թ. սկզբները: Ընդամենը հրատարակվել է 166 համար:

2. Տե՛ս Թումանյանի պատասխան համակը (ԵԺԺ, հատ. 5, էջ 384):

4. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1. 1912 թ. հոկտեմբերին, Բաքվի մի խումբ գրական գործիչներ ղեկավարելով Հայ գրողների Կովկասյան Ընկերության վարչությանը, խնդրելով լույս տարել Բաքվում ստեղծված հիշյալ Ընկերության Բաքվի մասնաճյուղը: Այս կապակցությամբ Թումանյանը համակում տնձամբ ղեկավարում է Խանգադյանին, խնդրելով նրա համաձայնությունը: (Տե՛ս ԵԺԺ, հատ. 5, էջ 385):

5. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1. Ակնարկում է Թումանյանի «Հաղարան բլուր»-ի չափածո, մշակումը, որի մի բանի հատվածները տպագրվել էին «Հասկեր»-ում (1914 թ., № 5) և «Նոր հոսանք»-ում (1914 թ., № 4):

2. Նկատի ունի Գրիմի եղբայրների «Հերթաթերթի» թարգմանությունը, որին, Կովկասի հայոց հրատարակչության ընկերության վարչության պատվերով, դեռ 1913 թ. գեղտեմբերից ձեռնամուխ էր եղել Թումանյանը:

3. Տե՛ս Թումանյանի պատասխան-նամակը (եկժ, հատ. 5, էջ 397):

6. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1. Հայ մանուկներին հայրենի բնության, բուսական ու կենդանական աշխարհի, զրախանության հետ ծանոթացնելու համար Թումանյանը դեռ 1915 թ. սկզբներից ձեռնամուխ է լինում հայրենագիտական բնույթի խաղեր ստեղծելու գործին: Նկատելով, որ մեր աշխարհից, մեր հայրենիքից կատարելապես անգիտ ու անտեղյակ ենք առհասարակ,—գրում է նա Փ. Կարապետյանին,—և էն ժամանակ, երբ մենք գուրդ մեծ բռնիքից ենք խոսում, զալիս ենք տեսնում ներսը մեր էրեխեզը խորթանում են ուղևի ևս ամեն հայկականից, մտածեցի ձեռնարկել, կազմել ու հրատարակել մի շարք հայրենագիտական և այլ տեսակի խաղեր, թե՛ երեխաների, թե՛ պատանիների և թե՛ նույնիսկ մեծերի համար» (տե՛ս եկժ, հատ. 5, էջ 406):

Խոսքը վերաբերում է այդ խաղերին:

7. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1. Նկատի ունի Թարվում հրատարակվող զրախան-հասարակական «Գործ» ամսագիրը, որի թղթակիցներից էր նաև Խանդավազյանը: Ամսագիրը հրատարակվել է 1917 թ. ընթացքում:

2. Հայ Գրողների Կովկասյան ընկերության կանոնադրության համաձայն՝ որովհետ էր Թիֆլիսում հրատարակել ամսագիր, որի կազմակերպման մեջ նշանակալից դեր էր կատարում նաև Թումանյանը: Մեզ տե՛ս հայտ պատճառներով ամսագիրը չհրատարակվեց:

3. Տե՛ս Թումանյանի պատասխան-նամակը (եկժ, հատ. 5, էջ 415):

8. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1. Արամ Առաքելյան (1870—1933).—Թումանյանի մտերիմը, նրա ընկերը դեռ Ներսիսյան դպրոցից, մասնագիտությամբ ուսուցիչ: Մեծ օժանդակություն է ցույց տվել Թումանյանի հրատարակչունենի տարածման գործին:

2. Տե՛ս Թումանյանի պատասխան-նամակը (եկժ, հատ. 5, էջ 417):

9. ՆԱՐ-ԳՈՍԻՆ

Նամակի ինքնագիրը գտնվում է ԴԱ Գրական լիանդարանի Նար-Դոսի ֆոնդում (ՁԻ 164):

10. ՆԱԲ-ԴՈՅԻՆ

Նամակի ինքնագիրը գտնվում է ԳՔ Գրական թանգարանի Նաբ-Դոսի ֆոնդում (N 163):

1. Յուրակ խանդավառի հոգվածը կամ ուսումնասիրությանը Նաբ-Դոսի մահին, որը նա խոտառնում էր գրել, չի հրատարակվել: Գոնե մեզ հայտնի տղադիր մատուցում նման քննությանը դարձ չկա:

11. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

Նամակի ինքնագիրը (բացիկ) գտնվում է ԳՔ Ալ. Մատուրյանի ֆոնդում (N 150): Բացիկը թվական չունի, սակայն նրա վրա գրված է Նախիջևանի փոստային բաժանմունքի կրթը կնիքը, որի վրա կարգացվում է թվականը. 29.5.1908:

1. Նկատի ունի Ռոմանոս Մելիքյանին:

2. Անոփյան Ոնոփրիոս. գրական-հասարակական դործիչ, բանաստեղծ, ունի մի քանի ժողովածուներ: Ժամանակի մամուլում հանդես է եկել նաև տեսական-գրականադիտական հոդվածներով:

3. Խոսքը վերաբերում է 1908 թվականին հրատարակության պատրաստվող հայ գրողների ալմանախին, որ ղեկավարված էին նաև Մատուրյանի բանաստեղծությունները:

12. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

Նամակի ինքնագիրը գտնվում է ԳՔ Ալ. Մատուրյանի ֆոնդում (N 304) և թվական չունի:

1. Խոսքը վերաբերում է Ալ. Մալախիկյանի հանրահայտ «Միքայել Նալբանդյան» ուսումնասիրությանը, որը հետադաշում առանձին հոդվածների ձևով հրատարակվել է 1910 և 1913 թվականներին, իսկ 1929 թվականին լույս է տեսել փոքրիկ գրքույկի ձևով:

13. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

Նամակի ինքնագիրը (բացիկ) գտնվում է ԳՔ Ալ. Մատուրյանի ֆոնդում (N 308):

1. Լինելով Բարձում հրատարակվող «Բազմի ձայն»-ի գործոն անդամներից մեկը, խանդավառը նամակով դիմում էր հայ մշակույթի ներկայացուցիչներին, խնդրելով թղթակցել իրենց: «Բազմի ձայն»-ի թղթակիցներից էր նաև Ալ. Մատուրյանը և խանդավառի ամբողջ նամակը վերաբերում է այդ հարցին:

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

- Արեւյան Հ.—40
 Աբովյան Խ.—17, 55, 106, 131, 147, 154, 216
 Արապյան Ա.—61—63
 Աթաբեկյան Դ.—259
 Ալաթգարյան Հ.—106
 Ալիշան Ղ.—221, 227
 Ախիկյան Վ.—149, 152
 Աղաբեկյան Մ.—217
 Աղայան Ղ.—65, 95, 103, 142, 147, 173, 177, 179
 Ամիրսանյան Շ.—124
 Ամրիկյան Մ.—222
 Այվազյան Բ.—50
 Այվազովսկի Գ.—169
 Անոփյան Ո.—256
 Աշրգյան Կ.—220, 226
 Առաքելյան Ա.—253
 Ասատուր Գ.—213
 Ավգայրեկյան Բ.—190
 Արազի Մ.—149
 Արիստակես Լաստիվերացի—134
 Արծրունի Գր.—44, 65, 77, 78, 219—223, 225—227, 234—236, 238
 Արմենյան Ա.—55
 Արիստոֆան—237
 Բագրատունի Ա.—218
 Բալասանյան Գր.—75
 Բալմոնթ Կ.—26, 66, 67
 Բալզակ Օ.—147
 Բակունին Մ.—169, 174, 183, 189, 195, 208
 Բայրոն Ջ.—145
 Բաստիա.—198
 Բատյուշկով—185
 Բարատինսկի Ե.—95
 Բելինսկի Վ.—16, 54, 116, 131, 195
 Բեկոն Ֆ.—27, 28
 Բոգլեր—45
 Բոկլ Հ.—171, 197
 Բոմարշի Պ.—237
 Բրյուսով Վ.—6, 66, 75, 102, 115
 Բունին.—66
 Բեյ—198
 Բերբերյան Մ.—75
 Գարրիելյան Ռ.—152
 Գալֆայան Խ.—217
 Գաբրիելով Զ.—169, 174, 189
 Գարշին Վ.—66, 94
 Դելբու.—94
 Դերյեն Ա.—169, 174, 183, 189, 195, 192, 195, 205
 Դյովի Ի.—25, 26, 34—36, 96, 113, 145, 146, 194
 Դյուլգազյան Ս.—109
 Դնեկիշ Ն.—95
 Դոդոլ Ն.—211, 232, 237
 Դորկի Մ.—6, 8
 Դրակոս Գ.—135
 Դրիրոյեզով Ալ.—237
 Դրիգորյան Գր.—50—53
 Դրիգորյան Զ.—216
 Դրիգորյան Ղ.—183
 Դուլակյան Ա.—239, 240
 Դուրգենբեկյան Հ.—216

Գարմբուս Ս.—28—32
 Գանթիկ Ալ.—146
 Գեմիքիւն Գ.—9, 51, 108
 Գյումա Ալ. (որդի)—215, 238, 239
 Գորբույուրով Ն.—16, 195
 Գողսիւյան Գ.—106
 Գոստոնիսկի —219
 Գորգարյան Մ.—140—144
 Գուրյան Եղ.—51
 Գուրյան Պ.—51, 104

 Երեցյան Ալ.—217

 Զարեֆյան Հ.—55
 Զոխլ—22
 Զովա Էմ.—36

 Էնգելս Ֆ.—116, 175, 185, 194, 195,
 197, 198, 200, 225
 Էսթրիկս.—144, 146

 Թադվորյան Ս.—169, 207
 Թամադճյան Գ.—217
 Թոխմախյան Ա.—207, 208, 227
 Թումանյան Հովհ.—6, 7, 22—25, 50,
 52, 58, 75, 95, 101, 102, 107, 126,
 129, 142, 147, 151, 231, 250, 252, 253
 Թումանյան Մ.—59, 236

 Իրսեն—36, 113, 239
 Իզմիրլյան Մ.—220, 226
 Եղիսանյան Բ.—126
 Երանգադան Ավ.—50, 52, 74, 75, 95,
 101, 102, 116

 Լանգե Տ.—157
 Լասուսլ—116
 Լեմկի Մ.—190—192
 Լեո—71—74, 131, 146, 183, 207, 221
 Լեոնարդո դա Վինչի—39, 100
 Լենին Վ.—8, 117, 146, 147, 195, 205,
 205, 210, 225
 Լեոկով—219
 Լեվնյան Գ.—117
 Լերմոնով Մ.—94—96, 99, 100
 Լուկրեցիոս—224
 Լուկաշին—Տե՛ս Սրապիոնյան Ս.

Լունաչարսկի Ա.—143, 146
 Lucifer — Տե՛ս Իշխանյան Բ.
 Լյուբսեմբուրգ Բ.—146

 Խալաթյան Գր.—52, 156
 Խալիպյան Հ.—169, 174
 Խաննիկով—224
 Խապայան Ս.—226
 Խոնդկարյան Ա.—109
 Խրիմյան Մ.—220, 221, 226, 227

 Մատուրյան Ալ.—45, 57—102, 106, 126,
 128, 129, 158, 209, 256, 259
 Մատուրյան Ալ. (Ռուբենի)—128, 158

 Կանա Էմ.—36, 194, 227
 Կալենիակ—227
 Կարինյան Ա.—259
 Կաուցկի Կ.—124
 Կիզեովեկտեր—113
 Կոզիկյան Գ.—123
 Կոլցով—94, 96, 100
 Կոջուրան Հ.—149, 152
 Կոստանյան Հ.—95
 Կրասնիկյան Կ.—95
 Կուսիկյան Կ.—5, 66, 128, 158, 190
 Կուրդինյան Շ.—74, 126

 Հախվերդյան Գ.—153
 Համադադադյան Հ.—95
 Հայնե Հ.—7, 101, 113, 185, 195
 Հարաթյունյան Ս.—181, 185, 212—214,
 216, 218—220, 222—224, 228, 230—
 232, 235—240
 Հատուկման—239
 Հաուֆ —219
 Հեղեղ Գ.—174, 194—197, 205, 209,
 224
 Հերոստրատես.—22, 25
 Հյուգո Վ.—96
 Հոմերոս.—103
 Հովհաննիսյան Ար.—44, 220, 226
 Հովհաննիսյան Աշ.—132
 Հովհաննիսյան Հ.—6, 20, 21, 73, 75,
 95, 96, 101, 102, 126, 128, 231
 Հովսեփյան Գ.—52

Ղազար փարպեցի—183
Ղարաջյան Գ.—208, 209
Ղորղանյան Վ.—179

Ճերմակ Հ.—34—36

Մազդակ —202

Մազմանյան Մ.—152

Մալթուս—199

Մալխասյանց Ստ.—52

Մակինցյան Պ.—58, 67, 71, 74, 102,
116, 128, 153—158

Մահարի Գ.—130

Մաձձինի Զ.—169, 174, 180

Մամիկոնյան Ն.—144

Մալկով Ա.—94

Մանդինյան Ս.—216, 223

Մանթաշյան Ալ.—52

Մանվելյան Մ.—159, 164

Մառ Ն.—109

Մատենճյան Մ.—234, 236, 238

Մարքս Կ.—114, 116, 120, 137, 145—
147, 194—200, 204, 210, 212, 225,
237

Մելիքյան Ռ.—256

Մելիքյան Սպ.—206

Յուդին Պ.—212

Նադան —94

Նազարյան Ստ.—44, 78, 80, 81, 86,
131, 172, 173, 177—179, 182—184,
186, 188, 209, 218, 219, 221, 225,
226

Նալբանդյան Մ.—6, 7, 76, 78, 80, 81,
103, 126, 130—132, 165—211, 218,
219, 221, 227, 256

Նավասարդյան Տ.—223

Նար-Դոս—148, 209, 254, 255

Նեկրասով Ն.—36, 67, 82, 94—96, 199,
102

Նիկիտին—94, 96, 100

Նինոշվիլի Էզ.—148

Նորդաու Մ.—36

Նորեկ Ա.—105

Շալյապին Ֆ.—113

Շահազիզ Ե.—175, 181, 199, 207, 214

Շահազիզ Մ.—74—76, 78—82, 95, 101—
103, 176, 209, 218

Շահինյան Մ.—143

Շահնազարյան Ա.—147

Շահումյան Ստ.—123, 155

Շանթ Լ.—251

Շևիլինգ—196, 197

Շերտեր.—26—33, 34—36, 42, 103,
113, 144—146, 239

Շիլլեր Ֆ.—65, 96, 194

Շիշկին—38

Շիրվանզադե Ալ.—6, 34—142, 148,
231

Շչեգրին Մ.—66, 221

Սական Ստ.—227

Չարենց Ե.—8, 111, 144—146

Չեխով Ա.—41, 42, 68, 160, 255

Չերնիշևսկի Ն.—16, 131, 174, 190,
195—200, 205, 206, 223, 224

Չերնով—123

Չմշկյան—222, 234, 236

Պալլադարյան Ղ.—171

Պատկանյան Գ.—207

Պատկանյան Մ.—215—217, 225

Պատկանյան Ռ.—13, 14, 51, 65, 69,
71, 73—76, 78—81, 101—103, 105,
196, 154, 177—179, 186, 209, 218,
219, 222

Պարոնյան Հ.—106

Պետրաշևսկի—224

Պետրարկա Ֆ.—110

Պետրոսյան Մ.—148

Պիճիկյան Գ.—123, 259

Պիսարի —36, 116, 195

Պիսեմսկի—219

Պլեխանով Գ.—128, 185, 195, 226

Պլեշեն—86, 94, 96, 100, 101

Ջավախցի—148

Ջիվանի—70

Ռաֆայել—110, 144

Ռիլեն—252

Ռոբերտուս—204

Ռուբենս—7, 185

Ռուսթափալի Շ.—103, 109
Ռուսլանդ—28, 29, 32

Սադաթյան Մ.—95

Սարգսյան Ն.—152

Սարգսյան Աղ.—55

Սարյան Մ.—128, 149

Սաֆոնովա Ն.—191

Սին-Սիմոն—194

Սևրևո-Սոլովևիչ—174, 191, 192

Սիամանթա—51, 104

Սիպիլ—51

Ս. Հ(Սիմոն Համալյան)—22—24

Սիմոնյանց Պ.—43, 44

Սմիթ Ա.—198

Սոլովյով Վլ.—97

Սոլոմոն Ս.—177

Սոֆոկլես—54, 103, 239

Ստանկարյան Ս.—44, 226

Սվաճյան Հ.—169, 171, 207

Սրապիոնյան Ս.—122

Սուբրատով —66

Սունդուկյան Գ.—6, 66, 146, 147, 209,
212

Սուրենյան Գ.—226

Սուրխաթյան Հ.—103, 109, 143, 144,
147, 148

Սվեյցով—191, 192

Սեդրակյան Ար.—220, 221, 226

Վանանդեցի Գ.—190, 191

Վենդերովա Ջ.—28

Վեսելս Պ.—155

Վեսելովսկի Ա.—242

Վեսելովսկի Յու.—66, 75, 216

Վերգիլիոս —103

Վոլգին Վ.—186

Վոյտեր Ֆ.—36

Վշատուր Ա.—130

Տեն Իսկալ.—39, 185

Տեմալեր—45

Տեր-Ավետիսյան Ս.—148

Տեր-Գրիգորյան—95, 224

Տեր-Մովսիսյան Հ.—208

Տերյան Վ.—5—7, 51, 67, 74, 93, 95,
101, 102, 107—109, 116, 119—121,
123, 128, 153—158, 251

Տոլստոյ Ա.—94

Տոլստոյ Լ.—36, 66, 159, 219

Տուշկովա-Օդարցովա—190

Տուրդենև Ի.—36, 45, 66, 94, 98, 151,
219

Մաֆֆի—6, 13—19, 55, 74, 131, 148,
154, 177, 179, 218, 219, 222, 226,
231

Ուալդ Օ.—45

Ուլանդ—96

Ուսսկենսկի Գ.—147, 204

Փափազյան Վրթ.—73

Փուլինյան Ն.—217, 224

Քալանթար Ալ.—221, 233

Քամալյան Ս.—60

Քոչար Գ.—152

Օրբուշև—191, 192

Օդարցով—174, 189—190, 192

Օռյան Ն.—106

Օհանջանյան Օ.—121

Օստրովսկի Ա.—237

Օրջոնիկիձև Ս.—136

Օսեն—174, 193, 194

Ֆադև Ա.—212

Ֆիլսոն—194

Ֆիրցուսի—103, 109

Ֆլինկ—156, 157

Ֆլորիան—94

Ֆոյերբախ Լ.—174, 184, 194, 195, 197,
224

Ֆոհսթ—194

Ֆոնֆիլդին—237

Ֆրանս Ան.—146

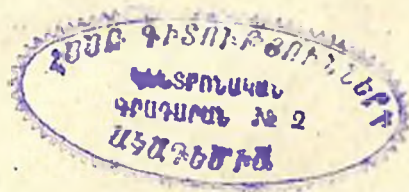
Ֆրուդ—95

Ֆուրյե Շ.—174, 194, 198, 224

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

✓ Տոյակ հունդադյան (երկու խոսք)	5
Բաժնի վեղարվեստական հայացքները	13
Սեր նոր բանասանդուխտի հարեկյան	20
Ակամա հերոսաբաները	22
Շերտվորի անձնավորության մեծ գաղանիչը	26
Քննադատության իրավունքը	34
Ռեալիզմը թատրոնում	37
Անցյալի ուսումնասիրությունը	43
Կյանք և անուրջ	45
Սեխանի հայտատանի	50
Տաճար, բն՝ կրկն	54
✓ Ալեքսանդր Մատուրյան	57
Սուրբություն, Գրական գոհարներ	103
Իշխանության գրական գաղափար	110
✓ Ալեքսանդր Մյասնիկյան — Մարտունի	116
Աշխատանքի գաղափար	137
Երատգատաբանության բնիքը և նպատակը	150
Վաճառի Տերյանի երկերի հրատարակությունը	153
Միրայել Մանվելյան	159
Միրայել Նալբանդյանի «Գիտանի» առթիվ	165
Սանդուկյանի երկերի լիակատար ժողովածու	212
Նա մ ա կ ն եր	241
✓ Նանոստադություններ	259
Անվանադանի	270

ՅՈՒՐԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆ
ЦОЛЖАК ХАНЗАДЫН
ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Հրատ. խմբադիր՝ Ս. Ա. ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը՝ Մ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
Տեխ. խմբադիր՝ Հ. Լ. ԳՈՐՈՅԱՆ
Սրբադրիչներ՝ Ս. Ա. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, Ս. Մ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

Վ.Ֆ 09892 Պատվեր 459 Հրատ. № 2156 ԽՀԽ 750 Տիրում 4000

Հանձնված է տպագրության 20/X 1962 թ., ստորագրված է տպագրության
8/11 1963 թ., տպագր. 17,25 մամ. + 1 ներդիր. Հրատ. 13,8 մամ.

Թուղթ 60 x 92¹/₁₆: Գինը կազմով 75 կոպ.:

Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0005510

ЦЕНА

11
0/22208